

ПОВСЯКДЕННЯ

===== Візії та смисли =====

Радянська ідентичність в Україні:
формування — вкорінення — деконструкція

Колективна монографія

Вінницький державний педагогічний
університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет історії і міжнародних відносин
Центр дослідження повсякдення

за сприяння
Інституту історії України НАН України
ГО «Вінницьке історичне товариство»

Радянська ідентичність в Україні: формування — вкорінення — деконструкція

Колективна монографія

2025
Вінниця

Рекомендовано до друку

Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (протокол № 5, від 26.11.2025 р.)

Авторський колектив: д. і. н., проф. О. Коляструк (заг. ред., кер. авторського кол.); д. і. н., ст. н. сп. О. Боряк; д. і. н., доц. Т. Боряк; д. і. н., проф. В. Венгерська; учит.-метод. Н. Ворончук; к. і. н., доц. Н. Гогохія; к. і. н., ст. н. сп. О. Годованська; ст. н. сп. Н. Гончаренко; д. і. н., проф. А. Киридон; д. і. н., проф. С. Корновенко; краєзн. Н. Кушка; к. і. н., ст. н. сп. Р. Подкур; асп. С. Слободянюк; д. і. н., проф., пр. н. сп. О. Стяжкіна; к. і. н., доц. В. Тарасов; к. і. н., проф. Н. Шліхта; д. і. н., чл.-кор. НАН України Л. Якубова.

Рецензенти:

Мельничук О.А., доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського

Легун Ю.В., доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області

Р15 Радянська ідентичність: формування – вкорінення – деконструкція: Колективна монографія / за наук. ред. О. А. Коляструк. Вінниця : Твори, 2025. 352 с. DOI: <https://doi.org/10.31652/978-966-2408-1-352>

До колективній монографії ввійшли тексти, що відображають результати спільної праці учасників IX Всеукраїнського науково-теоретичного семінару з циклу «Повсякдення: візії та смисли», що відбувся у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М.Коцюбинського 17-18 квітня 2025 року. Структурно монографія розкриває вузлові проблеми наукового діалогу, а саме: теоретико-методологічні засади формування «радянської людини» та її ідентичності; практики та інструментарій радянської соціалізації людей різних вікових категорій; особливості їх соціокультурної поведінки в умовах суспільних викликів та індивідуального вибору; спроби і способи подолання амбівалентної радянської ідентичності і повернення національної самосвідомості. Авторські роздуми спрямовані на осмислення і подолання спадку радянського минулого.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, здобувачів освіти, учителів, широкий читацький загал.

ЗМІСТ

Від наукового редактора

9

Розділ I

Формовка «радянської людини» і формування радянської ідентичності: теоретико-методологічні засади

1.1. Радянське чи совє(і)цьке: політичне та символічне
навантаження соціального простору мови в УСРР/УРСР

Олена Стяжкіна

15

1.2. «Совітська — радянська — совєцька» людина:
конструкт та феноменологія політики, культури та масової
свідомості (1917-1938)

Лариса Якубова

33

1.3. Габітус радянського:
атрибуція, інтерпретація, концептуалізація

Алла Киридон

53

1.4. Радянська ідентичність: проблема формування

Ольга Коляструк

97

1.5 «Організаційно-діяльнісні ігри» Г. Щедровицького
як методологія модернізації радянської людини
(кінець 1970-х — початок 1990-х рр.)

Сергій Корновенко

123

1.6. Візуальна риторика пізньорадянського модернізму:
проекти «Знаки комунікації» та «Варіанти одного знаку»
Анни та Ольги Пустоварових (1987-1988 рр.)

Володимир Тарасов

135

Розділ II
Радянська соціалізація особистості:
шляхи, інструменти, наслідки

- 2.1. «Не-правда» як складова советського тоталітаризму
і соціальної інженерії: симулякр реальності очима
очевидців 1930-х рр.
Тетяна Боряк
157
- 2.2. Політична мобілізація дітей до участі в масових кампаніях
радянської влади напередодні та в період Голодомору
Нані Гогохія
167
- 2.3. Студентська «багатотиражка» як інструмент формування
радянської ідентичності майбутніх педагогів
Вікторія Венгерська
207

Розділ III
Людина радянська як об'єкт і суб'єкт історії

- 3.1. Соціоантропологічні параметри співробітника
держбезпеки 1920 — 1930-х рр.: спроба аналізу наявних
досліджень
Роман Подкур
223
- 3.2. Радянські педагоги «у справі виховання людини
комуністичного суспільства»: на підставі архівних документів
комуністичних осередків
Оксана Годованська
247
- 3.3. Ким були і ким відчували себе діячі культури
в радянський час (на прикладі Леонтович-капели
та композитора Родіона Скалецького)
Наталія Кушка
257

- 3.4. Національне vs радянське: український націонал-комунізм
як опір радянській ідентичності
Сергій Слободянюк
271

Розділ IV
Каталізатори подолання і консерванти
радянської ідентичності

- 4.1. «Радянськість» у реаліях російсько-української війни:
окупанти та окуповані (за усними свідченням и мешканців
Чернігівщини та Київщини)
Олена Боряк
289

- 4.2. Збереження, переосмислення чи демонтаж?
Культурна спадщина в сучасній Україні
Надія Гончаренко
301

- 4.3. Виклики викладання радянознавчих курсів в умовах
повномасштабної війни (досвід кафедри історії НаУКМА)
Наталія Шліхта
323

- 4.4. Як старшокласникам пояснювати радянське як «чуже»
Наталія Ворончук
339

Відомості про авторів
348

Передмова наукового редактора

Пропонована увазі шановного читача монографія є результатом колективної праці учасників IX Всеукраїнського науково-теоретичного семінару з циклу «Повсякдення: візії та смисли», що відбувся у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М.Коцюбинського 17-18 квітня 2025 року за ініціативи Центру дослідження повсякдення факультету історії і міжнародних відносин при підтримці провідних фахівців Інституту історії України НАН України.

Науковці актуалізували різнопланові питання загальної проблеми з історії радянського повсякдення, спеціально зосередившись на розкритті феномену радянської ідентичності в Україні, простеживши процес від ідеї її силомітного насадження українському суспільству окупаційною радянсько-більшовицькою владою, аналізуючи способи та інструменти її прищеплення і закріплення за допомогою пропагандистсько-ідеологічних та репресивно-силових практик і методів, а також розкриваючи суб'єкт-об'єктні стосунки влади і суспільства, що призвели до засвоєння норм і правил радянського штибу життя чи, навпаки, обернулися латентною опірністю чи відкритим спротивом щодо нав'язуванню радянської моделі тожсамості.

Структурно монографія складається з чотирьох розділів: «Формовка «радянської людини» і формування радянської ідентичності» (розділ 1); «Радянська соціалізація особистості: шляхи, інструменти, наслідки» (розділ 2); «Людина радянська як об'єкт і суб'єкт історії» (розділ 3); «Каталізатори подолання і консерванти радянської ідентичності» (розділ 4). Кожен розділ містить по кілька підрозділів, підготовлених авторським колективом (прізвища авторів зазначені після назви кожного підрозділу у змісті; загальні відомості про авторів подані наприкінці монографії).

Автори ставили за мету критично проаналізувати феномен радянської ідентичності, механізми її живучості і стійкості у пострадянському часі, в незалежній Україні, а також визначити ступінь ураженості українського суспільства окупаційною ідеологією і завданої деформації національній ідентичності; авторам йшлося про вироблення нових підходів в осмисленні радянського ментального спадку, про варіанти відповідної наукової системи аналізу, відмінної від радянського і російського досвіду артикуляції проблеми.

Як науковий редактор висловлюю щиро вдячність усім авторам за надані до монографії тексти, які помітно розширились порівняно з форматом усного виступу зокрема й за рахунок дискусійних питань і обговорення. У текстах збережено авторську стилістику і логіку розкриття питання.

Авторський колектив сподівається, що порушені в монографії питання сприятимуть осмисленню багатьох аспектів радянської ідентичності і спонукатимуть до подальших досліджень і роздумів.

Ольга Коляструк

Розділ I

Формовка «радянської людини» і формування радянської ідентичності: теоретико-методологічні засади

1.1. Радянське чи совє(і)цьке: політичне та символічне навантаження соціального простору мови в УСРР/УРСР*

Українці у війні певною мірою залишилися не тільки без мови самоописання, а й зі специфічними словниками, накинутими їм державами, в кордонах яких вони опинилися. Сила силенна слів втрачала або змінювала своє первісне значення. Розділені та поневолені різними державами українці були змушені «вивчати» відмінні одні від одних політичні мови та наративи. Люди не могли впливати на різкі зміни значення слів й часом не розуміли, як слова ставали кордонами, що дедалі більше розділяли українське суспільство. Говорячи однієї й тією самою — українською — мовою, українці в СРСР та українці в Другій Речипосполитій, Румунії або Чехословаччині 1920–1930-х рр. вкладали (примусово та добровільно) різні сенси у одні й ті самі слова: у ті важливі слова, які описували їх політичні прагнення, політичну присутність та опір. У пошуках соборності та незалежності українці часом не могли досягти солідарності, оскільки політично навантажений словник СРСР як держави-переможниці трактував та вимагав «ідеологічно правильного» використання та розуміння термінів, які поза межами СРСР певний період часу розумілися та трактувалися інакше. Серед безлічі слів найголовнішими у різночитанні та різнорозумінні стали слова «радянське» / «совєцьке», «імперіалізм»,

*Матеріал підготовлено в рамках Проекту Ukrainian History Global Initiative

«націоналізм» / «націоналісти». З плином часу ці різночитання уходили й у політичну, й в академічну тінь, у тому числі й через те, що змінені у своєму змістовному навантаженні слова ставали частиною міжнародної пропаганди, часто перекочували до історичних робіт, впливали на формування політик пам'яті в СРСР, Європі та всьому світові.

«21 січня 1978 р. біля 9 год. ранку в м. Каневі на території Музею-заповіднику Т. Г. Шевченка в 15 м від оглядового майданчику місцевим мешканцем... знайдено труп чоловіка з відкритою раною живота. Одяг на ньому згорів повністю. Стрілки обпаленого наручного годинника показували 8 год. 28 хв. Поруч знаходилися: каністра з синтетичного матеріалу ємністю 2,5 л, пластмасовий балон ємністю 1 л з незначною кількістю рідини з запахом бензину, ніж, запальничка, господарська валіза і шапка-вушанка. На відстані 30 м від трупа на оглядовому майданчику..., а також на схилі пагорбу, зарослого чагарником, знайдено та вилучено 915 листівок» [1, арк.116], — йшлося у повідомленні КГБ УРСР до ЦК КПУ.

Текст повідомлення був написаний російською мовою, тоді як текст листівок, знайдених біля тіла, автори донесення надали мовою оригіналу — українською: «Протест проти російської окупації на Україні. Протест проти русифікації українського народу. Хай живе самостійна соборна українська держава. Радянська, та не російська. Україна для українців. З приводу 60-тиріччя проголошення самостійної України Центральною радою 22 січня 1918 р. — 22 січня 1978 р. На знак протесту спалився Гірник Олекса з Калуша» [1, арк.117].

Олекса Гірник, людина-смолоскип [див.: 33], у своїй відчайдушній спробі привернути увагу до окупованої України написав у листівці те, що дуже важко перекласти з російської советської на всі мови світу. Але доволі легко — перекласти це з української. Радянська, а не російська для Олекси Гірника була не про «совети без

комуністов», а про Центральну Раду, про ту саму радянську Україну, якою вона могла б стати без окупації початку 1920-х рр.

Слово «радянське» є прямим перекладом російського слова «советский» (укр.: рада — рос.: совет). І власне за те, що б у цьому прямому перекладі не було інших, пито-мо українських — історичних та політичних смислів — впродовж 1930–1950-х рр. йшла жорстка ідеологічна війна, якій українці намагалися чинити опір. Й, в цілому, вона була виграна Москвою. Перша значуща «перемога» полягала в тому, що вже від 1960-х рр. для більшості українців «радянське» та «советское» означали одне й те ж. Друга ж була у тому, що англійський, німецький, французький переклади «советского» для аналізу українського 1920–1950-х не містили та не містять тепер жодних зайвих для Кремля конотацій: це проста транслітерація з російської мови.

Проголошуючи гасло «Вся власть — Советам!» як політичну мету більшовицького перевороту, Владімір Ленін взурався на «совети», які виникли під час революції 1905 — 1907 рр. в російських губерніях як «продукт самобутньої народної творчості, як прояв самодіяльності народу» [22, с.317]. На українських теренах, які також були охоплені масовими страйками, з'являлися різні за назвами органи координації дій страйкарів. У Кадіївці такий координаційний орган назвали радою робітничих депутатів, у Катеринославі (нині — м. Дніпро) — Делегатськими зборами, у Миколаєві — Зборами депутатів, у Харкові — Комісією виборних тощо [21].

Для українців слово «рада» мало значно глибші історичні конотації, пов'язані із Запорізькою Січчю та Січовою радою — органом, що мав повноваження вищого адміністративного, законодавчого і судового органу влади на Запорозжжі в XVI–XVIII ст. і становив практичну інституалізацію колективної волі козацької громади [12]. Полкові ради, Чорна рада, рада старшин, міська рада — всі ці слова були «своїми», давно знайомими та

питомо пов'язаними із українською історією [28, с.1549–1551].

Тож не випадково, що у вирі революції 1905–1907 рр. на українських теренах починається друк газети «Рада» (28 вересня 1906 — 2 серпня 1914), яку фінансували та видавали українські меценати та інтелектуали Євген Чикаленко, Борис Грінченко, Василь Симиренко, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов та інші. Маючи ряд відділів з постійними редакціями, «Рада» висвітлювала українське життя з усіх українських земель і відгукувалася на всі його громадсько-політичні й культурні вияви, чим спричинилася до формування української свідомості передвоєнного часу, чимало примірників газети розповсюджувалися не тільки на Наддніпрянській Україні, а й йшли до Галичини [29, с.551; 10]. Ця газета і вся діяльність, пов'язана з її створенням та розповсюдженням, не мала нічого спільного із ленінським трактуванням «совєтів».

Нічого спільного із ленінським закликом «Вся власть — советам!» не мало й скликання 3 березня 1917 р. громадського комітету представників політичних, громадських, культурних та професійних організацій, який отримав назву Українська Центральна Рада. Центральна Рада стала революційним парламентом України, який керував українським національним рухом й який, власне, 22 січня 1918 р. Четвертим Універсалом проголосив Українську Народну Республіку незалежною державою.

З точки зору формальної логіки, українці здійснили саме те, до чого їх закликав Ленін: передали всю владу своїй власній Раді. Однак з точки зору програми більшовиків, владу треба було передавати не власним «радам», а комуністичним «советам». Створюючи на противагу Українській Народній Республіці республіку більшовицьку Всеукраїнський з'їзд рад 25 грудня 1917 р. проголосив її суб'єктом федерації радянської Російської республіки та назвав Українською народною

республікою Рад, тим підкресливши наявність «правильних» та «неправильних» рад в українському політичному просторі.

«Рада» і «совети» були політично та історично різними формами візії майбутнього. Й в період більшовицької війни проти незалежної України окупанти дуже добре розуміли цю понятійну відмінність. Письменник Сергій Домазар пригадував, як більшовики у 1919 р. з'явилися у його рідному місті та взялися розвішувати червону матерію із написами «Українська Совецька Соціалістична Республіка». Узявшись допомогти із перекладом на українську, Домазар зауважив, що треба писати «радянська». На це «братішка-більшовик» ревнув до нього: «Радянська? Вот я тебе покажу, щенок, Центральну Раду» [13, с.7].

Примітно, що чужорідний присмак у понятті відчували й місцеві, українські більшовики. У 1920 р. чи то з вірнопідданських міркувань, аби продемонструвати окупантам повну лояльність, чи то від політичного глупства та готовності назвати себе правильним новим словом, члени політичної секції більшовиків Олександрівського району Запоріжжя взялися видавати газету, яку назвали «Совітська влада», чим, власне, за замовчуванням, і визнали відмінність радянського та советського, а водночас і чужорідність та неперекладність останнього. Помилку було виправлено дуже швидко: вже наприкінці лютого 1920 р. назву газети було змінено на «Большевік», а з травня 1921 — на «Слово труда» [8, с.146].

У 1920–1930-ті рр. «війна слів» розгорталася із різною мірою інтенсивності. Завданням більшовицької влади було знищення пам'яті про українські ради і встановлення прямого та позбавленого зайвих (історичних, національних, політичних) конотацій перекладу та сприйняття «советского» як «радянського». Однак у 1920-ті рр. впровадження «радянського» як свого явно поступалося місцем насадженням як свого більшовиць-

кого, червоного, пролетарського, революційного та соціалістичного. З 682 найменувань газет, що виходили друком в УСРР у 1921–1925 рр., лише дев'ять мали у назві «радянське» й дві — російською мовою — «советское» («Советский путь», «Советская копейка»). З 984 газет, що виходили друком у 1926–1929 рр., слово «радянське» у назві містили лише 22. Примітно, що як «радянське» у новій географії газетами позначалася лише Волинь («Радянська Волинь»). На відміну від Волині, Луганщина та Запоріжжя були не радянськими, а червоними («Червона Луганщина», «Червоне Запоріжжя»).

У соціальному просторі як радянське позначалося лише село («Радянське село», «Радянський селянин», «Радянська нива», «Радянське рілля», «Радянський сіяч»). Згідно назв газет, у цьому десятилітті радянськими були думки у Шевченківській окрузі Черкаської області, Харківська державна опера, життя у місті Ромни, вартіві серед робітників міліції та бупрів Харківщини, водоміри на Київському державному заводі «Фізик-хімік» ім. Г. Петровського, кооператори в Лубнах, мисливці та рибалки зі Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок, міліціонери Наркомату внутрішніх справ та статистики Центральної статистичної управи [34, р.160–169].

Можна припустити, що самі більшовики не дуже розумілися на тому, як правильно просувати советское-радянське, оскільки їм самим було очевидно: влада не належить ані советам, ані радам. У 1920-ті «совети» були радше даниною гаслу більшовицького перевороту, ніж реальності, в якій панувала партія, яка взялася будувати соціалізм. Це відбивалося також у назвах союзних республік: до 1937 р. Україна називалася Українська соціалістична радянська республіка, так само першою йшла «соціалістична» ознака в назві Росії — Російська соціалістична федеративна радянська республіка.

Для українських комуністів-боротьбистів на початку 1920-х рр. у сприйнятті та просуванні «радянського»

важливою була й відмінна від московської хронологія й порядок слів. Василь Коряк з цього приводу зазначав: «боротьбисти не визнавали Жовтня. Вони казали: Жовтень – це московська форма комунізму, а наша – суто українська форма – це січень, це не більшовизм, а боротьбизм... «Нація» уявлялася як **українські** робітники й селяни. Не робітники й селяни, а **українські** робітники й селяни, не **радянська** Україна, а **Україна** радянська» [20, с.87].

У 1920-ті рр. для тих, хто не поділяв ані комуністичних, ані боротьбистських ідей, формою опору (принаймні, персонального) ставав факт не використання «радянського» для позначення нового ладу в Україні. Так, Сергій Єфремов, віце-президент ВУАН, колишній міністр УНР, у своїх щоденниках 1923–1929-х рр. жодного разу не використав слова «радянський» на позначення того політичного устрою, в якому йому випало жити та померти, воліючи писати «совєтська» або «совітська» [16]: «Сьогодні одбувалися для Академії вибори до «міськради» — того самого «совіта», якому ніби вся власть належить і який навсправжки нічого не може, хіба ставити штампеля на те, що йому підсунуть» (1926, 24 березня) [16,с.356]; «Один з приїзжих харківців оповідає, що в комуністичних кругах мої приїзди до Харкова на правописні наради розцінюють як ознаку мого замирення з совітською владою (1926, 7 травня) [16, с.373].

Герої п'єси Миколи Куліша «Народний Малахій» (1927) використовують обидва поняття — й радянський, й «совітський»: «... оце він побіг до виконкому совітського паспорта брати», «нема в радянської влади такого закону, щоб забороняв тікати з дому», «знайти безпечнішу квартиру, щоб подалі-подалі од радянської влади», «казали ...люди, що буцімто совітська власть у турків гроб господній вторгувала». Але використання обох цих слів засвідчують не те зближення, на яке розраховували більшовики. «Совітське» перекладене як «радянське» виглядає радше чужим, ніж своїм для всіх героїв. Тож не дивно, що п'єса була зрештою забороне-

на, а самого Миколу Куліша було проголошено «буржуазно-націоналістичним драматургом» й розстріляно в урочищі Сандармох у 1937 р. разом із іншими українськими письменниками.

Для багатьох представників української культури — й тих, що їх більшовики називали «попутниками», й тих, хто віддано взявся до побудови соціалізму, — не тільки слово «рада», а й терміни «радянство», «радяни», «радянське» мали свої власні історичні конотації, які були пов'язані із тривалою дискусією про те, чим має бути українська культура. Ця дискусія, розпочата ще до більшовицького перевороту, точилися між представниками української інтелігенції — «хатянами» (відповідно до назви журналу «Українська хата», який виходив друком у Києві у 1910–1914 рр.) та «радянами» (відповідно до вищезгаданої газети «Рада»). Представники першої течії виступали за повний розрив з російською культурою, взорування на європейський досвід та ідеї, швидке створення української міської культури європейського взірця, другі — власне «радяни», до котрих належав Сергій Єфремов, Михайло Грушевський, — «вбачали за необхідне орієнтуватися на збереження сільської традиції, навчання та залучення широких мас до культурної праці, взаємодію із ліберальними російськими силами [3, арк.33]. Дискусія про вибір шляху точилася й серед інтелектуалів нової «комуністичної» України. «Радянство» було критикованим з різних боків: й «за патос старого хлопомансько-поміщицького українофільства, яке проголошувало українську культуру культурою для домашнього «обіходу». Але фактично у хатньому вжитку була в них мова російська» [19, с.55], і як «радянсько-платформенна група «сторожів сумнівних традицій» старої української літератури» [15, с.154]. Й звісно, «радянське» у цій дискусії не дорівнювало советському радянському.

Однак, власне у ході цієї дискусії та подальшому навішуванні ярлика «антирадянського» на позицію,

уособлену Миколою Хвильовим та його закликами до «якомога швидшої втечі від російської культури» [31] і підтриману наркомом освіти Олександром Шумським, сталося семантичне прояснення терміну, який слід було вживати для означення нового ладу в Україні. Руку до цього доклав Йосип Сталін у листі до секретаря КП(б) Лазаря Кагановича від 26 квітня 1926 р.: «У той час коли західноєвропейські пролетарі та їх комуністичні партії повні симпатій до «Москви», до цієї цитаделі міжнародного революційного руху і ленінізму, в той час як західноєвропейські пролетарі з захопленням дивляться на прапор, що майорить у Москві, український комуніст Хвильовий не має сказати на користь «Москви» нічого іншого, крім як закликати українських діячів тікати від «Москви» «якнайшвидше». І це називається інтернаціоналізмом!.. Шумський не розуміє, що тільки в боротьбі з такими крайностями можна перетворити ростущу українську культуру і українську громадськість в культуру і громадськість радянську» [30, с.149-154].

Власне у цьому листі й міжнародний революційний рух, й «радянська громадськість» символічно отримують столицю, в якій майорить прапор, і цієї столицею, звісно, є Москва.

Ще більш відверто Сталін розрізняє радянське (советское) та українське у наступному пасажі: «Він (Шумський — *Авт.*) забуває, що чисто українських марксистських кадрів не вистачає поки що для цієї справи. Він забуває, що такі кадри не можна створювати штучно... Я за те, щоб склад Секретаріату і Політбюро ЦК КП(б)У, а також радянську (советскую) верхівку посилити українськими елементами» [30, с.149-154]. Отже, вже із середини 1920-х рр. розгортається процес, в якому ще не прямо, але вельми красномовно, усе московське-російське проголошується «советським», а опір та небажання ставати частиною російського (культурного, політичного, технологічного) називається «анти-радянськими проявами».

У другій половині 1920-х — на початку 1930-х українські митці намагаються запобігти таких звинувачень: Хвильовий, Яловий і Досвітній підписали відкритого листа, в якому визнали помилки: «Ми визнаємо, що гасло орієнтації на «психологічну» Європу будь-яку «минулу-сучасну», «пролетарську-буржуазну», враз із змаганням розриву з російською культурою, поруч з нехтуванням Москви (що є «центр всесвітньої революції»)... було безперечно збочення із класової пролетарської лінії інтернаціоналізму» [14, с.205].

У 1929 р. у Майка Йогансена в «Подорожі у Радянську Болгарію» радянським вже є геть усе добре та правильне: влада, земля, поїзди, вагони, конституція, школа. Для Йогансена тут «радянське» — це й про політичний устрій, який має розповсюдитися скрізь, згідно ідей світової революції: «Болгарський нацрайон це... ембріон Радянської Болгарії. Тут виростуть діячі, комсомольці, техніки, агрономи, вчителі, що керуватимуть Болгарією, коли вона стане Радянською» [18].

Засвоїли урок й агенти, які доповідали в ОДПУ про настрої інтелігенції. Наприкінці 1929 р., даючи покази на обвинувачених у справі «Спілки визволення України», один з таких агентів повідомляв, що «професор Перлін спробував був перейти під час читання лекцій *на радянську мову*. Хоча тоді на його боці була більшість курсу (росіяни та євреї), але він таки мусів знову читати по-українському» [4, арк.84]. Судячи з того, що жодних виправлень у друкованій версії повідомлення зроблено не було, усі — й читачі, і фігуранти, і машиністки — розуміли, що російська та радянська — це одне й те саме.

Але фронда всередині українських прихильників ідей соціалізму була ще можлива: неявна, зрозуміла переважно для своїх, вона здебільшого з'являлася у сатиричних або критичних текстах. Таким, наприклад, був анекдот «Радянське прізвище» з журналу «Перець» (1928). Кур'єр доповідає начальнику Цукротреста, що приходив товариш з портфелем, але прізвища

його кур'єр не пам'ятає. «Таке якесь радянське прізвище... Октябренко? Не. Пролетаренко? Докладченко не Докладченко, Сельраденко не Сельраденко...».

Далі йде перебір варіантів: «Делегатченко, Наркоменко, Комісаренко, Уесесеренко, Жінвідділенко, Еркакакченко, Розведиволинечнеко, Саботажченко, Волокитенко...». Нарешті згадує: «Лизорученко» [6, с.7]

Лизорученко — як радянське прізвище — це закид щодо типової, на погляд авторів, підлабузницької поведінки «радянської людини». Але цікавим в цьому анекдоті є той факт, що ані назву «Уесесеренко», ані назву армії — Еркакакченко* не перекладено українською мовою. Обидві назви — скорочення з російської: і назва держави, й назва армії, на багнетах якої трималася створена більшовиками українська республіка. Це вияв розуміння, певної загальної згоди інтелектуалів і пересічних українців щодо того, кому насправді належить влада в соціалістичній Україні.

Вже дуже скоро такі жарти стали неможливими, оскільки вони розцінювалися як політичний злочин.

Ще одним проявом фронди наприкінці 1920-х стала власна — недавня — історія України: нові українські комуністичні еліти знову стикнулися з проблемою існування власної «Ради» через фільм Олександра Довженка «Арсенал» (1929), сюжет якого, власне, побудований навколо робітничого повстання на київському заводі «Арсенал» проти Центральної Ради та військ УНР у січні 1918 р. Фільм викликав неабияку критику та дискусії, які розгорнулися на сторінках «Літератури та мистецтва», «Комсомольця України» та «Комуніста». Головним питанням дискусії стала проблема правильності / неправильності висвітлення ролі Центральної Ради. Деякі критики наполягали, що недоліком фільму

* Украинская социалистическая республика — рос., українською мало б бути Уесереренко — Українська соціалістична радянська республіка; Рабоче-крестьянская красная армия — рос., українською мало б бути Ересчакченко — Робітнича-селянська червона армія

була не показана автором революційна роль Центральної Ради, її сила, що ґрунтувалася на ідеях національного звільнення [3, арк.39].

Питання про те, як називали владу пересічні українці та інші спільноти, які мешкали в межах «нової України», є важким для однозначних висновків, оскільки «голоси» людей можна почути або через зведення каральних органів щодо настроїв населення, або через спогади та усні історії пізнішого часу. У першому випадку представники каральних органів воліли перекладати з української на російську, отже нюанси, зокрема й прихований спротив невживання українського слова для означення чужої влади, можуть бути певною мірою втраченими.

Селянство, яке опинилося у вирі Голодомору-геноциду, називало своїх кривдників у дуже різний спосіб, у тому числі і радянською владою: «пляни не реальні, що виконати їх не можливо, що радянська влада хоче, щоб з голоду люди поздыхали» (с. Тарасівка, Вінниччина) [9, с.204], «Ми надіємося, що Радянська влада не дасть нам загинути і не буде нас годувати кулями замість хліба, як годували наших батьків царі» [7, с.3-4]. Але здебільшого словник був сповнений інших означень. Люди називали призвідників Голодомору «комуністами» [25, с.255] («панамі-комуністами»), «активістами», «комуною» [2, арк.104], «більшовиками», «московсько-більшовицькою бандою» [2, арк.34]. У частині відозв селян, де звинувачується власне «радянська» або «советская» влада, прослідковується певна просторово-політична дезорієнтація: люди бачать себе такими, які живуть за радянської влади, але не в Україні, а в Росії: «Я дуже обурений тим, що зараз робиться. Немає ніде нічого подібного як у **Радянській Росії** — хліб забирають, гроші забирають і взагалі усе забирають, а продають побільше горілки аби дурманити людей» [9, с.204], або в СРСР: «Говорят, что за границей плохо живут рабочие, но они имеют хотя би хлеб, а у нас в СС [С]Р ми сидим без хлеба» [9, с.187].

Як би не називали владу пересічні люди, влада називала всі їх виступи «антирадянськими». Й тепер вже у цій — масовій — боротьбі з «антирадянськими» виступами, продовжував куватися концепт привласнення «радянського» московським-російським. Його етапом стала ідея «радянського народу». Геннадій Єфименко зауважив, що вперше цей вислів як ідеологему висловив Йосиф Сталін наприкінці 1935 р. у промові перед колгоспниками Таджикистану і Туркменістану. Далі вона увійшла в активний слововжиток українських більшовицьких очільників. За спостереженням Тері Мартіна, на 1938 р. «дружба народів» уже стала офіційно утвердженою метафорою для окреслення уявної багатонаціональної спільноти [23], в якій є старший брат, старший народ — російський, і менші народи. У межах цього нового концепту у 1936–1937 рр. соціалістичні республіки: Україна, Російська Федерація, Білорусія — перетворилися у назвах спочатку на «радянські», а потім «соціалістичні».

Нацистська окупація стала періодом, в якому пошуки правильних слів щодо радянського / советського, знову стали важливими. У романі «Хрепцятий Яр», присвяченому досвіду життя в окупованому нацистами Києві, Докія Гуменна знаходить та використовує новий для себе термін (вона так і позначає «ще нове слово!» [11, с.220]) — «підсоветський» та розрізняє для себе серед мешканців Києва «радянофілів» та «підсоветських» [11, с.428], наголошуючи, що для одних влада більшовиків / «советів» вже була своєю, а для інших — залишалася окупаційною. Примітно, що для опису головної героїні (власного альтер-его) авторка використовує й «радянське», і «советське», фіксуючи загальну невизначеність як дуже характерну рису, притаманну мешканцям України напередодні та під час Другої світової війни.

Подальше просування терміну «радянське» в його московсько-російській конотації стало виразним ідеологічним і політичним трендом. Яків Бусел у брошурі

«Советський патріотизм» (1946) зазначав: «Особливо нагальне намагання оформити ідею, «советський народ» як вихідну всіх дій режиму, проявилось під час війни» [6, с.17], «з часу війни, прозваної «вітчизняною», старий патріотизм російської імперії відзискує й утверджує у трохи зміненій формі своє давнє право громадянства. Громадянам, чи пак «жителям», ССРСР припало в уділ, або активно виявляти цей патріотизм, або потрапити в підозру ухилю в бік (іншого) націоналізму чи «реакційности»» [6, с.3].

Важливо зазначити, що у вживанні «радянського» / «советського» була й виразна географічна відмінність: розуміння «советського» / «радянського» як російського було притаманне мешканцям західних українських земель від моменту їх окупації Червоною / Советською Армією у 1939 р. «Советське» поставало як чуже й неможливе до перекладу у момент окупації Польщі. Юрій Шевельов згадував: «Місцеві поляки, що принципово говорили по-польському зі своїми земляками-українцями, радо й легко переходили на українську в розмові з советами, як ми тут називалися» [32]. Пізніше ж, у період «золотої брежнєвської ери», на західних теренах «радянське та советське» злилося у «російське». Як пригадував письменник Тарас Прохасько: «Радянське, советське ні тоді, ні тепер не здавалося мені якоюсь особливою позанаціональною формацією. Радянське було російським. Такою собі актуальною формою російського імперського націоналізму» [27].

Пізніше керівники ОУН писали, що ««Радянський» — українське слово для російського слова «советський»; від початків існування РСФСР, а згодом ССРСР, політикою Москви було і є заставити український нарід прийняти советсько-комуністичну форму російської окупації України за свою рідну, улюблену, національну. Тому ОУН не вживає доброго українського слова для означення якнайбільш злочинної й огидної форми російського панування на Україні. Отже,

коли говоримо про означення форми, ладу, структури російського панування на Україні, то завжди вживаємо слово «советський», щоб ми завжди були свідомі чужої, російської природи державного ладу, що криється під назвами «совети», «советський» [26, с.33].

Можна було б підсумувати, що після Другої світової на більшості території УРСР «радянське» перемогло «советське», але цього остаточно так ніколи й не сталося. Підозри у тому, що слово «радянське» приховує під собою пам'ять про Центральну Раду, не залишили більшовицьких керівників й у подальші роки. Вже після Другої світової, у 1947 р., коли Москва знову взялася громити українську інтелігенцію, Лазар Каганович, призначений очільником українського ЦК, атакував поета Максима Рильського за вірш «Я син країни Рад»: «Це ж яку, мовляв, Раду має на увазі поет Рильський, коли пише «Я син Країни Рад»? Чи не буржуазно-націоналістичну Центральну Раду?» [17, с.85].

Тільки в 1960–1980-ті «радянське» та «советське» стали майже одним й тим самим для мешканців наддніпрянської України, з одного боку — своїм, з іншого — радянським-російським, оскільки саме руському народу було відведено головне місце у творенні нової історичної спільноти «радянського народу». Але навіть у цілком застійні часи інше радянське виринали з-під усталеного та загальноприйнятого, як от назва книжки першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, видана у 1970 р. «Україна наша радянська», зчитувалася декотрими людьми як алюзія до Українського народної республіки, схованій у аббревіатурі цієї назви — «УНР».

Однак непевність слова «радянський» (принаймні у 1920–1930-ті) була значно меншою, порівняно із небезпекою слова «український». Як слушно зауважила Лариса Масенко: «...з 30-х років обов'язковою нормою стало вживання прикметника «український» у поєднанні з «радянський»: «українська радянська культура», «українське радянське мистецтво», «український

радянський письменник» [24, с.203-204]. Після Другої світової, зазначає дослідниця, подібних «додаткових уточнень» стало потребувати й слово «Україна», яке «мали обов'язково уточнювати означення «радянська», «соціалістична», «трудова»» [24, с.203].

Отже, проблематичність вживання термінів «советське» та «радянське» була притаманна всім періодам комуністичного панування в Україні. «Совети» від початку більшовицького перевороту стали терміном, яким позначали більшовицьку владу на Заході — як у емігрантських колах, так і в журналістській риторичі.

Однак наявність власних, семантично, історично та політично наповнених термінів із коренем «рад» давала мало шансів поставити надійний знак рівняння між «радянським» та «советським» на українських територіях. У 1910–1920-ті рр. термін «радянство» не був синонімом «совєсткому» / радянському та — як течія — гостро засуджувався. Вже із середини 1920-х рр. почалося, хоча й не прямо, проголошення всього московського / російського — «советським» («радянським»). Друга Світова стало рубіжною подією, після котрої все «советское» / радянське стає російським. Різні групи людей у різні періоди часу у відмінні способи вживали ці терміни. Видається, що пересічний людина «Великої України» в період безперервної війни утримувався взагалі називати владу «радянською» або «советской», натомість використовував означення «комуністи», «більшовики», «комуна», «активісти» тощо. Окуповані більшовиками українці з плином часу здебільшого навчилися називати себе «радянськими», стаючи або свідомою частиною процесу «соцбудівництва», або підкореною спільнотою, змушеною грати за правилами переможця. Використання російської транскрипції слова «советський» замість слова «радянський» було формою опору та свідомої непокори. Термін же «підсоветський» означав згоду на визначення УСРР / УРСР як окупованої території**.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). Ф. 16. оп. 1. Спр. 1140.
2. ГДА СБУ. Ф.16. оп. 28. Спр.6.
3. ГДА СБУ. Ф.65. Спр.183.
4. ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 5659.
5. Бурлака М. Радянське прізвисько // Перець. 1928. № 4.
6. Бусел Я. Советський патріотизм. (Б.м.), Чужина, 1947.
7. Буян-острів: Літопис нашої біди. 1995. № 1. Кривий Ріг.
8. Газети радянської України 1921-1925 рр. Каталог. Едмонтон, 1988.
9. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. док. та матер. / Авт.-упорядн.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007.
10. Грабовський С. Газета «Рада» [Архівовано 11 червня 2009 у Wayback Machine.] // Радіо Свобода. 2007. 2 травня.
11. Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941-1943). Роман-хроніка. Нью-Йорк, «Об'єднання Українських письменників «Слово», 1956.
12. Гурбик А.О., Панащенко В.В. Січова Рада [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sichova_rada (останній перегляд: 04.03.2025)
13. Домазар С. Замок над Водаєм. Мюнхен, 1964.
14. Досвітній О., Хвильовий М., Яловий М. Заява групи комуністів членів ВАПЛІТЕ (1926) // Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. Т.ІІ. Харків: ДВУ, 1928. С.205-206.
15. Еллан В. Перед організаційною кризою в українській революційній літературі (1925) // А. Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. Т.ІІ. Харків: ДВУ, 1928. С.153-162.
16. Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929 / Упорядн.: О. І. Путро (гол. упоряд.) та ін. К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.

***Примітно, що заперечення існування українців та України на рівні слів залишилося частиною сучасної кремлівської політики та практики. Навесні, коли російські війська було відкинуто від околиць Києва, співробітники Національного музею історії України знайшли методичку Збройних сил РФ щодо облаштування окупаційної влади. Серед іншого у ній йшлося: «“Первично, до формирования госаппарата и законодательной базы, мы будем вынуждены [мириться] с понятиями “Украина”, “украинец””Первично, до формирования госаппарата и законодательной базы, мы будем вынуждены [мириться] с понятиями “Украина”, “украинец””. Фото. 25 травня 2022. Новини. <http://history.org.ua/uk/post/47122>*

17. За нашу і вашу свободу: Електронний зб. наук. та наук.-попул. праць / Упорядн.: І.М. Безена, Е.І. Заржицька; за ред. В.В. Сиченка. Т.3. Дніпро: КЗВО «ДАНО» ДОР», 2022.
18. Йогансен М. Подорож до Радянської Болгарії. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=27850>
19. Коряк В. Етапи (1921) // Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. Т. II. Харків: ДВУ, 1928. С.52-64.
20. Коряк В.Д. Сьогочасна українська література // Молодняк.1927. № 3, березень.
21. Кульчицький С.В. Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутатів трудящих, народних депутатів [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=rady_robitnychykh_seljanskykh (останній перегляд: 14.04.2025)
22. Ленин В. И. Полн. собр. соч.. Т. 12.
23. Мартін Т. Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939). К.: Критика, 2013.
24. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. К.: Кліо, 2019.
25. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша / Упорядн.: О. Веселова, О. Нікілев; відп.ред. В. Смолій. К.: ВД «КАЛИТА», 2009.
26. Питання політичної термінології. Архів ОУН в УІС-Лондон // Бюлетень Проводу ОУН. 1983. Ч.23.
27. Прохасько Т. Вовча яма на майбутнє // Збруч. 30.07.2020. URL: <https://zbruc.eu/node/99377>
28. Рада, Генеральна військова рада, Зупольна рада, Рада міська, Рада полкова, Рада старшин, Рада чорна (чернецька) «Рада» // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1963. Т. 6, кн. XII : Літери По — Риз.
29. «Рада» // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1963. Т. 6, кн. XII : Літери По — Риз.
30. Сталін Й. В. Твори. К.: Укр. вид-во політ, л-ри, 1949. Т.8.
31. Хвильовий М. Апологети писаризму: до проблеми культурної революції // Культура і побут. 1926. 28 лютого, 7,14,21 і 28 безеня.
32. Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я, мені, мене ... (і довкруги) Спогади. Видавництво часопису «Безезіль» https://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady.pdf
33. Petr Blažek. Živé pochodně v sovětském bloku s podtitulem Politicky motivované případy sebeupálení v letech 1966 až 1989. ÚSTR, Praha 2019. 472 s.
34. Soviet Ukrainian Newspapers 1926-1929. Holdings of the Central Academic Library of the Ukrainian SSR Academy of Sciences. Catalogue 23 Research Report No. 28 1988 Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton, Alberta

1.2. «Совітська — радянська — совєцька» людина: конструкт та феноменологія політики, культури та масової свідомості (1917-1938)*

Текст є авторською інтерпретацією українського виміру тоталітарного експерименту та досвіду посттоталітарного транзиту. В ній, з одного боку, узагальнено результати досліджень авторки, оприлюднених у працях «Євразійський розлам: Україна в добу гібридних викликів» [9], «До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму» [8], «Рашизм: Звір з безодні» [10], підрозділах семикнижжя «Україна. Нариси історії» [4]. З іншого — сформульовано концептуальну рамку і робочу гіпотезу подальших досліджень тоталітарної трансформації масової свідомості та творення/утвердження радянського метанаративу упродовж 1917–1938 рр. Наскрізною метою в усіх працях є проаналізувати алгоритми тоталітарної трансформації масової свідомості та запропонувати удосконалений методологічний інструментарій дослідження і деконструкції радянської / комунобільшовицької ідентичності.

Проблема радянськості (радянської ідентичності, ще — сленгове: «совковості»), яка на межі тисячоліть

*Текст відтворює основні тези виступу на IX Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі з циклу «Повсякдення: візії та смисли» «Радянська ідентичність: Формування — вкорінення — деконструкція» (Вінниця, 17–18 квітня 2025 р.). Авторка висловлює глибоку вдячність і професійний захват організаторам і учасникам наукового зібрання.

видавалася добре відомою / дослідженою*, в умовах російсько-української війни, яка (всупереч очікуванням) не припиняється, а розгорається все дужче, постає такою, що актуальність її зростає з дня на день. Проблема не втрачає актуальності не лише через те, що я займаюся цією проблематикою впродовж останніх десяти років, а тому що дійсність щодень підкидає нові тригери.

Одним з таких стала постать Геннадія Параскевича [7]**. Шістдесятирічний військовий пенсіонер (лікар) — не старець, не колишній високопасодовець-партфункціонер. Він не був на владній верхівці і не є спадкоємцем якогось генерала. Це людина, яка поневірялась по військових гарнізонах, служила в Білорусі, Україні, зрештою потрапила на російсько-українську війну, служила з 2022 р. в ЗСУ, начебто рятуючи життя українських воїнів. А через два роки була викрита як агент ФСБ, який здавав позиції українських військ. Абсолютно спокійно, розважено, з посмішкою він давав ін-

*Упродовж перших двадцяти років Незалежності українські історики, зокрема співробітники відділу історії України 20–30-х рр. XX ст., створили представницький історіографічний корпус, в якому предметно досліджувалося становлення радянської влади в Україні та особливості радянзації. Безперечне лідерство у цій справі належить Станіславу Кульчицькому [4, 6]. Донедавна радянська історія виглядала тривалим у часі, але значною мірою завершеним відступом від магістралі прогресивного розвитку людства. Ілюзії щодо органічного/природного повернення радянської людини у коло цивілізованих націй та супутньої цьому процесу розбудови демократії розвіювалися повільно. Перегляд методологічних засад історичних досліджень та концептуальних підходів пришвидшився після подій 2014 р., які засвідчили — крах комуністичного гетто не незворотний [3]. Реінсталяція тоталітарної системи в Росії («зворотний тоталітаризм», за Л. Гудковим) змусила переглянути суть і зміст, здавалося, віджилої/маргінальної радянської ідентичності і подивитися на неї як на дієвий інструмент повторної масової тоталітаризації. Ці аспекти проблеми певною мірою висвітлені авторкою в кількох працях останнього часу [2; 4 (с.378-424; 425-465); 9-10].

** Засуджений за державну зраду, відбуває покарання у Кам'янській виправній колонії №101 у Запорізькій області.

терв'ю на місці позбавлення волі, чітко розуміючи, що піде на обмін, що йому нічого не загрожує. Такий собі абсолютно класичний зліпок радянської людини. Бо в своєму інтерв'ю без усіляких емоційних навантажень він казав, що йому «той проєкт» (тобто СРСР — *Авт.*) заходить набагато краще. Він, де, відчуває себе його органічною частиною. Працював на РФ не за гроші, а «за покликом серця». Людина, з одного боку, лікувала воїнів, рятувала їм життя, а з іншого — наводила ракети на ті ж позиції. Мотиви самим Г. Параскевичем озвучені так: «Я прихильник колишньої великої країни. У ній я починав служити та вирішив продовжити. Корисливої мети в мене не було». Цілком безкорисливо замість переїхати до Росії, воєнлікар вирішив «переїхати» цілим регіоном — «Найпростішим способом переїдемо. Ну як? Ми вже, можна сказати, біля Росії. Вони ухвалили закон. Зміни до Конституції зробили: Запорізька, Херсонська, Донецька, Луганська області». Бажання решти мешканців названих ним регіонів його, зрозуміло, не обходить. «Як кажуть, СРСР 2.0. Соціалістичних не буде. Буде, наприклад, [союз] суверенних країн. Цей проєкт мені більш прийнятний», — завершує він інтерв'ю, безперервно посміхаючись, говорячи про держраду як про цілком зрозумілу життєвську ситуацію.

Ситуація дійсно, не одинична***. Проте в даному випадку привертає увагу не сама ситуація, а ідентичнісний феномен, який вона оприявнює. З наукового погляду тут увиразнюється надзвичайно цікава феноменологія продовжуваної / самовідтворюваної / тран-

***У Кам'янській виправній колонії в Запорізькій області відбувають покарання близько 300 осіб, засуджених за державну зраду за 111 статтею ККУ. Серед них музиканти, письменники, вчителі, військові та співробітники правоохоронних органів. За даними СБУ, з початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України порушено понад 3 тис. кримінальних проваджень за статтею «державна зрада». Оголошено 2829 підозр. 744 громадян України було засуджено за державну зраду.

сформованої радянськості (що курсує в інформаційному просторі як мем #СРСР#2.0#).

Її, феноменологію *невмирущої радянськості*, своїм власним буттям оживляє та урухомлює не лише «товариш Геннадій», а й набагато молодша (1980 р. н.) поетка та колишня професорка Українського державного університету ім. М. Драгоманова Євгенія Більченко**** [5].

Вона не застала в свідомому віці радянської (анти)цивілізації, проте нині відчуває себе (принаймні артикулює це) інтегральною частиною проєкту #СРСР#2.0#. Понад те — останнім часом доводить свою відданість йому доносительством.

Аналогічно позиціонується сорокарічний Сергій Малиновський*****. Мобілізований у квітні 2023 р. за четвертою повісткою до ЗСУ, перебуваючи у лавах української армії, він пів року співробітничав із ЗС РФ.

****Більченко є дипломованим кандидатом педагогічних наук (2006) та доктором культурології (2011). Свою ідентичність Є. Більченко (активна учасниця Євромайдану, яка пізніше розкалася в цьому і принесла свої вибачення мешканцям Донбасу та Одеси) позначала так: «Клятий космополіт, російський поет, український громадянин, лівий філософ Європи, антиглобаліст, анархіст, постмодерніст, пацифіст і лузер». Отже, набір ідентичностей — і то в режимі непримиренного конфлікту між собою — перебуває на межі здорового глузду. Саме це, певне, і обумовлює подальшу ідентичнісну еволюцію «космополітки», що інтегрується в «Русській мір». (Див.: «Я поступаю как преданный Родине человек». Преподаватель сдала в полицию студентку. Север. Реалии. 24.04.2025. <https://www.severreal.org/a/ya-postupayu-kak-predanny-rodine-chelovek-prepodavatel-sdala-v-politsiyu-studentku/33390659.html>) Цікаво, що лауреатка і переможниця майже 20-ти літературних конкурсів, що відбулися впродовж 2009—2016 рр., відтоді не отримала жодної літературної відзнаки. (Див.: Літничук Марина. «Використали як презерватив»: зрадниця Більченко, яка заявляла про готовність померти за Росію, поскаржилася на «Русській мір». OBOZ.UA. 10.04.2025. <https://www.obozrevatel.com/ukr/novosti-obschestvo/vikoristali-yak-prezervativ-zradnitsya-bilchenko-yaka-zayavlyala-pro-gotovnist-pomerti-za-rosiyu-poskarzhilasya-na-russkij-mir.htm>)

*****Засуджений за державну зраду. Відбуває покарання в тій же колонії, що й Г. Параскевич.

Співробітничав добровільно і безкоштовно, за власною ініціативою через знайомих вийшов на ФСБ і надавав відомості про позиції свого підрозділу поблизу Торецька під час найзапекліших штурмів. Цей адепт проєкту #СРСР#2.0# має прикметну біографію: «Батько Сергія родом із Магадана, зараз живе в Ялті, там його дружина та рідні. Малиновський закінчив Московський гуманітарний університет. Був діджеєм, писав музику у стилі транс. Жив то в Росії, то у Криму, то в Києві». Не менш прикметні параметри його ідентичності та саморефлексії: «У мене батько росіянин. Я жив у Росії, навчався в Росії. Тому я теж вважаюсь росіянином. У мене батько у Криму живе. Сестра рідна теж у Криму, всі громадяни Російської Федерації. Те, що маю український паспорт, це ні про що не говорить. Але є він. Це не означає, що людина українець. У багатьох є українські паспорти, але це теж не означає, що вони українці» [7]. Банальне в своїй простоті (цілком за Х. Арендт [1]) пояснення злочину людиною, яка за паспортом має одне громадянство, а за ідентичністю є громадянином іншої. Зауважимо, що в цьому випадку, як і в попередніх, ідеться не про накинуте в силовий спосіб, а отримане на добровільній основі, громадянство / ідентичність.

Отже, не йдеться про колаборантів, які конвертують колабораціонізм у гроші і владу. Йдеться про людей, які йдуть на державну зраду, розуміючи, що вони не отримують ніякого матеріального заохочення. А крім того, не розпізнаючи її як державну зраду і як злочин. Вони просто намагаються зупинити відмирання того ладу, в якому вони прагнуть жити далі, всупереч його зникненню і який для них є «раєм обітованим». Певною мірою вони усвідомлюють, що це неможливо — СРСР давно вмер і розклався. Саме тому ідеться про його постмодерністську модифікацію #СРСР#2.0#, яка намагається по частинах «воссоединить» Україну з геополітичним мерцем — країною, смерть якої засвідчена міжнародним співтовариством понад тридцять років тому.

Феноменологія *невмирущої радянськості* стає ще більш страхітливою, якщо додати до емпіричної бази розмислів величезну і все зростаючу кількість навіжених, я би сказала, прибічників фантастичного / вигаданого* радянського ладу за кордоном. Маючи статки, походзячи з притомних, почасти родовитих сімей, маючи владу в своїх країнах, маючи університетські дипломи і будучи самі викладачами, ці «баловні» долі, народжені у країнах Золотого мільярду, є адептами СРСР та Росії як його правонаступниці, що проголосила проєкт #СРСР#2.0# своєю геополітичною метою.

Одним з таких є співавтор «Короткої історії Криму» (*Краткая история Крыма: от древности до начала XXI в.: кол. монография / РАН, ИНИОН, Центр социал.-науч. информ. исследований, отд. истории. Москва: ИНИОН РАН, 2022. 312 с.*), професор політології з німецької землі Північний Рейн-Вестфалія (університет м. Зіген) Рюдігер Кіпке,** до слова — заступник голови асоціації міст-побратимів (зрозуміло, російських та німецьких)***.

У згаданому виданні під його іменем опублікований

*Не плутати з реальним — зафіксованим у джерелах і дослідженням вітчизняною та світовою науковими історіографіями

** Особиста сторінка професора на сайті навчального закладу: <https://www.uni-siegen.de/phil/sozialwissenschaften/politik/mitarbeiter/kipke/>; сторінка у Вікіпедії: https://de.wikipedia.org/wiki/R%C3%BCdiger_Kipke. Народився у згодом східнонімецькому місті Вольмірштедт. Вивчав право, політологію та славистику в Геттінгенському університеті імені Георга-Августа, Вільному університеті Берліна (Західний Берлін) та Карловому університеті в Празі. З ресурсів дізнаємося, що він є експертом зі східноєвропейських країн, зокрема Чеської Республіки, Словаччини та Угорщини. Прикметно, що перша робота побіжно дотична до російської тематики, за його авторством з'являється лише в 2012 р. Це книга «Вірмено-азербайджанські відносини та конфлікт навколо Нагірного Карабаху» (Вісбаден, 2012) (нім.: *Das armenisch-aserbaischanische Verhältnis und der Konflikt um Berg-Karabach*. VS Verlag, Wiesbaden 2012.). Відтоді сімдесятирічний професор позиціонується ще й як експерт з історії Росії.

розділ (подаю мовою оригіналу — Авт.): «Крым в переломный период. От установления советской власти до возвращения в состав России, 1922–2014» (С. 217–271). Розділ змайстрований в «краших» традиціях радянської історіографії: його емпіричною базою є російська сучасна та іноземна, переважно кінця минулого тисячоліття історіографія; жодних посилань на архівні джерела; жодних згадок про українську історіографію****.

Професор політології, який, нагадаємо, живе і викладає Європі, описує протестний рух в Україні, він позначений у розділі словом «Євро-Майдан», не зупиняючись перед прямими фальсифікаціями. Події описуються так: «... в ходе конфронтации с государственной властью доходило до актов насилия и введения массовых ограничений общественной жизни и, наконец, дело дошло до вооруженного мятежа. События достигли кульминации в феврале 2014 г. Лидеры майданного движения отказались признать компромиссные договоренности с главой украинского государства, по которым предусматривалось в том числе проведение досрочных президентских выборов и формирование правительства национального единства» (С.258-

***Для характеристики загального напряму, як зрозуміло, давньої діяльності проф. Кіпке варто звернути увагу на звіт про публічний захід «80 років після Сталінграда — заклик до миру», що відбувся за його діяльної участі 20 березня 2023 р. Див.: Bericht zur Veranstaltung "80 Jahre nach Stalingrad — Mahnung zum Frieden. <https://wolgograd.de/bericht-zur-veranstaltung-80-jahre-nach-stalingrad-mahnung-zum-frieden/>

**** Автор зокрема посилається на такі праці: Kuchenbecker A. Zionismus ohne Zion. Birobidžan: Idee und Geschichte eines jüdischen Staates in Sowjet-Fernost. — Berlin, 2000.; Sudoplatow P.A., Sudoplatow A. Die Handlanger der Macht. Enthüllungen eines KGB-Generals. — Düsseldorf; Wien; New York; Moskau, 1994.; Прохоров Д., Храпунов Н. Краткая история Крыма. — Симферополь, 2013; Naimark N.M. Flammender Haß. Ethnische Säuberung im 20. Jahrhundert. — München, 2004.; The Tatars of Crimea. Return to the Homeland. Studies and Documents / Allworth E.A. (Ed.). — 2.Edition. — Durham; London, 1998.

259). Наслідуючи цю логіку, громадянин ЄС засуджує результати Майдану*****, натомість нормалізує і легітимізує т. з. референдум у Криму, який він кваліфікує в категоріях «народного волеіз'явлення». Без жодних сумнівів німецький політолог транслює офіційну позицію Кремля (В. Путіна): *«Правительство России не видит нарушения международного права в процессе присоединения, потому что считается, что народ Крыма попросту осуществил свое право на самоопределение, закрепленное в Уставе ООН. Хотя Запад неустанно говорит об аннексии и, следовательно, об акте, противоречащем международному праву»* (С.264). Професор старанно викладає конспект кремлівської версії анексії Криму, завіряючи його своєю науковою репутацією. Майдан його зусиллями постає як *«безусловно государственный переворот, нарушивший прежний строй политический и культурный»*. А його суть підсумовуються так: *«Эти события представляли собой государственный переворот, осуществленный парламентом. Было очевидно, что речь идет о неконституционной смене власти при совершенно неупорядоченных обстоятельствах. Это не помешало странам Европейского союза и США безотлагательно признать произошедшие изменения. Это укрепило политические позиции новых прозападных правителей»* (С.259-264). Завершуючи, відзначимо, що стилістика, лексика і концептуальна рамка викладу подій Євромайдану та анексії Криму німецького професора чималою мірою співзвучні і співпадають із чи не єдиним джерелом умовно українського походження, на яке він жодного разу не послався, але таки подав у списку літератури. Йдеться про книжку «Україна: Правда

**** Місцями в тексті слово подається з прописної літери і доповнюється конотаціями на кшталт «майданний». Всі сумніви в тому, керувався німецький політолог науковими чи політичними принципами, зникають після зауваг на кшталт: «Мова йшла про заколот проти Росії», причому підкріплених посиланням на А. Каппеллера [11, S. 351]

про державний переворот. Нотатки прем'єр-міністра Миколи Азарова», видану в Німеччині [12].

Слід визнати, що концептуальна рамка Рюдигера Кіпке є не унікальним винятком, а досі розповсюдженою практикою, яка толерується в ЄС як прояв академічної свободи, і водночас використовується Кремлем як інструмент нормалізації ненормального — геноцидарної війни проти України. (Квазі)радянський метанаратив залишається автономним інтелектуальним і ментальним конструктом, який існує як величезна ноосферна «бульбашка» і продовжує руйнувати світ.

Повертаючись до феноменології радянськості та радянської ідентичності, наголосимо: те, що ще одинадцять років тому, на початку війни, нам здавалося тим, що вже вмирає, сходить з геополітичної арени, і ми можемо його зафіксувати як музейний та історіографічний артефакт, суто в наукових термінах «радянський» / «советський» / «підсоветський» і нарешті закрити ці дверцята в минуле, живе. Радянське виявилось не лише живучим, а й здатним до регенерації у нових історичних формах. Виявилось, що це не історичний артефакт, це історія, яка триває, яка нескінченно трансформується від 1917 р., народившись ще раніше, у працях, що згодом складуть 52 томи ПЗТ товариша В. Леніна, який заклав основи комуністичного і масової свідомості тоталітарної доби.

Мої компліменти пані Олені Стяжкіній за тезу, що слово є інструментом перекодифікації наративів і метанаративів.

На минулому семінарі ми вже проговорювали нагальний момент — нагальність викладення історії України, радянського експерименту і його місця в світовій історії не «дерев'яною мовою», яку ми успадкували, пройшовши цей експеримент, а живою мовою, здатною донести світу правду про вивернутий комуністично-більшовицький світ. Направду, складності перекладу з

мертвої «дерев'яної мови» на живу мову є найбільшим викликом для вітчизняних гуманітаріїв, зважаючи на те, що лексично ідеться про одну і ту ж мову. А за фактом — про переклад з мови хтонічності і ненависті на мову життя і любові.

Отже, у нашому відділі ми намагаємося потроху підходити до цього надскладного завдання, ставлячи завдання меншого рівня.

Три роки тому ми «замахнулися» на новий ракурс дослідження: «Совітська — радянська — совєцька» людина: конструкт та феноменологія політики, культури та масової свідомості (1917–1938)». Для початку ми обрали невеличкий проміжок, ніби зав'язку — етап більшовицьких атак, підготовки і здійснення перевороту, більшовицько-українських воєн, силового встановлення влади більшовиків і відступу від провального першого комуністичного штурму (1917–1923 рр.). І вже тоді ми розуміли, що оцей «мурашник слів» («совітська — радянська — совєцька») є непересічним.

Насправді за ними ховаються не просто смисли, дещо відмінні і незрозумілі неспеціалісту конотації смислів, а інструменти, технології, макропроцеси, які справили непересічний вплив на поступ світової цивілізації.

Зрозуміло, не йдеться про апологетику радянського в тому вигляді, як вона практикувалася впродовж 1917–1991 рр.

У нашому обґрунтуванні звучало так: «Більшовицький переворот, заклавши початки комунобільшовизму на постімперських просторах, ... перетворився на один з ключових моментів всесвітньої історії ХХ ст. За понад 70 років радянський експеримент змінив історію людства кардинально». На перший погляд може видатися, що це просто чорно-біла калька з партійних ухвал, що ми банально намагаємося сказати своє «фу» комунобільшовицькому експерименту, помінявши оцінки на протилежні. Насправді мова йде про те, що наразі саме сьогодні ми починаємо осмислювати, в якій ямі ми знаходилися.

І порпання в усіх цих аспектах — це, власне, не педантизм чи намагання якось відволіктися від страхітливої війни, не навіжене суїцидальне втікання до тих проблем, які просто вбивають зсередини. Це бажання допомогти світу вибратися з абсолютно параноїдально-шизофренічної парадигми, яка накинута йому майже 100 років назад. Понад те — вона прищеплена світові наче віспа.

Для того, щоб пришвидшити чи зробити можливим одужання українців, ми мусимо назвати правильною адекватною, людською мовою все те, що ми маємо в своєму історіографічному доробку. А крім того, наново дослідити алгоритми радянзації, застосовані більшовиками для опанування масовою свідомістю, методи та інструменти конструювання масової «совітської — радянської — совєцької» людини з постімперського соціально-демографічного матеріалу, рефлексії соціальних верств на більшовицьку соціальну інженерію, альтернативні проєкти та їхнє зіткнення з владною політикою, наслідки цієї взаємодії (взаємного поборювання). І лише це нове знання дозволить не лише поглибити світове знання з проблем розбудови комунобільшовицької антицивілізації, а й напрацювати дієвий інструментарій подолання її наслідків.

Вивчення еволюції конструкту «совітська — радянська — совєцька людина», шляхів та інструментів перетворення його на всеохопний метанаратив, що докорінним чином переформатував вербальні й візуальні символи, смисли, міфи, засади актуалізації й легітимації політичних процесів в УСРР, є системним завданням, що під новим кутом зору поставить проблеми теорії і практики комунобільшовизму. Деконструкція термінології наративу, що об'єднав спільноту й державний апарат в межах комуністичного модернізаційного проєкту аж до розпаду СРСР, в умовах війни Росії проти України під гаслами відтворення СРСР набуває екзистенційної ваги.

На переназивання і переписування людською мовою кожного облудного слова підуть десятиліття, а виживати треба тут і зараз. Раніше ми думали, що нам треба зрозуміти не лише феноменологію самого цього явища «радянська людина» (ми трохи вже погралися з тим, ми розписали в нашому тритомнику про «довге ХХ століття» [4] для масового читача і науковців). Наразі питання стає ширшим. А що ж таке з себе являла ця радянська людина у сукупності суперечностей, які рухали її вперед, у прогрес, але водночас роздирали зсередини і вбивали людську душу? Тобто, такого замісу не снилося ані Е. Кустуриці, ані С. Кінгу... Того, що більшовики замішали (і домоглися втілення) в наповнення радянської ідентичності, що урухомлювало її соціально і культурно, але водночас і вбивало.

Цей феномен залишатиметься актуальним для багатьох поколінь науковців, не лише вітчизняних. Іноземці, до слова, в своїх наукових школах не мають наразі достатнього досвіду для його вивчення, зокрема й через проблеми адекватного перекладу.

Які мізки працювали на утвердження радянського проєкту тоді в Кремлі? Розуміємо, що і політтехнологія (в сучасному розумінні) була їм не доступна. І рівень освіти у них був посереднім. Але від того питання: Як вони змогли намацати, нащупати, бо вони ж геніями не були (ми знаємо їх зсередини, їх родоводи, чим вони дихали, ми читали їх записки). Як люди з такою начебто посередньою освітою, з елементарним філософським базисом, навіженим, але примітивним фанатизмом, змогли налаштувати інструменти радянізації як «оспізації» у всесвітньому масштабі? Це просто фантастично. І як це зламати? — ось це питання з питань.

Слова, терміни дають дуже показовий ефект, який не просто діагностує, а й на якихось етапах фіксує вже усталені зміни. Натомість, мушу наголосити, що трансформація, зміна співвідношень і розуміння цих трьох термінів: «совітський» / «совецький» / «радянський» —

не лише про алгоритми колонізації чи просування імперських наративів, вона про докорінну зміну сенсів та носіїв цих сенсів.

Кожна ідентичність — результат / продукт певного історичного процесу. Її «деформованість» є не лише наслідком зовнішніх впливів, а й наслідком самоіндокринації. Інакше не можна пояснити перехід мешканців вільного світу на тоталітарну парадигмальну рамку — їх, на відміну від народжених у (пост)тоталітарному світі, жодна влада не примушу(вала)є до прийняття тієї чи тієї системи уявлень про світ. Уявлення про те, що ідентичність можна «вилікувати», є питомим спрощенням. Це багатократно засвідчено масштабованим тоталітарним розворотом низки сучасних суспільств світу, зокрема й тих, що, здавалося б, є інтегральною частиною Європейської Співдружності. Ретрансляція (квазі) радянських / рашистських смислових кліше певними політичними дієвцями навіть із тих країн, які ніколи не були учасниками / жертвами комунобільшовицького експерименту, маніфестує колосальний рівень загроз, які генерує недеконструйований токсичний радянський спадок.

Саме тому поетапне дослідження алгоритмів та інструментів радянської нині набуває особливої значущості, адже повертає знання: радянське не завжди було центральним конструктивним фокусом масової свідомості, воно пройшло тривалу еволюцію від екстремістського терміну до універсального ідентичнісного маркеру.

Бачимо, що з 1917 р. до епохи «Великого зламу» (який би я назвала епохою справжньої тоталіризації, епохою переходу на рейки тоталітарності) цей термін не є ключовим. Що й не дивно: перше радянське десятиліття — це реверсний рух туди-сюди, той культовий ленінський поступ за принципом «крок вперед — два кроки назад». Лише з Голодомором, на моє глибоке переконання, Україну в усіх соціальних верствах змусили

перейти в режим дихотомії: хочеш жити — мовчи, хочеш жити — співпрацюй; ти можеш вижити, лише затуливши пельку, не розмірковуючи, бо тобі банально за твої міркування не просто строк тюремний призначають, а й не дадуть пайку хліба, і ти помреш. І це був не той висвітлений в радянській історіографії «Великий злам» (суцільна колективізація і сталінська індустріалізація), а докорінна зміна основи буття, самої парадигмальної рамки буття. Це був масштабний перехід на тоталітарні рейки, суцільний в усіх соціальних верствах, які пройшли горнило Голодомору.

Нагадаю, що терміни хоч «радянський», хоч «совітський», хоч «совецький» були спочатку лайливими в небільшовицькому суспільному дискурсі. На першому етапі термін не був надто поширеним і в засобах масової інформації, що були рупорами тоталітарної системи. Ним не зловживали в партійних документах, документах з'їздів, конференцій, нарад усіх рівнів, усіх соціальних середовищ УСРР. Він не тиражувався в освітній і художній літературі. Він був натомість знаменом боротьби ще живого на перших порах політично активного (а його була меншість в окупованій Україні) населення. Бо аж до кінця 1920-х рр. питання за вплив на ради, тобто доступ представників альтернативних більшовицькій партії політичних сил і суспільних організацій (які ще існували, навіть у підпіллі) до виборів і формування політичного порядку денного діяльності рад, лишався все ще актуальним.

Більшовики не просто вибудовували свою політичну монополію, а й послідовно унеможливлювали дебільшовизацію рад. Зрощення органів номінальної представницької влади і партійної вертикалі було їхнім основним завданням упродовж 1917–1929 рр. Вожді партії були цілком свідомі: хто обіймає позицію інтелектуального домінування — той задає тренди. В монополізованому інформаційному полі домінував, попри безліч контрверсійних рухів, ЦК ВКП(б). Партійні бонзи хоч

і чубилися поміж собою, задавали тренд і формулювали «правильні» слова, в яких можна було описувати реальність, і які від установи до установи по вертикальних пасажу передавалися від ЦК через редакції, редколегії, що перебували під партійним контролем, вниз.

До межі 1920–1930-х рр. (тоталітарного переходу) маркерними, кодовими словами були геть інші. Це, зокрема «комунізм»: як напрямок, як ідея-фікс, як позначник людини майбутнього (як ідея та її реалізатор). Комунізм, який дуже швидко, ще в часи «воєнного комунізму» дискредитувався і знову став трансформативним і лайливим, страшним буквально (священики просто казали: «антихрист») знаком.

Як на це реагує ЦК? Він таргетує інше слово — «більшовик». Це людина, яка за комунізм, яка буде його просувати, яка є комуністом, але комуністом найвищого ґатунку. Бо є ще «меншовики», які не розуміють суті лєнінізму і тому в меншості; є ще есери, яких треба викрити; є місцеві псевдокомуністи, націонал-комуністи, зокрема й українські, які, знов-таки — комуністи нижчої за лєнінців якості. Поміж цими комуністами вищої і нижчої проби в усіх партійних прокомуністичних рухах на території України, згадується інколи й Бунд, який добиватимуть на Соловках. І всі ці прибічники лівої ідеї, але не на лєнінських засадах, поволі оголошуються ворогами більшовицької партії і встановленого нею режиму не випадково. А саме тому, що вони є конкурентами на місце в радах. Більшовики за радянську владу. Але ця радянська влада мусить бути лише більшовицькою і ніякою інакшою!

Натомість той же Бунд демонстрував (і єврейські містечка теж) інший підхід до «радянського». В антибільшовицьких листівках мовою ідиш ідеться про те, що бундівці за радянську владу, але вони пишуть також, що більшовики узурпували владу, і ради не представляють інтересів працюючого люду, вони представляють інтереси ЦК ВКП(б) / Кремля. Їхнє гасло: бороти-

ся за ради, які будуть представляти інтереси людності України! Зрозуміло, чим все закінчилося: всі ліві партії і навіть більшовики національних когорт ВКП(б), включаючи кримських татар, всі поступово ліквідовані. Село, українське і нацменшин, упродовж суцільної колективізації знищують більшовики-комуністи вищої якості, які будують комунізм.

Третім терміном перехідної доби, який задає рамку тоталітарного розвороту, є «(контр)революціонер». Найбільш активно він використовується з 1917 р. до 1937–1938 рр., коли тоталітарний розворот завершується / увінчується Великим терором. У цей час більшовики найвищої проби знищують тепер вже не тільки комуністів нижчої проби, але й «контрреволюціонерів», або й революціонерів, але які не ту революцію рухали. У Сталінській конституції, яка вінчає весь цей процес, ми на решті бачимо заявку на пошук нового терміну, який всю цю пертурбацію покриває собою. З'являється нове явище — країна СРСР всього народу (а не диктатури пролетаріату), поки що не радянського, а трудящого.

Як і безліч інших ляльок-підкладнів, термін «радянський» був використаний Кремлем в спецоперації з переінакшення розуміння як такого. Йшлося ж про те, що радянські люди — це фактично піддані нової феодальної країни, це — кріпаки. Водночас, особливість їх полягає не в тому, що вони прикріплені до певної території за фактом перетворення СРСР на особливу режимну зону, в'їзд / виїзд до якої регулюється Кремлем. Особливість їх полягала в тому, що відповідно до парадигми існування цієї особливої режимної зони, відповідно до законодавства і політичного курсу, вони, для того, щоби не бути ураженими в громадянських правах, і, відповідно, мати засоби до існування, мали бути вихідцями з певних соціальних середовищ (робітничо-селянського) і активними адептами більшовицького світогляду. Решта категорій населення і навіть індивідуумів існували в соціальному чистилищі «позбавленців», «колишніх», «соціально (по-

літично) ворожих елементів», «кримінальників», «пристосуванців», «переродженців» і т. ін. — контрреволюційного антирадянського елементу.

Зауважимо, що в добу коренізації (українізації / коренізації щодо нацменшин) в УСРР / УРСР режимові вдалося переформулювати / перепрошити розуміння національної свідомості. Бо що таке українець в сучасному розумінні? Це носій української ідентичності. Руськіє — це носії ідентичності, якої, як з'ясовується, поки що немає. Кримські татари — це носії кримсько-татарської ідентичності у тому висновку, в якому вона існує у певний конкретно-історичний момент.

Натомість, хто така радянська людина? Це людина, яка зайшла в комуністичний експеримент як основний нібито інструмент побудови комунізму, це та сама людина, яку відбирали репресивними інструментами (негативний відбір), відрізаючи на родовах гілочки, які здавалися непродуктивними, неспроможними для життя в новому феноменальному світі. Радянський українець — це носій радянської (комунобільшовицької) ідентичності, яка оприявнюється світові українською мовою і українськими за походженням образотворчими засобами. Суто за сталінською формулою: радянська за змістом — національна за формою.

А зрештою, радянська людина — та, яка в Голодоморному чистилищі і наприкінці 1930-х рр. усвідомила, що комунізм — це утопія. Але, зрозумівши, імітувала відданість ленінсько-сталінським гаслам, аби фізично вижити. Зрештою «радянське» перетворилося на квазісенса, що прикрив собою, наче ковпаком, розуміння того, що ані комуністичного, ані більшовицького ладу не буде насправді. Можлива тільки парадигмальна рамка / імітація — абсолютно облудлива. Існує не держава, а державо-суспільство / тоталітарна система, що проголосила метою свого існування комунізм — недосяжну утопію. Ця система має територіальну прив'язку — вона існує на території колишньої Російської імперії. Вона

існує як заперечення здорового глузду, як тоталітарна секта в масштабах цілої країни. Вона вправно імітує нормальність / тотожність решті країн світу. Продукую культуру, поширює освіту, описує свої «досягнення» в текстах. Але всі слова тут означають геть не те, що вони означають в словниках. І радянська людина — це людина-носієм отакої спотвореної свідомості, людина, яка здатна і готова гратися в комунобільшовицьку ілюзію, щоб вижити фізично.

Підводячи підсумки, зауважимо, що саме в післяголодоморну епоху в масштабах величезної країни і всеосяжного контролю, «радянське» перетворюється на слово-повітря, яким дихає вся система. «Радянське» перетворюється на ключове, кодове слово, яке включається в усі програми, які регулювали життя суспільства від народження людини до її смерті. Воно звучало чи не у кожному реченні, озвученому в публічному просторі. На певному етапі почало здаватися, що так було завжди, і весь світ влаштований таким же чином. «Радянське» стало кодовим словом — словом-ключем, яке перекодувало зрештою всю систему мислення і мовлення. Причому за дуальним принципом: в системі координат «радянське» — «антирадянське».

Зрештою воно перекодувало всі метанаративи, стало основою напрацювання величезної інформаційної системи (тієї, що на виході назвали «радянською системою»). Ця метасистема продовжує існувати і зараз, коли вже немає Радянського Союзу, коли вже є рашистська Росія, коли вже США розвернулися в тоталітарний транзит, коли світ вкотре балансує на межі життя і смерті. Радянська метанаративна система продовжує існувати як система, географічно і ментально прив'язана до країни, якої фізично немає. Чи не феноменально?! Вона продовжує існувати як колосальний пласт ноосфери. Її носіями є як вихідці з Радянського Союзу, так і люди, які лише чули чи бачили її в культурних конструктах вмерлої (анти)цивілізації. При цьому вона

має такий колосальний нищівний заряд, що вбиває тут і зараз, чи є ми українцями, чи ми є русськими, чи ми є німцями, французами, американцями і т. інш.

Дуалізм / маніхейство є успадкованою програмою мислення (пост)радянської людини. Підоснови ментальної й ціннісної амбівалентності зрозумілі: Україна та українці все ще перебувають у своєму посттоталітарному транзиті — процесі мисленнєвої трансформації, розщеплення попередньої тоталітарної мисленнєвої / когнітивної матриці. Після понад 70-річної затримки ми лише входимо / повертаємося у світ практик античної логіки на українському емпіричному ґрунті. Ми лише вчимося нестереотипному мисленню і нам критично не вистачає знання, як його основи.

Засовною базою тоталітаризму, на відміну від суспільств, що розвиваються на ліберально-демократичних засадах, є не знання, а стереотипізація / масштабування *незнання*, яке перетворюється на обов'язкову підставу існування — свого роду квазірелігію, що заміняє знання вірою. При цьому емпіричне знання, там де воно зберігається, маргіналізується у соціальному вимірі, вимушено йде у бекграунд, його носії назовні демонструють лояльність до *незнання* і заперечення логіки, які спускаються згори як офіційний канон соціального мислення. Руйнування алгоритмів мислення і пізнання реальності, що є передумовою затвердження монополії так званого ленінізму — парадигмальної рамки існування державо-суспільства, зрештою впливає на сфери нормативної моралі та етики. На основі впровадження більшовицького світогляду народжується культова двоїстість («двоєдумність» (Дж. Орвел, Л. Гудков) масової людини, яка руйнує особистість і трансформує людину як соціальну істоту на ментальному і психологічному рівнях.

Отже, його фахова деконструкція залишається єдиною надією світу на подолання наслідків комунобільшовицького (радянського) тоталітарного експерименту над людиною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-ге вид. К.: Дух і літера, 2005. 540 с.
- 2.Головко В. В., Якубова Л. Д. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / НАН України, Ін-т історії України. К.: Академперіодика, 2021. 592 с. (Україна. Нариси історії).
- 3.25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В. Смолій; Кер. авт. кол. Г. Боряк; Авт. кол.: В. Головко (коорд. проєкту), В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Майборода, В. Смолій, Л. Якубова, С. Янішевський. НАН України. Ін-т історії України. К.: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
- 4.Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., Якубова Л.Д. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / НАН України, Ін-т історії України. К.: Академперіодика, 2021. 620 с., 124 с., іл. (Україна. Нариси історії).
- 5.Котубей-Герущька О. Хто така Євгенія Більченко, яку підозрюють у держзраді, й як на новину відреагувало українське культурне середовище. Суспільне. Культура. 26.08.2022. <https://suspilne.media/culture/275416-hto-taka-bilchenko-aku-pidozruut-u-derzhradi-jak-na-novinu-vidreaguvalo-ukrainske-kulturne-seredovise/>
- 6.Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. К.: Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.; Кн. 2. 628 с.; Кн.3. 388 с.
- 7.Хоцянівська А. Агенти, поплічники та навідники. Як співпрацювали з Росією і де відбувають покарання українці, які зрадили свою країну. Крим. Реалії. 01.04.2025. <https://ua.krymr.com/a/kolonia-de-vidbuvauiut-pokarannia-ukraintsi-zasudzheni-zaderzhzradu/33366632.html>
- 8.Якубова Л. До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму. К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2023. 432 с.
- 9.Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2019. 392 с.
- 10.Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні / Ін-т історії України НАН України. К.: Академперіодика, 2023. 318 с.
- 11.Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. 4. Aufl. München: C.H. Beck, 2014. 414 s.
- 12.Ukraine: Die Wahrheit über den Staatsstreich. Aufzeichnungen des Ministerpräsidenten Nikolai Asarow. Berlin: Das Neue Berlin, 2015. 257 s.

1.3. Габітус радянського / радянськості: атрибуція, інтерпретація, концептуалізація

Кардинальні події історичного розвитку, реальні історичні катастрофи, ситуації розпаду чи трансформацій великих держав тощо не лише призводять до очевидного переосмислення світорозуміння, але й змінюють рамки репрезентацій, зокрема — репрезентацій минулого. Новий контекст досвіду, сама часова дистанція, що виникає між поколіннями, зумовлюють нове формулювання історичних питань і, відповідно, розкривають горизонт минулого в новій перспективі [18, с. 50–64]. За мінливих умов активізується пошук системи орієнтирів для осмислення соціальної реальності. Російсько-українська війна актуалізувала дослідження у царині ідентичностей, зокрема змін та зсувів у ієрархії ідентичностей. Дослідження і репрезентації минулого важливі з огляду на необхідність постійної та інтенсивної соціокультурної рефлексії, критичного аналізу кризової ситуації, стану суспільства, маркування і осмислення сучасної ідентичності, позиціонування і розуміння того, ким ми є в сьогоденні.

Як зауважив історик А. Заярнюк, обговорення «радянського» періоду в українській історії відрізняється і ще довгий час відрізнятиметься від обговорення «середньовічного» та «ранньомодерного» періодів чи навіть того-таки ХІХ ст. тоном, модальністю, емоційністю і публічним інтересом, що його викликати таке обговорення [13, с. 9]. Очевидним поясненням є те, що для більшості українського населення «радянський» період є часткою безпосереднього досвіду, а не чимось

засвоєним із чужих рук і чужих оповідей. Іншим поясненням є і наявність елементів тієї епохи в сьогоденні. Переважно ми вбачаємо в цих елементах залишки від попередньої епохи — матеріальні та символічні. За менш очевидний, проте не менш вагомий чинник може правити насиченість наукової продукції, інтелектуальних дискурсів, а також ширшого культурного поля відсиленнями до радянського, що має на меті пояснити сьогодення.

Актуальність заявленої теми зумовлена як сучасними тенденціями в суспільно-політичному, так і науковому дискурсах, що спрямовує відповідні рефлексії на проблеми пройденого шляху, минулого і сьогодення, колективної пам'яті, символізації політики тощо. Дослідження «радянськості» і «радянського» (як загалом образу соціальної реальності доби СРСР) передбачає моделювання / конструювання / репрезентацію глибинних механізмів та процесів. Відтак, йдеться про множинну перспективу порушеної проблеми, гносеологічні і онтологічні підстави, які водночас обумовлені сучасними соціокультурними трансформаціями. Постає необхідність теоретичного й концептуального осмислення глибинних механізмів дискурсу радянськості і радянського в процесі трансформаційних зламів суспільства, а також потреба формування цілісного методологічного інструментарію для пізнання символізації суспільно-політичної та соціокультурної реальності. Осмислення радянськості марковане контекстуальною, методологічною та термінологічною різноманітністю.

Головний дослідницький інтерес задекларованої проблеми фокусується на полісемантичній характеристиці габітуальності та концептуалізації радянськості / радянського.

Що таке радянськість? Чим є радянське? Як говорити про досвід минулого, конституюваного через історичний розрив, адже історичні розриви «відкривають

іншу історію, зумовлюючи чужість, яка завжди присутня при нашому зіткненні з минулим» [14, с. 89].

Залишковість радянського

Фактично впродовж всього періоду від проголошення незалежності України спостерігається *залишковість радянськості* й відповідний процес масштабної рефлексії щодо радянського минулого. Радянськість була не тільки політичним, а й мовним, культурним, ідеологічним феноменом. Тому, коли держава і політична система припинили своє існування 1991 р., мовні, культурні та ідеологічні явища залишилися у тих чи інших середовищах [12, с. 105]. Попри темпоральну віддаленість, «радянськість» присутня у сьогоденні. При цьому численні соціологічні опитування фіксували доволі стійкі настрої ностальгії за «радянським», радянською епохою тощо. Феномен *залишковості радянського* демонструють результати соціологічних опитувань різних років, які є також важливими для розуміння змін часових горизонтів та свідомісних орієнтирів щодо вкоріненості радянського минулого.

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у квітні 2014 р., третина (33%) опитаних жалкували про розпад у 1991 р. Радянського Союзу, водночас майже половина (49%) — ні. Варто зазначити, що від 2010 р. кількість тих, хто відчував ностальгію за СРСР, зменшилась майже у 1,5 рази (з 46% до 33%). Відповідно кількість тих, які не шкодували за розпадом Радянського Союзу, зросла (з 36% до 49%). Зміни настроїв відбувалися поступово, з пришвидшенням темпів, які припали на рік опитування: у 2010 р. шкодували за СРСР 46%, у 2013 р. — 41%, а вже у 2014 р. — 33% [20]. При цьому, якщо в Центрі, Сході та Півдні протягом 2014 р. їх кількість зменшилась, то на Донбасі — зросла. Характерною була залежність: чим

старші респонденти, чим менший їхній рівень освіти та доходів, тим більше вони шкодували за СРСР. Водночас кількісний аналіз динаміки тих, які шкодували за СРСР, зменшилась у всіх вікових групах. Натомість серед етнічних росіян кількість тих, хто шкодував за СРСР за рік зросла з 55 до 60% (а серед етнічних українців навпаки зменшилась з 38% до 29%) [20].

Результати всеукраїнського опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у вересні 2016 р., засвідчили, що понад третина (35%) опитаних жалкують про розпад Радянського Союзу. При цьому з 2015 р. число ностальгуючих зросло на 4% (наче й небагато, але, враховуючи неможливість проведення опитування на окупованих територіях Донбасу та в Криму й традиційні настрої там, доводиться констатувати: сум за СРСР сягнув позначки «дореволюційної» весни 2013 р.). Ностальгуючих традиційно багато було на півдні та сході країни, тобто там, де вже пробували розгорнути на повну потужність «русскую весну» та побудувати «Новороссію» як ерзац складника «великої держави». Специфіку настроїв політкоректні аналітики визначили як «політичну амбівалентність», а некоректні — «соціальною шизофренією» (коли в одних і тих самих головах уміщаються прямо протилежні настанови й політичні орієнтації) [7]. 18% з-поміж тих, хто виступав за вступ України до Європейського Союзу, ностальгували за Радянським Союзом, і так само 17% тих, хто за вступ України до НАТО. З іншого боку, не сумували за СРСР аж 20% прихильників вступу України до Митного союзу — усіченої реінкарнації СРСР. Доволі несподівані показники виявилися серед молоді віком 18–29 років (тобто тих, хто або народився вже у пострадянський час, або застав лише його «хвіст» у ранньому дитинстві) — аж 14% опитаних сумувало за СРСР (іншими словами: за тим, чого не бачив і про що тільки чув) [7]. Свідченням присутності чи, принаймні, залишковості радянськості стали результати опитування (2000 інтерв'ю),

проведеного КМІС 24–31.05.2020 р. (до вибірки не були включені території, які тимчасово не контролюються владою України — АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей). Половина українців (50%) не шкодували про розпад СРСР, але при цьому жалкував кожен третій (33,5%). 35% респондентів вважають, що перебування України у складі СРСР принесло їй більше користі, ніж шкоди (2013 р. таких було 48%); про більшу шкоду зараз говорять 28% респондентів (проти 18% у 2013 р.). У червні 2019 р. в Україні 16% населення позитивно ставилися до Сталіна, а в Росії — половина (52%) [24].

Відчутно вплинула на сприйняття ідеологічних питань, особливо пов'язаних зі «спільною» радянською історією, повномасштабна агресія Росії проти України від 2022 р. Соціологічною групою «Рейтинг» в рамках Десятого загальнонаціонального опитування в умовах війни було проведено комплексне дослідження ідеологічних маркерів українського суспільства. Напередодні 9 травня респондентам ставилися питання щодо радянського минулого, ролі та участі українського народу у Другій світовій війні, національно-визвольного руху, оцінки історичних постатей, ставлення до заборони символів та демонтажу пам'ятників. Окремо вивчалось питання національної належності, мови та ставлення до різноманітних етнічних груп. У 2010 р. за Радянським Союзом сумували 55% росіян та 46% українців. У 2021 р. в Росії за СРСР ностальгували 63% громадян. В Україні у 2022 р. за радянським минулим жалкували лише 11% опитаних [22].

Водночас будь-яке опитування не дає цілісного уявлення предмета чи об'єкта. Що насправді стоїть за цифрами і відсотками? Що саме українці думають про радянське минуле України? Чи є різниця у змістовних «шкодую» чи «не шкодую» за СРСР? Якими є уявлення молодих людей, які не жили в часи існування СРСР на території України? [16, с. 199].

Опитування свідчать про залишковість «радянськості / радянського», а також, що пам'ять про радянське минуле нашої держави є частиною оперативної пам'яті нашого суспільства. Відповідно до універсального соціального закону історичної спадковості, сформульованого соціологом О. Зінов'євим: якщо якесь суспільство руйнується, але при цьому зберігається людський матеріал і основні умови його виживання, то із залишків цього суспільства може виникнути нове, максимально наближене за соціальним типом до зруйнованого [15, с. 67]. На продовження цієї думки констатуємо, що зі зміною політичного режиму політичний процес та світоглядні установки суспільства не можуть зазнати миттєвого радикального переродження: не можна лише за чийось повелінням ліквідувати історичні традиції, соціальну ментальність, проігнорувати специфіку суспільної свідомості чи характерні риси політичної культури. Певна частина уявлень і традицій у сфері держави, права, культури не могла зникнути разом зі старою зруйнованою державною машиною і знищеними класами; вона виявилася досить стійкою, оскільки чинники, що її породили, або повністю збереглися, або вимагали для своєї зміни тривалого часу.

Пояснюючи наведену ситуацію, соціологи Є. Головаха і Н. Паніна обґрунтували *концепцію подвійної інституційної системи* як методологічну основу осмислення соціальних змін в українському суспільстві з позицій цивілізаційного (соціокультурного) підходу. Вони довели, що в другій половині 90-х рр. XX ст. в Україні склалася подвійна інституційна система, завдяки якій вдалося уникнути агресивних конфліктів. З одного боку, «системотворчі інститути радянського суспільства, втративши легальність в результаті перебудови та розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності — згоди людей із соціальними правилами, заснованими на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства, соціалістичних пільг

для населення та привілеїв для правлячої еліти, незмінності державного сектору в соціальній сфері, освіті, охороні здоров'я, науці, художній культурі, управлінні конфесійними та міжетнічними відносинами. З іншого боку, нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства — тіньовий ринок («ліве» виробництво та спекуляція в умовах дефіциту), блат та корупція, організована злочинність, подвійна мораль (розрив між публічною та приватною моральною позиціями) — трансформувалися в легальні інститути «перехідного суспільства», але не набули належної легітимності через їхнє масове сприйняття як «узаконене беззаконня». Звідси й незгода людей жити за формально легалізованими, але такими, що залишаються «тіньовими» по суті правилами, і визнавати нові установи як базисну інституційну інфраструктуру суспільства. Зазнаючи почуття аномічної деморалізованості, недовіри та незадоволеності своїм становищем у суспільстві, більшість громадян України перебували в стані амбівалентності по відношенню до інституційних утворень, легальність чи легітимність яких не забезпечені правом чи мораллю» [6, с. 43].

Концепція подвійної інституційної системи пояснює обумовленість того шляху, яким рухалося українське суспільство. «І хоча влада України постійно підкреслювала свою прихильність західній ідеології та своє прагнення до інтеграції із Заходом, утворилася «держава-кентавр» (з головою, спрямованою на Захід, але не здатна реально рухатися у бажаному напрямку через базис, що упирався своїми «соціалістичними копитами»), яка являла собою «перехідний соціум», чий статус ставав дедалі невизначенішим з погляду демократичної та ринкової перспективи. Під впливом різноспрямованих імпульсів політичного та економічного розвитку «суспільний організм» еволюціонував у напрямку, протилежному початковим декларованим очікуванням, коли на тлі масового розчарування

в чудодійності демократичних декларацій посилилася ностальгія за втраченим «соціальним порядком» радянської доби [6, с. 42].

Врахуємо і характерне для суспільства від початку 1990-х явище альтернатії*.

Видається, що ностальгія за радянським є свідченням і наслідком типового способу категоризації дійсності та моделювання світу за принципом бінарності: базовою одиницею мисленнєвого коду сучасної людини залишається концептуальна бінарна опозиція «свій» — «чужий» та відповідні похідні. Побіжно зауважимо, що проблема ностальгії за радянським потребує поглибленого міждисциплінарного дослідження. Важливо було б осмислити пізнавальний потенціал ностальгійних настроїв, дослідити природу ностальгії (йдеться про тугу за державою чи за смислами?), наскільки тривким в колективний пам'яті залишається саме образ держави (СРСР) порівняно з поведінковими характеристиками й повсякденними практиками радянського життя тощо.

Габітуальність радянськості / радянського

Теоретико-методологічним підґрунтям розкриття порушеної проблеми є концепція габітусу відомого французького соціолога П'єра Бурдьє, яку використовують у сучасній соціології (теорії соціального аналізу). Вперше вона була згадана у передмові до збірки праць з етнології — «Ескіз теорії практики» («*Esquisse d'une théorie de la pratique*», 1972) [30], згодом розвинена у

*Альтернатія — це зміна сприйняття світу, що виникає в процесі зміни індивідуально значущих орієнтирів поведінки, або інакше — це зміна структур психологічної реальності. Вона не виникає ex nihilo (з нічого), фактично супроводжуючи демонтаж чи руйнування попередньої структури суб'єктивної діяльності. Концептуальний вимір альтернатії може репрезентуватися в трьох формах: практичному знанні, духовно-практичному й теоретичному.

«Практичному глузді» («Le Sens pratique», 1980) [36; 4] та інших працях [32; 33; 34; 36; 37; 38].

Габітус (фр. *habitus* — зовнішність, поведінка, від лат. *habitus* — зовнішність, стан, з лат. *habere* — тримати, мати) — соціально сформована звичка діяти та мислити у певний спосіб. Маємо намір обґрунтувати радянськість / радянське посередництвом використання концепції габітусу. З цією метою вдаємося до характеристики смислового ядра та характеристик концепції П. Бурдьє.

Концепт «габітус» — засадниче поняття конструктивістського структуралізму П. Бурдьє. Французький мислитель тлумачив габітус як «систему закріплених, тривалих та здатних до транспонування диспозицій» [4, с. 90], тобто когнітивних мотивуючих структур, тенденцій чи схильностей, які, в свою чергу, репродукують структури через власне інкорпорування в практики (дії та інтеракції (взаємодії) людей) [цит. за: 41, р. 72]. Габітус — це смислова «...структура, [що] керує практикою», конструкція експлікації соціокультурної сутності людини. Габітус складає глибинний імпліцитний набір ментальних утворень, уявлень індивіда про світ, стає принципом «вибіркового сприйняття індикаторів», «матрицею», яка генерує реакції, заздалегідь пристосовані до всіх об'єктивних умов, що ідентичні чи гомологічні з минулими умовами. Габітус визначає цілісна система диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації та дій, результат досвіду та інтеріоризації індивідом соціальних структур, що має несвідомий характер. Дія формується на підставі суб'єктивної оцінки об'єктивних можливостей, поєднання бажаного і можливого. Габітус — це своєрідний механізм, що формується середовищем, виробляє норми поведінки, формує сприйняття світу індивідом / спільнотою, оцінні судження та дії. Подібні умови (позиції) генерують подібні габітуси членів групи, класу. Габітуси функціонують як матриці перцепції, мислення і діяльно-

сті. Отже, габітус виступає як сукупність набутих схем сприйняття, думок та дій, які функціонують як структуруючі структури (такі, що організують практики та їхнє сприйняття). Тобто в габітусі поєднуються психоментальні структури з соціальними, власні внутрішні характеристики, які індивід проектує на зовнішній світ, і засвоєння зовнішніх соціальних моделей поведінки й форм спілкування. Звідси випливає, що габітуси засвоюються індивідами залежно від їхніх психологічних і моральних якостей.

Габітус містить у собі набір (ансамбль) «схем сприйняття, мислення, відчуття (переживання), оцінювання, мовлення (стилю розмови) і стилю дії, які структурують усі виразні, вербальні, практичні та артикульовані маніфестації і прояви [існування] людини» [30, р. 169].

Габітус одночасно формується соціальною структурою й формує її, тобто вони є взаємозалежними. Отже, габітус — це соціально сформована звичка, засвоєна внаслідок соціалізації індивіда; система стійких, набутих знань, які виробила об'єктивна соціальна реальність, що діють на практиці як категорії сприйняття і оцінювання або як принцип розподілу за класами й водночас як організаційний принцип дії. Важливо зауважити, що габітус не просто передається у своєму «первозданному стані», а змінюється під впливом вимог часу. Відтак для різних історичних періодів чи часових відтинків характерні відповідні габітуси. Завдячуючи своїй динамічності, габітус не залишається в минулому, а трансформується й активно впливає на повсякденність. Габітус продукує як практики, так і уявлення, тобто це одночасно система схем виробництва практик і система схем сприйняття і оцінювання практик. Відтак габітус можна сприймати як структуруючу структуру, соціально обумовлену направленість діяти певним чином, своєрідну практичну схему, відповідно до якої скеровуються і організуються практики. Йдеться про те, що габітус є продуктом структурної детерміна-

ції, і він проводить релевантні цій структурі уявлення, тобто проводить номінальні ідентичності, відповідні реальним. Це відбувається в кожен момент часу. Якщо ж змінюється (об'єктивна) структура, відповідних змін зазнає і габітус. Тобто він починає формувати нові уявлення (нові номінальні ідентичності), релевантні новим умовам, що змінилися (у яких з'явилися і нові реальні ідентичності). Отже, габітус виробляє практики і уявлення, що піддаються класифікації і об'єктивно диференційовані, але вони сприймаються безпосередньо як такі тільки тими агентами, які володіють кодом, схемами класифікації, необхідними для розуміння їхнього соціального сенсу [17, с. 130–133].

Габітус вказує на сукупність диспозицій, котрі схиляють індивіда до того, щоб діяти або реагувати певним чином, і, в кінцевому рахунку, зумовлюють практики поведінки та сприйняття індивіда, які є закономірними, не будучи свідомо узгодженими із якимось «правилом». Схеми набутих практик засвоюються в процесі соціалізації індивіда завдяки навчанню, знайомствам з різними правилами поведінки, прийнятними в певному суспільстві, наприклад, навчанню гарним манерам, етикету («тримайся рівно», «не плямкай»), завдяки чому вони, в буквальному сенсі, формують тіло та стають мовби другою натурою індивіда [3, с. 189–190]. Завдяки габітусу комунікативні навички індивідів точно узгоджені з функціонуванням соціальних інститутів. Одного разу сформований габітус визначає пізнавальні стратегії, створює схеми сприйняття і оцінки. Новий досвід структурується відповідно до тих принципів, які сформувалися завдяки минулому досвід.

Габітус можна розглядати як культурну компетентність, спільну для учасників одного середовища існування, що формує своєрідні світоглядні рамки / горизонти ментальності епохи, її культурні коди і відповідно форматує пам'яттєвий дискурс. Водночас саме габітуальне поле узалежене від культурної системи

та її складників. Соціальне поле структурує та формує габітус, а структура габітусу трансформує соціальне поле в сигніфікований смисловий та ціннісний простір культури. П. Бурдьє підкреслював, що габітус є продуктом історії, продукує практики як індивідуальні, так і колективні. Формується своєрідне парадоксальне діалектичне коло: габітус продукує саму історію відповідно до схем, нею ж породжених. Він забезпечує активну присутність минулого досвіду, який, існуючи у кожному індивідуумі у формі схем сприйняття, мислення і дії, дає гарантію тотожності і постійності практик в часі.

На думку П. Бурдьє, габітуси функціонують як матриці перцепції, мислення і діяльності, які можна було б назвати трансцендентно-історичними структурами, де всі компоненти взаємопов'язані та взаємозалежні. Учений доводить, що габітуси нав'язані всім членам суспільства, адже в процесі виховання особистості й формування свідомості їй демонструють уже готові моделі поведінки, а не дають можливість вирішувати самостійно, що добре, а що погано, що правильно, а що неправильно. Стиль життя, за Бурдьє, — це систематичний продукт габітусу, система класифікованих і таких, що класифікують, практик та знаків, які розрізняють [40, с. 395].

Отже, габітус виступає як система зразків діяльності, які відтворюються індивідами в ході соціальних практик. Кожен індивід, який входить у будь-яку спільноту, навчається діяти відповідно до зразків, які прийняті ще до нього, переймаючи специфічну естафету від інших членів спільноти. Відтворення зразків можна зрозуміти як відтворення форм дії. Уявляється, що габітус не може бути не втіленим у якійсь своїй частині в комунікативних та господарських практиках, які притаманні тій чи іншій групі. Він структурує їх, виступаючи джерелом їхньої стабільності та змін. Таким чином, габітус стоїть над людиною, тому що інститути «об'єктивовані в тілах» «в постійній схильності тіл визнавати та

підкорятися вимогам середовища». Слід враховувати, що соціальні практики не є раз і назавжди сталими, незмінними. Навпаки, в різних країнах вони є різними та, навіть в одній і тій же країні в різні періоди її історії розрізняються. А оскільки кожна країна — це певна культура, яка має етнічне забарвлення, то габітус можна інтерпретувати як етносоціальний досвід. Отже, габітус має сенс вважатися особливим ідеальним соціокультурним утворенням та одночасно комплексом поведінкових програм, реалізація яких забезпечує його відтворення. Н. Еліас стверджує, що «... будь-яка окрема людина, при всіх її відмінностях від інших людей, несе на собі також специфічний відбиток, загальний для всіх членів суспільства, до якого вона належить».

Габітус — це семантична структура експлікації соціокультурної сутності людини [29, с. 32]. Поняття «габітус» оприявнюється на кількох рівнях: індивідуальному, соціальному, екзистенціальному, символічному. Тобто «габітус» в якості автономного і унітарного явища екстраполюється в різні координати гносеологічних процедур.

Габітус тісно пов'язаний із повсякденністю на мікро-, мезо- і макрорівні (сім'я, група та суспільство). Габітуси повсякденності — це поведінкові моделі індивідів. Суспільні зміни в реаліях повсякденності спричинюють відповідні зміни в габітусах та засвоєння нових моделей поведінки індивідами, відбувається «габітуальне засвоєння нової ситуації — поява нових інкорпорованих схем та нового формату повсякденних практик» [3, с. 197].

Габітус є продуктом структур певних умов існування (як наприклад: економічної і соціальної необхідності, сімейних зв'язків), які оприсутнюються у вигляді розподілу праці, типу споживання, стилю життя, стратифікаційних статусних позицій, відносин між батьками, заборон, турбот, моральних устоїв, конфліктів, смаків тощо, тобто є такою сукупністю диспозицій, які схиля-

ють індивіда до того, щоб діяти або реагувати певним чином. Характер дії залежить від специфічних моментів, які мають індивіди; різниця між індивідуальними габітусами обумовлює нерівномірність їхніх соціальних домагань. Це знаходить вияв майже в усьому нашому повсякденному житті. Люди формують свої очікування суголосно з конкретними індикаторами доступного та недоступного, того, що «для нас» та «не для нас», тим самим пристосовуючи себе до вірогідного майбутнього, яке вони передбачають та намагаються здійснити.

Габітус «набувається» як результат довготривалого перебування на певній позиції в соціальному світі, і тому індивід стає тим більш «індоктринованим» габітусом, чим довше він «включений» у нього і оперує ним. Будучи відображенням об'єктивного поділу соціальної структури (наприклад, за віком, статтю, соціальним класом, освітою тощо), габітус не існує як універсальне явище. Інакше кажучи, для кожної з позицій у ієрархії і структурах існують різні габітуси. Більш того, для одного індивіда є доступним певний набір габітусів, кожен з яких може мати більший чи менший вплив на практики індивіда, через те що індивід обіймає одночасно різні позиції в декількох ієрархіях чи структурах або одночасно декілька позицій, які часто до того ж можуть вступати в конфлікт. Крім того, за зміни позиції (позицій) у структурі наявний габітус перестає бути адекватним для подальшого здійснення практик. Такий стан П. Бурдьє визначає як «гістерезис», «запізнення» [у формуванні та набутті нового габітусу]. Найбільш виразно подібні ситуації проявляються під час стрімких структурних змін усередині суспільства, наявності каналів висхідної чи низхідної мобільності, суспільних і соціальних трансформацій тощо [23, с. 6].

Габітус є продуктивним не тільки в ракурсі сприйняття та усвідомлення дійсності, але й репрезентантом символічності комунікативної форми: не просто приймає до техніки декодування соціокультурної дійсності,

але логічно зумовлює принципи її кодування і трансляції. Код комунікації в соціокультурі функціонує шляхом формування відповідних габітусів. Отже, габітус в алюзіях символізму є основоположним чинником інтеріоризації універсального в унікальне. У контексті порушеної проблеми важливим є символічний рівень аналітики (рівень смислу і цінності, або рівень культури) концепту габітусу, що уможливило розкриття символічної апології соціокультури.

Габітус — це своєрідна акумулятивна точка, в якій соціальне та індивідуальне, історичне та природне, особистісне та культурне знаходять своє органічне втілення та діалектичний синтез. Так, належність до певного соціального класу формує відповідні світоглядні диспозиції та ціннісні схеми світосприйняття; таким чином концентрується маркер соціальної диспозиції особи, коло її узвичаєних практик. Як ми говоримо, що слухаємо або читаємо; як, що і коли їмо; яким напоям віддаємо перевагу; як і де розважаємось; як вітаємось або які подарунки вибираємо тощо — усе це є виявом нашого «соціального смаку», проявом нашого габітусу як сукупності диспозицій у дії, отже — маркером нашого становища у суспільстві (сукупності позицій у соціальних ієрархіях, які ми займаємо) [23, с. 3–4; 29, с. 39–40].

Габітус не автоматизована система форматування людини як соціальної істоти, радше це доволі пластичний принцип регульованої імпровізації практик [1, с. 22]. Імпровізація є експлікацією заданого змісту, але унікальною та креативною. Отже, габітус є розв'язанням протиріччя між об'єктивною структурою соціуму та кон'юнктурою, що зумовлена конкретною ситуацією [29, с. 40].

Габітус можна розглядати як культурну компетентність, спільну для учасників одного середовища існування. Ці спільні риси групи індивідів німецько-британський соціолог і філософ Норберт Еліас визначав як

ідентичність і вважав ключовим складником габітусу. Габітуси характерні для різних індивідів, соціальних груп і верств, як стійкі комплекси ментальних компонентів з ідентичностями та поведінковими стереотипами.

Габітус також розглядається як атрибут поколінневої спільноти, оскільки формування представників одного покоління здебільшого відбувається за подібних соціальних умов, що упосліджує формування у них схожих диспозицій і, як наслідок, — габітусу. «Габітус покоління» є одним із компонентів ментальної системи, соціально-психологічною характеристикою, «яка визначає «образ» покоління в культурно-історичному контексті» [11, с. 116].

Для осмислення радянськості вагомо акцентувати поняття «хронологічне покоління» для характеристики певного часового періоду, впродовж якого живе те або інше покоління (стадії онтогенезу, процесу соціалізації, життєвого шляху від дитинства до старості тощо). Поколінням можна назвати групу людей, соціалізація яких проходила в однакових умовах, під впливом однакових суспільних відносин, а вікова мінливість індивідів одного і того ж хронологічного віку, що відносяться до різних поколінь, обумовлена соціально-історичними, а не біологічними чинниками. Наприклад, П'єр Нора у тексті «Покоління як місце пам'яті» як одну з характеристик покоління увиразнив специфічну єдність соціального положення, що актуалізується загальною для всього покоління соціальністю, для якої є характерними однакові фізичні, моральні й інтелектуальні умови при зустрічі з важливими чинниками і подіями, а також загальний вплив подій [7, с. 54-56]. Покоління становить соціальну спільноту, яка складається з декількох вікових когорт, атрибутивною властивістю якої є специфічний габітус, сформований на підставі особливостей формативного періоду, соціалізаційної системи, біографічних характеристик генераційних груп. Габі-

тус є унаочненням соціального, його вираженням та характеристикою. Габітуалізація визначає самоідентифікацію і самовідчуття індивідів, що репрезентується у назві (самоназві) генерації і об'єктивується в соціальних практиках і особливому життєвому стилі покоління» [2, с. 160–161]. Відтак для увиразнення чи виявлення характерних рис кожної генерації, необхідно схарактеризувати поколіннєвий габітус. Габітуси різних поколінь (батьків і дітей) різняться, адже різні соціальні ситуації, у яких живуть різні покоління, спричинюють зміни в габітусах. У процесі переходу з покоління в покоління габітуси підлягають критичному осмисленню, а не засвоюються у своєму первісному вигляді. Габітуальні відмінності спричиняють конфлікти поколінь.

Габітус радянськості репрезентує сукупність звичок, манер, переконань та моделей поведінки, що були притаманні людям, які виросли та сформувались в умовах Радянського Союзу. Це поняття використовується для аналізу соціального та психологічного впливу радянської системи на індивідуальну та колективну ідентичність.

Кут зору на радянськість форматує відповідні габітуальні характеристики (і навпаки, на основі характеристик габітусу висновується радянськість). Реконструюючи минуле, кожне нове покоління діє за принципом «образного моделювання», відшукуючи в минулому те, що суголосне його настроям і очікуванням.

Для унаочнення висловленого, не вдаючись до детального аналізу, наведемо лише характеристику одного з радянських поколінь, виявлену за результатами конкурсу молодіжних історичних проєктів «Радянське минуле: (пере)осмислення історії», який проводиться в Україні від 2019 р. [25]. Його мета – залучити учнів старших класів і вчителів історії до критичного осмислення радянського періоду та впливу радянської пропаганди на історичну освіту. Виявлена публікація репрезентує характеристики / образ радянськості періоду пізнього

соціалізму, сформований на підставі комунікативної та культурної пам'яті. На підставі проведеного дослідження (опитували бабусь і дідусів, чий підлітковий вік припадав на 1970-ті — початок 1980-х рр., доповнили інформацію з інтернет ресурсів) підлітками сформовано образ радянськості з відповідними габітуальними ознаками (свідомо вдаюся до розлогого цитування зі збереженням стилістики та орфографії): «Жити у СРСР було одне задоволення, кажуть люди старшого віку. І цьому є просте пояснення: у той час вони були молодими і все здавалося нормальним і зрозумілим. Порівнювати було ні з чим: всі однакові. Виділятися — не можливо! І, навіть, небезпечно. Один з багатьох... Частинка великого... Гвинтик у складному механізмі — великій державі СРСР, яка одна — щастя для всіх, допомагає знедоленим в усьому світі. Щасливе дитинство, урочисті лінійки, всі — дівчата, хлопці — в урочистому одязі, посміхаються! Літній відпочинок в піонерському таборі! Досі пам'ятають дешеву ковбасу, мандарини і олів'є на новий рік, і шоколадні цукерки, які «дістали», а не купили... військово-спортивна гра «Зарніца»: марширують, співають, про «ми — советский народ».... Створюють «тимурівські команди», щоб допомагати людям похилого віку, як це описав в творах для дітей А. Гайдар. В той же час, черги за всім, «списки» на меблі.... Відсутність побутової техніки, недоступність автомобілів і пральних машинок, елементарний брак одягу й взуття. Взуттєва та текстильна промисловість були одноманітними, сірими, щоб «ніхто не виділявся». Так, підлітки і не думали про це, але розуміли, що тільки так і буде там, в дорослому житті... За спогадами наших вчителів, рідних, які були підлітками в 70-ті роки: діти постійно на вулиці, не можна заставити дітей сидіти вдома, купа безкоштовних секцій, літній відпочинок у піонерському таборі. І їх спогади, які відображають складності повсякденного життя за розвиненого соціалізму: займати чергу

за маслом, молоком, сметаною; речі треба не купляти а «діставати», круто мати щось «імпортне», круто, якщо у тебе є джинси! Ти вихований так, щоб не проявляти своєї індивідуальності. Навіть якщо ти шульга — перевчали! І стереотипні норми: не плач, ти ж не дівчинка, ти ж не маленький — до хлопців; дівчинка має бути охайною, ти ж дівчинка — для дівчат....У СРСР підлітки постійно стикалися з обмеженнями, контролем та важкими умовами життя. Шкільна програма нав'язувала погляди радянської влади і підлітки мали обмеження в виборі. Освітою в школі, технікумі, інституті радянська влада формувала світогляд: радянське суспільство найкраще!! Підлітки — майбутні «будівельники комунізму». Комуністична влада постійно контролювала майже всі аспекти життя. Для цього визначила ключових агентів соціалізації — політично спрямовані дитячі організації, родина, школа, оточення. ... Всі напрямки життя у СРСР використовувала влада для впливу на підлітків: газети і журнали, які «несли в маси» ідеологію комунізму, формування і пропаганда радянських цінностей (зазначений вище перелік): вірність партії, колективізм, дисципліна, патріотизм і відданість ідеям комунізму...Навіть шкільна форма, одяг були засобом впливу на світогляд дітей (і дорослих, звичайно): не виділятися, бути частиною єдиного цілого — радянського народу. В умовах життя за «залізною завісою», люди не могли навіть одягатися на свій розсуд . Всі як «з інкубатора»: однакові фасони, стримані сірі кольори. Влада СРСР вважала, що будь-який прояв своєї ідентичності несе загрозу режиму. Тому: виділятися та прагнути кращого — соромно... Як наслідок такої системної роботи — «будівничий комунізму», який вмів жити і працювати колективно, підтримує «лінію партії», виконує «інтернаціональний обов'язок», одностайний з радянським суспільством в прийнятті рішень, визначенні оцінок, частинка нової «спільноти — радянського народу».

Про шкільне життя: «Підлітки проводили більшу частину свого часу у школі, де їм чітко визначені обов'язки. Заняття, домашні завдання та позаурочні заходи — загальноприйняті формами дозвілля. Наприклад, «зарніца», збір металобрухту чи макулатури, суботники і обов'язкова політінформація. Відомий представник педагогічної освіти А. Макаренко (саме на Полтавщині, в с. Ковалівка, з 1921 р. була розташована трудова колонія, яка перевиховувала безпритульних, була «дослідно-показовою» серед закладів такого типу) вважав, що «школа повинна керувати сім'єю. Не кожна мати здатна виховати свою дитину. Часом сліпа материнська любов псує характер сина або дочки і вони ростуть далекими нашому радянському суспільству егоїстами». Важливо — привчати до праці: держава притягує за «тунеядство» тих дорослих, хто не працевлаштований. А привчати до праці — з дитинства, зі школи. Окрема складова — використання публічних покарань, публічні зауваження, щоб викликати почуття приниження і сорому перед класом, на лінійці перед всією школою». У дописі є також сюжети про спорт, дозвілля, культурні заходи, телебачення і радіо. Наведений сюжет окреслює один із габітусів радянськості через поколіннєвий зріз та транслювання комунікативної пам'яті.

Отже, габітус є своєрідним культурним кодом, який модерує ідентичнісні виміри і може слугувати підставою осмислення радянськості.

Концептуалізація радянськості / радянського

При визначенні радянськості зауважимо, що йдеться про одну з «невловних категорій» (Т. Стриєк) [27] — з огляду на розмаїття підходів до потрактування й використання. Радянськість характеризують і як *ідентифікаційний маркер* і як *інструмент побудови системи координат життєдіяльності соціуму*. Здебільшого в науковому дис-

курсі оперують поняттям «радянське», припасовуючи цей прикметник до всього, пов'язаного з відповідною історичною епохою. Радянськість — термін із широким спектром значень. Серед актуалізованих предметних полів досліджень радянськості / радянського: місце радянського у повсякденні; особливості повсякденного функціонування феномена радянського у різних сферах: сімейно-побутовій, освітній, промисловій, спортивній тощо; вивчення механізмів радянської пропаганди, а також засобів породження радянських ідеологем та особливостей їх функціонування; хронотоп радянського; радянськість як поєднання коридору можливостей та обмежувальних рамок; лінгвістична парадигма радянського; поколіннєвий вимір радянськості; радянські символи, ритуали та практики тощо.

Зазначена поліаспектність артикульованої проблеми потребує відповідної множинності теоретико-методологічного підґрунтя та багаторівневого аналізу з використанням методів антропологічних студій, поколіннєвих студій, студій пам'яті, ретроспекції, когнітивістики, порівняльної компаративістики, символізації, концепції габітусу тощо. Для досягнення радянськості вдаємося до інтерпретативної антропології К. Гірца (Clifford James Geertz), який висунув ідею культурного моделювання за допомогою маніпуляції знаковим системним контекстом [5]. Базовою є теза: транзитивні символічні проєкції є відображенням соціально-політичної реальності, що змінюється. У цьому контексті доречно говорити про те, що в суспільно-політичних системах, які знаходяться на етапі переходу, наявна деяка конгломеративна символізація (коли в знаково-символічній сфері масової свідомості існує мережа продуктів семіозису, вироблених самим суспільством внаслідок прогресивного розвитку його політичної культури (тобто самосимволізація), а також інтерпретативні схеми організації соціальної реальності, запропоновані владними колами й покликані гаранту-

вати вироблення нового соціально-політичного порядку (тобто керована символізація).

Спочатку про термін «радянське». З одного боку, з ним усе мало би бути зрозуміло: «радянське» — це те, що належить до періоду існування Радянського Союзу на території того ж таки СРСР. З іншого боку, що чинити з неофіційними, засуджуваними державою, а часом і антирадянськими практиками та диспозиціями людности? Як обходитися з перервністю «радянської» епохи: очевидно, що 1920-ті відрізнялися від 1930-х, як і 1950-ті від 1970-х чи 1980-х років? На жаль, у публіцистиці, сучасному культурному чи політичному аналізі ця багатозначність терміна дуже часто штучно нівелюється і «радянське» асоціюється винятково з конотаціями одного плану. Навіть тоді, коли вину за нинішню амбівалентність чи шизофренію покладено на радянський період або радянську епоху. Найпопулярнішою конотацією до радянського стає тоталітаризм, хоча більшість істориків — навіть серед тих, котрі вважають за корисне застосовувати цей термін до радянської історії, — ніколи не прикладатиме його до всієї радянської історії [13, с. 9].

Смисловий контент феномену радянськості в сучасній історіографії доволі варіативний: «радянський спосіб життя», «радянська держава», «радянська людина», «радянське суспільство», «совок», «радянські цінності» тощо. При цьому увиразнюється різний спектр характеристик радянської дійсності: «радянськість» пов'язується з кращими рисами радянського способу життя — колективізмом, відчуттям соціального захисту, матеріального добробуту та впевненості у завтрашньому дні, рівністю у доходах, загальною безплатною освітою та безкоштовною медициною, турботою про дітей та людей похилого віку тощо та «совковості», яка отожднюється зі зрівнялівкою, лицемірством, ідеологічним тиском, «телефонним правом», блатом, чорно-білим баченням світу тощо. Радянська людина і «совок»

постають складним переплетенням цінностей та анти-цінностей, де політичний інфантилізм, егалітаризм, утриманство та ідейна нетерпимість сусідять з вірою у «світле майбутнє», любов'ю до Батьківщини, самозреченням та християнським довготерпінням.

Наголосимо: залежно від контексту історичного часу радянськість і радянське по-різному сприймалося і сприймається людьми різних поколінь та соціальних груп. Теоретико-методологічним підґрунтям цього положення є трактування історичного часу німецьким істориком Р. Козеллеком, автором книг «Минуле і майбутнє» та «Часові пласти»: «Історичний час як поняття, якому притаманний власний зміст, пов'язаний із соціальними й політичними блоками подій, конкретними діючими людьми чи такими, що зазнали впливу їхніх дій, а також із інституціями й організаціями. Усі вони мають визначену та внутрішньо властиву їм спрямованість дій зі своїм власним часовим ритмом. Залишаючись на рівні повсякдення, досить думати лише про різноманітні календарі свят, які організовують суспільне життя, зміни у розкладах робочого дня та його тривалості, усе те, що визначало й визначає плин життя. Тому надалі ми будемо вести мову не про якийсь один історичний час, а про пласти багатьох історичних часів» [18, с. 16]. Спробуємо наблизитись до розуміння минулого через розкриття історичних нашарувань, які відокремлюють це минуле від сучасного, з урахуванням імперативу часу – контекстуальності: необхідності вивчати будь-яке історичне явище у контексті того соціокультурного середовища, яке його породило [19]. Радянськість форматується і увиразнюється (а також відчитується) рамками певної знаково-символічної системи нормативного регулювання політичних відносин суспільства. Базуючись на хрестоматійному у рамках гуманітарного наукового знання твердженні про символічно-знаковий характер соціального світу (А. Шюц, Е. Кассіер, Дж. Г. Мід, Г. Келлі, П. Бергер, Т. Лукман),

а також множинності смислів радянськості пропонуємо розглядати радянськість як явище, складна природа якого принципово символічна. Символізація радянськості розглядається нами як своєрідний код ідентифікації. При цьому ми свідомі того, що радянськість — багатопланова та розмаїта, обумовлена визначеними соціокультурними контекстами. Відповідним є і сприйняття / відчитування радянськості в різних контекстуальних конотативних площинах.

Пропонуємо визначати *радянськість* як *хронообраз унікальної соціокультурної ідентичності та соціальну матрицю буття соціуму відповідної доби*. При цьому суспільний колектив поділяє спільну символічну матрицю, яка є одночасно когнітивною картою розуміння політичної реальності, схемою вибудовування індивідуально-колективної поведінки, інструментом пояснення суспільного руху до ідеального майбутнього. Матриця – це базисна структура соціальних відносин, які забезпечують відповідний тип існування суспільства. Системоутворювальними елементами соціальної матриці є історично сформований спосіб життя, соціальні інститути, картина світу, домінуючі духовні цінності, національний характер, архетипи і стереотипи свідомості, культурні коди. Їх неповторна єдність і принципи взаємодії є основою існування суспільства, народу [28, с. 15].

Соціальну матрицю вітчизняний соціолог М. Шульга розглядає як базисну структуру соціальних відносин, які забезпечують певний тип існування суспільства або його штиб життя [28]. У ній втілені засади соціального порядку суспільства. Матриця є прихованою парадигмою принципів діяльності та мислення, форми реакцій, що спираються на колективні міфи і традиції. Вона є результатом тривалої еволюції певного соціального організму, формується під впливом багатьох факторів природного і соціального середовища. Матриця постає глибинною основою стійкої системи практик суспільства, які забезпечують відтворення останнього

в природному та соціальному (в т. ч. міжнародному, міжнаціональному, міжетнічному) середовищі. Основою системи згаданих практик є образи і стилі життя суспільства.

Отже, у визначенні матриці є два смислових аспекти. По-перше, матриця – це та основа, яка забезпечує постійне відтворення даного типу системи. По-друге, це стійка система взаємозв'язків між елементами, яка має високий ступінь стійкості, що забезпечує тривалість відтворення. Цей смисловий аспект акцентує на тій якості матриці, яка забезпечує стійкість історичних феноменів у часі.

Соціальна матриця включає в себе модель ставлення до навколишнього світу, способи і форми його освоєння, що історично склалася в певному суспільстві. На основі усталених соціальних практик формується картина світу, уявлення про головні риси світопорядку і розуміння сенсу відносин між його соціальними структурами. Ці уявлення та розуміння становлять ядро культури цього суспільства, яке підтримується й відтворюється впродовж історичної епохи. Неповторність соціальних і природних умов життя кожного соціуму, його історична доля проявляються в особливостях світогляду народу, його характері, архетипах, менталітеті. Соціальну матрицю в широкому сенсі становлять найглибші й життєво важливі взаємозв'язки (тобто ті, які становлять основу суспільства, які в остаточному підсумку визначають цілісність, стійкість у часі й якісне відтворення суспільства) [28, с. 14–15].

Важливо зазначити, що радянськість не можна розглядати відокремлено від хронообразу влади та держави з огляду на залежність феномену радянськості від трансформації комуністичного режиму: у розвитку й сутнісному наповненні радянськості / радянського увиразнюються окремі етапи з відповідними характеристиками. Якщо на початковому етапі проголошення радянської влади та перше десятиліття після утворення

СРСР термін «радянський» здебільшого пов'язувався з владними інститутами та симпатиками радянської влади, то вже на середину 1930-х рр. феномен радянськості отримує територіальний вимір (країна, земля, батьківщина) і поширюється на населення, що проживає на цій території (народ, громадяни). Ознакою нової державності стають «радянські порядки», а для ідентифікації нової радянської людини визначальною стає «радянська позиція». Відмінності феномену радянськості оприсутнюються для довоєнного та післявоєнного періодів.

Отже, радянськість пропонуємо розглядати саме як *хронообраз*, який у формуванні має кілька етапів. При цьому принципово розглядати феномен радянського не як відірвану від життя абстракцію, а як продукт історичного розвитку в усьому його різноманітті.

Пропонуємо в першому наближенні умовну періодизацію формування / зчитування феномену радянськості на підставі смислового й сутнісного наповнення відповідно до зміни політико-ідеологічної матриці, буттєвих, поколінневих, поведінкових характеристик та габітуальності.

I етап: 1920-ті — 1930-ті рр. — початковий етап формування радянської людини;

II етап: кінець 1930-х — 1950-ті рр. — перетворення радянськості на стійку норму;

III етап: 1960 — середина 1980-х рр. — модифікація радянськості суголосно періоду застою з відповідними характеристикам;

IV етап: середина 1980-х — 1991 рр. — радянськість в умовах кардинальних суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій; радянськість в умовах «когнітивного дисонансу»;

V етап — від 1991 — рудиментарність і латентність радянськості / радянського, варіативність характеристик «радянськості» і радянського, форматування хронообразу радянського суголосно характеру подій.

Кардинальний злам пов'язаний із повномасштабною російсько-українською війною.

Важливо зазначити: радянськість формувалась не відсторонено, адже самі громадяни не тільки піддавалися цілеспрямованому впливу, але вони ж безпосередньо брали участь у реалізації радянського проєкту, жили й діяли суголосно нормам і канонам тогочасної дійсності. Очевидно, що досягнення радянськості з позицій сьогодення потребує не так моделювання абстрактної людини в широкому діапазоні від «совка» до «будівничого комунізму», а історичної реконструкції різних аспектів радянської історії саме з урахуванням конкретних умов розвитку держави та відповідних габітуальних характеристик суспільства.

Хоча практично з усіх питань, пов'язаних із терміном «радянськість» та прикметниковою формою «радянське», на сьогоднішній день немає загальновизнаної думки, спробуємо виокремити найпоширеніші положення, що функціонують у науковому просторі:

по-перше, репрезентація категорії «радянськість» загалом як соціокультурної ідентичності (радянська людина) чи конструйованої владою надетнічної спільності, орієнтованої на політичну лояльність (радянський народ);

по-друге, категорія «радянськість» пов'язується з формуванням образу нової радянської людини; визнанням «homo soveticus» продуктом ідеологічного впливу та результатом соціального проєктування («Моральний кодекс будівника комунізму», шляхом здобуття освіти, включення до суспільного життя, впровадження нових побутових практик та форм дозвілля тощо);

по-третє, ідентифікація радянськості / радянського з часом існування та з територією СРСР.

по-четверте, розгляд радянськості в контексті радянського повсякдення, зокрема у вигляді символів (включаючи світ моди, речей, іграшок тощо) та різноманітних практик — ритуальних, споживчих, дозвільних

(наприклад, суботники, обов'язкова політінформація, збір металобрухту чи макулатури тощо);

по-п'яте, радянськість як поведінковий комплекс, який визначався характером радянського повсякдення (умовами життя, специфічною структурою споживання, новою мораллю, політизацією дозвілля тощо);

по-шосте, розмова про радянськість на підставі широкого та різноманітного набору «маркерів» радянського способу життя: матеріальних (авоська, гранчак, цистерна/бочка з квасом, піонерський галстук тощо), соціально-економічних (дефіцит, блат, позики, лімітки, комуналки, відсутність побутової техніки, недоступність автомобілів і пральних машин, телевізорів, холодильників тощо), політико-ідеологічних (репресії, вороги, куркулі, буржуї західного світу, космополіти), комунікаційних (плітки, черги, турпоходи, піонерські табори, «тимурівські команди», військово-спортивна гра «Зарніца», поїздки «на картоплю» тощо), культурно-світоглядних («країна, що найбільше читає», перший політ у космос, перемога над фашизмом, радянська фільмографія тощо).

Очевидним є ставлення до «радянськості» здебільшого через власні імплікації (логічні умовиводи, переживання, міркування, сприйняття тощо). Йдеться про те, що, сприймаючи, осмислюючи, відтворюючи чи рефлексуючи, індивід спирається на власний унікальний досвід, середовище, комунікування, психо-емоційні особливості тощо, відповідно проєктуючи на власний образ світу та оцінні характеристики. У цьому контексті важливо звернутись до когнітивно-поведінкового підходу, провідна ідея якого полягає в тому, що наші почуття та поведінка залежать від наших думок. У процесі розвитку особистості з самого дитинства мислення наповнюється рядом установок, переконань, моделей, частина з яких допомагає вибудовувати якісні життєві сценарії і бачення світу, а частина — звужує та спотворює сприйняття реальності, провокує стійкі не-

гативні емоційні переживання, судження тощо. Когнітивно-поведінковий підхід орієнтований на виявлення та зміну таких установок, думок, оцінок та стратегій поведінки людини.

Звернемо увагу також ще на один сюжет. При конструюванні образів минулого неминуче відбувається штучне викривлення того, що відбувалося насправді, свідомо «гра в минуле» чи «гра з минулим» (особливо показовими є відмінності поколінневої трансляції, різнопланових габітусів). При цьому саме поняття «образ минулого» набуло своєрідного символічного змісту. Зазначений феномен має суттєві відмінності і, перш за все, поколіннєві.

Важливо враховувати й аналізувати ставлення наратора / мовця до позначуваної інформації на її осмислення, розуміння, отримання інформації та модифікацію відповідної поведінки особистості відповідно до такої інформації.

Для характеристики сформованого суспільного дискурсу про радянськість наведемо одну з типових репрезентацій «12 ознак радянської людини» (квітень 2012 р.):

1. Радянська людина твердо впевнена, що про її особистий добробут має дбати держава. Це саме її, держави, святий обов'язок. Надати високооплачувану роботу, безкоштовно навчити, безкоштовно вилікувати, дати безкоштовне житло. А інакше — навіщо ця держава потрібна?

2. Працювати радянська людина не дуже любить. Вона завжди вважає, що їй платять несправедливо мало. Улюблена приказка радянської людини: «Вони роблять вигляд, що нам платять, а ми робимо вигляд, що працюємо».

3. Зразкова радянська людина має обов'язково курити тютюн і пити горілку. Якщо радянська людина цього не робить — це виглядає вкрай підозріло. У інших складається враження, що це не справжня радянська людина, а якась профанація. Можливо, навіть ди-

версant.

4. Радянська людина, м'яко кажучи, нечиста на руку. Все тягне в дiм. При цьому зовсім не вважає, що робить щось недобре. Громадянин совітів упевнений, що все навколо — народне, а значить — його. Якщо радянський робітник вийшов з фабрики і нічого з собою звідти не прихопив — значить, день пропав даремно.

5. Радянська людина в Бога не вірить, постів не дотримується, про заповіді нічого не чула. Але до церкви після 1991 р. ходить. Так, про всяк випадок. А раптом Він все-таки є? Хоча раєм на землі справедливо вважає СРСР. Єдина ікона в домі радянської людини — портрет Сталіна.

6. Радянська людина вважає принцип справедливості головним. У мене хатинка крижана, а в сусіда — луб'яна. Несправедливо. Чим він кращий за мене? Тому: відібрати і поділити. Сусіду — крижану, мені — луб'яну. А краще — обидві мені. І, бажано, цю операцію з відновлення справедливості проводити частіше, хоча б раз на тиждень. Щоб не накопичувалася зайве майно. А щоб надалі не кортіло — розкуркулювати і засилати до Сибіру.

7. Радянська людина політикою не цікавиться: «Не про наш розум. Начальству видніше. За нас все давно вирішили. Від мене нічого не залежить». Але на вибори біжить рано вранці і мерщій кидає в урну бюлетень з прізвищем одного єдиного кандидата. Вважає, що тільки так і має бути, і що це — єдино правильна демократія. А все інше — від Держдепу. А будеш пхати носа, куди не годиться — ще й посадять. А що? — наша хата скраю.

8. Профспілки — потрібні, вважає радянська людина. Не буде їх, хто стане давати путівки? А в іншому вони, профспілки ці, повинні сидіти, мовчати і піддакувати начальству. Як начальник сказав, так і правильно.

9. Радянська людина любить халяву, тому завжди купує лотерейні та інші халявні квитки. Сміливо кидається брати участь у всіляких сумнівних заходах, які

обіцяють неймовірні виграші. Вірить у фінансові піраміди і підкидні листи щастя.

10. Радянська людина знає, що закони — законами, а життя — життям. Не завжди законів і правил треба дотримуватися, а іноді — коли вони суперечать здоровому глузду — навіть необхідно порушувати, в ім'я справедливості. Або зручності. Навіщо обходити і шукати перехід, коли можна перебігти через дорогу? Дав хабар — пройшов без черги. Або ДАІшнику: «Чуєш, командире, може, домовимося?»

11. Радянську людини легко впізнати в будь-якій черзі за її схильністю впритул притискатися до того, хто стоїть попереду. Це для того, щоб яка-небудь нахаба (інша радянська людина) не змогла вклинитися між ними. Радянська людина знає з власного досвіду, що в будь-якому радянському магазині їй неодмінно обважать і обрахують, але перевірити названу суму лінується, а скористатися контрольними вагами соромиться. У конфліктах, якщо стоїть у черзі, завжди стає на бік продавця, касира, адміністратора. Кричить будь-якому покупцеві, який взявся «качати права»: «Не заважай торгувати, відійди!». Хоча працівників торгівлі й не любить. Називає їх торгашами і спекулянтами. Він упевнений, що ця професія — типово злочинська, а гроші, нею зароблені — крадені.

12. Радянська людина рідко відстоює свою зневажену гідність у квиткових касах, агентствах і конторах. Віддає перевагу тому, щоб утертися і відійти. Щоб гірше не було. І має рацію. Якщо з'являться радянські ж «менти»... Краще вже від гріха подалі.

Насамкінець, публікатори резюмують: «Якщо все перелічене наявне у вашій поведінці, можете сміливо пишатися тим, що ви — людина радянська!» [8].

Дослідниці Л. Климанська (політолог) і М. Кліманська (психолог) проаналізували результати опитування студентської молоді м. Львова [16], яке було проведене з метою визначення психологічних особливостей обра-

зу радянського минулого України в уявленні першого пострадянського покоління як призми у ставленні до сучасної ситуації в Україні та її потенційного європейського майбутнього в умовах, коли додатковим чинником актуалізації дискусій стосовно радянського минулого стало прийняття та реалізація законів про декомунізацію. На основі аналізу транскриптів напівструктурованих інтерв'ю було визначено два основних критерії, які характеризували ставлення до радянського минулого осіб, які не мали досвіду проживання в ньому: 1) родинний контекст, який присутній у «спогодах» про радянське минуле (що передбачає наявність елементів спогадів про радянське минуле в колі сім'ї інформанта); 2) однозначність або неоднозначність в оцінках радянського минулого.

На основі цих критеріїв було визначено п'ять основних типів ставлення української молоді до радянського минулого України: позиція однозначної позитивної або негативної оцінки, позиція неоднозначної оцінки, позиція абстрактної однозначної зацікавленості та позиція декларативної зацікавленості. Кожен із типів схарактеризовано через опис когнітивних (уявлення інформантів щодо радянської реальності); емоційних (позитивний чи негативний емоційний контекст, у якому перебувають ці уявлення) та поведінкових його особливостей (ставлення до законів про декомунізацію і планів інформанта щодо свого майбутнього всередині або поза межами Української держави) [16, с. 200].

Авторки наводять зазначені позиції з посиланням на висловлені думки інформантів. Так, позиція однозначної позитивної або негативної оцінки — це позиція особи, яка «вписана» в родинний контекст; сам контекст вона оцінює або позитивно, або негативно, і саме родинний контекст перетворюється на визначник у ставленні до колишнього Радянського Союзу і, відповідно, до радянського минулого України. До прикла-

ду, позиція однозначної позитивної оцінки: уявлення інформанта про радянську реальність дуже приблизні й розглядаються переважно через споживчі практики: «менше товарів і, відповідно, за них менше треба платити»; «...можна було купити стільки-стільки, а зараз нічого не купиш чи навіть на маршрутці не проїдеш»; «О, в Радянському Союзі — там молоко було за 3 копійки!»; «О, там такого не було, та ніхто собі такого не дозволяв, та як то джинси подрані...» та загальну соціальну атмосферу, захист: «порядок, було відчуття якоїсь стабільності». До позитивних рис буденного життя в колишньому Радянському Союзі відносили стабільність, почуття впевненості, ґрунт під ногами. Згадуючи про сучасні проблеми українських студентів, одна з інформанток поділилась, імовірно, наболілим: «Тоді (після завершення навчання в університеті) — ти мав одразу відпрацювати декілька років. ... Тебе направляли. В нас же є державне замовлення, але коли шукаєш роботу — цієї роботи немає. ... Там (у Радянському Союзі) такої проблеми не було. Тобто була більша стабільність, більше відчуття впевненості, якийсь ґрунт під ногами» [16, с. 205].

Уявлення інформантів про «людину радянську» так само позитивізовані: піклування держави про людину має свої плюси. Починає, на думку інформантів, діяти логіка: «державна дбає про мене, і я буду дбати про державу». Зауважується, що колективна праця не давала можливості зростати в людині паросткам егоїзму: «людина не була настільки егоїстичною, якою вона є зараз. Тоді ... в людей була навіть якась спільна свідомість. Зараз кожна людина, таке враження, ніби окремо». Когнітивні елементи у цих інформантів емоційно забарвлені родинним контекстом: це особистісне ставлення, пережиті разом із бабусями і дідусями історії про те, як там жилося. Ці емоції виплескуються в ході інтерв'ю у вживанні емоційно забарвлених слів, які виявляють зацікавленість інформанта [16, с. 206].

Позиція однозначної негативної оцінки загалом прямо протилежна за визначенням позиції позитивної оцінки. Вона пов'язана з родинним контекстом, емоційною оцінкою цього контексту, тільки події, які згадуються на тлі цього родинного контексту, мають яскраво виражений негативний характер: «Моя бабуся завжди прагнула до того, щоб Україна була незалежною ... під час Радянського Союзу, коли всі її знайомі навколо прагнули до того, щоб підкорятися владі — вона йшла проти влади. Коли їй забороняли говорити українською мовою, коли вона в школі працювала, вона говорила далі, вона навчала дітей української мови...». Асоціативний ряд також має негативне забарвлення: «Скрута... і бідність людей, які жили в той час. Тяжкий час», що переноситься і в сьогодення, виявляється в надмірній залежності як на рівні держави («Україна тепер залежна дуже від Росії. Росія має завжди на неї вплив через те, що Україна колись входила в Радянський Союз»), так і на рівні окремої людини («Люди самі не можуть прийняти важливих рішень, оскільки для них це важко. Вони завжди знають, що хтось за них приймає це рішення і вони залежні від чужої думки і від чужих якихось наказів»). У плані поведінкових намірів ця пара «залежність / незалежність» так само визначає ставлення інформанта [16, с. 207].

Позиція неоднозначної оцінки радянського минулого України перебуває в полі родинного емоційного контексту. Родинний контекст інформантом оцінюється неоднозначно з різних причин. По-перше, це неоднорідність самого родинного досвіду. Один з інформантів, оцінюючи своє ставлення до української армії, декларує двоякість, яка складається історично в плані родинного контексту, що є типовим на теренах Західної України: «В мене... якось так склалося історично, що, в принципі, з обох боків сім'ї, одні люди були в УПА, а другі були в Радянській армії, відповідно, одні постраждали від тих, другі постраждали від тих». Перше, що згадується у

зв'язку з радянським минулим — це негатив: тоталітарний режим часів Леніна, Сталіна, знищення української інтелігенції, революція 1917 року і Друга світова війна, Голодомор 1932–1933 рр. Натомість, пізніше в інтерв'ю з'являються і ноти позитивної оцінки, виявляється, що за часів «Брежнєвського застою» (1970–80-ті рр.) «...люди жили якось більш-менш нормально, був добробут, якість життя була вищою. Відповідно, люди були забезпечені роботою, не було такого явища як алкоголізм, країна вважалася досить безпечною, тому що була повага до працівників внутрішніх органів». Когнітивні компоненти так само неоднозначні. Ця неоднозначність прослідковується і тоді, коли оцінюється ставлення українців до СРСР і зазначається, що в цьому питанні Схід і Захід України займають прямо протилежні позиції. Двоакість прослідковується і в описі «радянської людини». Негативно оцінюється і порівнюється з кастовою системою в Індії соціальна структура тодішнього суспільства: «За Радянського Союзу люди ходили «під батогом»: крок вліво, крок вправо — розстріл. Ти мав одну борозну, ти не повинен з неї виходити, ти повинен народитися в ній і, відповідно, нею і закінчити... якщо ти народився в сім'ї... пролетарія, ти переважно був пролетарієм. Ти народився в сім'ї вчителів, ти переважно був вчителем». Людина не могла кудись поїхати, щось побачити, не могла вільно висловлювати свою думку». З іншого боку, позитивно оцінюються правосвідомість радянської людини: «В Радянському Союзі розуміли, що «закону ти порушувати не можеш, ти будеш покараний ... людина знала, що за крадіжку, за вбивство їй грозили великі строки або навіть найвища міра покарання — це розстріл», етичні норми поведінки людей одне з одним, не пов'язуючи їх з ідеологією та інформаційним зомбуванням. Емоційна складова є насиченою і так само суперечливою [16, с. 208].

Розповіді інформантів із позицією абстрактної однозначної зацікавленості, як правило, не сутнісні, а скоріше описові за тими елементами, які вивчались у курсі

історії («Піонери, зірка — символ Радянського Союзу... була рівність... Дуже не виділялись, ... фінансова стабільність, навіть не стабільність, а фінансова рівність, якось так, що не було дуже великої різниці. В більшості всі мали приблизно однаковий дохід...»). Інформанти швидше здогадуються, ніж усвідомлюють, що саме таке минуле існувало на території України, і воно якимось чином торкалось минулого їх сімей. Зацікавленість цим минулим можна позначити словом «поверхневість» або «абстрактність», коли деталі не цікавлять, а в розмові відтворюються штампи із засобів масової інформації. Ця зацікавленість є іноді зверхньою (ми тут живемо, ми усвідомлюємо, що тут і зараз набагато краще, ніж там і тоді, а тому виникає абсолютно логічне запитання: «І як вони там могли ТАК жити?!»). Така однозначність у судженнях часом породжує бажання побувати «ТАМ». Як зазначила одна з інформанток: «...я завжди хотіла на один деньочок побувати... в Радянському Союзі, поносити галстук, взагалі поспробувати, як воно там те все виглядало і взагалі хотіла потрапити туди зі своїм сучасним світоглядом, одежею і косметикою... Мені здається, що їх би це явно здивувало, я б хотіла подивитись на їхню реакцію, як би вони ставилися... до Інтернету, смартфонів, гаджетів, сучасного світу такого, яким він зараз виглядає. ... Я була б не проти там поспробувати на деньочок, але до себе додому потім». Радянське минуле сприймається як такий собі абстрактний експеримент у ситуації, коли слід було тримати у владі одних рук дуже багато людей. Тут же присутня і раціоналізована оцінка такого експерименту («не дуже вдалий»), і раціоналізована оцінка «homo soveticus», здебільшого, на протигагу сучасній українській молодій людині: пасивна, нетворча, обмежена певними рамками, залежна від громадської думки, з обмеженим колом спілкування (за відсутності таких здобутків цивілізації, як мобільний телефон, Інтернет, соціальні мережі). У межах такої позиції стверджується, що радянське минуле аж ніяк

не впливає на сучасну людину: «Не знаю, чи воно має якийсь прямий на мене вплив, крім того, що на історії нам доводиться читати... говорити про комунізм і читати «Маніфест комуністичної партії». У таких інформантів, на відміну від усіх інших описаних позицій, фіксується момент конфлікту поколінь: «Скажемо так, ми здатні на більше». Поведінкова компонента настанови в межах такої позиції так само обґрунтовується інформантами раціоналізовано однозначно: схвальне ставлення до закону про декомунізацію: «це є правильне рішення, тому що, хоча це і є наше минуле, але тим минулим не можна жити зараз. Ми його повинні знати, ми його повинні пам'ятати, ми маємо це все поважати в якійсь степені, але жити тим минулим зараз... Історію треба знати, але не настільки» й однозначне бачення свого майбутнього у своїй державі: «хоча я знаю, що зараз дуже популярна думка, щоб виїхати за кордон, за межі України, насправді я не горю таким великим бажанням, я цілком задоволений своєю країною, в мене немає великого бажання звідси виїжджати і працювати деінде» [16, с. 209–210].

Позиція неоднозначної декларативної зацікавленості (незацікавленості) зацікавленості характерна для інформантів, які, як виглядало по ходу розмови, просто ввічливо і формально відповідали на запитання. Неоднозначність («може бути і так, і так», «50/50») позиції інформанта йде від байдужості до проблеми. Тут, як правило, відсутній родинний контекст, або він є, але не «пропрацьований» емоційно. Це декларація своєї позиції «на вимогу», в даному випадку на вимогу інтерв'юєра. Уявлення про радянське минуле — це, з одного боку, повторення штампів зі ЗМІ (тоталітарний режим, Голодомор, черги, дефіцит), а з іншого — це, часом, зосередження на якійсь одній другорядній характеристиці (відсутність / наявність Інтернету, «квартири вчителям давали», «п'ятниця — одразу йдуть гуляти, ура! А такто, п'ятниця — треба вчитися»). Радянське минуле роз-

глядається як такий собі урок, який слід засвоїти, щоб не повторювати: «Радянський Союз — це був правильний поштовх для тих країн, в яких Радянський Союз був, ... там панував цей режим, який не давав вільно висловлюватись і тому я думаю, що Радянський Союз був такою точкою, де люди могли чомусь навчитись такому, щоб в майбутньому не робити помилок», «Треба знати, що було, щоб пробувати не повторювати». Оскільки позиція декларативна, то тут не йдеться про емоційний характер ставлення до радянського минулого. Частково таку позицію пояснює один з інформантів: «Постійно якісь конфлікти були в цій країні, коли був Радянський Союз, тому я як чую це, то одразу намагаюсь відокремитись від того». Це бажання відокремитись від негативного в минулому без емоційного залучення. Ймовірно, що саме для того, щоб уникнути зайвої емоційності, інформанти, наприклад, говорячи про представників старшого покоління, які по-іншому ставляться до радянського минулого України, вживають не тепло-емоційні «бабуся» або «дідусь», а лише «люди похилого віку», люди «старші» тощо. У поведінкових елементах настанови такої позиції — позитивне ставлення до законів про декомунізацію: «Позитивно..., тому що оці всі зірки п'ятикутні, Леніни оті всі, ідоли ті радянські — їх треба зносити, тому що вони як би пасивно насаджують думку про комунізм» і абсолютна невизначеність щодо майбутнього України і свого майбутнього: «Дуже важко сказати... Може щось буде добре... Треба сподіватись, що щось буде добре...», «Треба бути готовим до всього. Треба готувати сумку, щоб втікати в якусь Канаду. На всяк випадок»; «Я хочу мислити позитивно, я хочу бачити розквітаючу Україну, яка все-таки не буде мати на Сході ніяких війн і різних проблем з Росією». У визначенні власного майбутнього і майбутнього для держави часто звучить слово «важко» [16, с. 211].

У висновках дослідниці зазначили: «Усвідомлення минулого є ключовим моментом для формування осо-

бистої ідентичності. Проблема розуміння ролі радянського минулого виводить на перший план державну політику пам'яті, яка до недавнього часу не мала стійких ціннісних орієнтирів. Проблема інтерпретації минулих подій часто постає як емоційно забарвлена етична дилема, що зачіпає найближче сімейне оточення. Відповідно, важливим стає конструктивний діалог між державною політикою пам'яті та іншими «версіями» пам'яті, які присутні в суспільній свідомості. Отримані результати опитування свідчать про неоднозначність і нечіткість образу радянського минулого у представників першого пострадянського покоління. За браком особистого досвіду, інформація отримується з різних, часто суперечливих, джерел. Основними агентами впливу виступають, крім сім'ї, засоби масової інформації та система освіти. Це символізує поступовий перехід від комунікативної до культурної пам'яті в образі радянського минулого, що характеризується концентрацією минулого в окремих символічних фігурах [16, с. 212]. Проведене дослідження демонструє також накладання різнопоколінневих габітусів у відтворенні радянськості.

Порушене питання визначення і концептуалізації радянськості / радянського підставово розглядати з урахуванням історичного дискурсу, імперативом якого є контекстуальність. Йдеться про необхідність вивчати будь-яке історичне явище у контексті того соціокультурного середовища, яке його породило. Зрозуміти спосіб мислення людини минулого і рамки її «життєвого світу» можна лише через той культурний контекст, в якому їй судилося існувати [19, с. 116]. При цьому важливою постає проблема співвідношення «історичної реальності» та «історичної репрезентації», розуміння нетотожності останньої першій, самотійного характеру історичних репрезентацій та історичних наративів тощо.

Габітус радянського / радянськості, відповідно до концепції П. Бурдьє, розглядаємо як цілісне явище,

що вказує на єдність сприйняття, уявлення, мислення, дії та комунікації відповідної доби. Габітус і практики можна пояснити лише співвідношенням умов, у яких вони породжуються і потім реалізуються. У той же час гомогенність габітуса в межах певного класу умов соціального середовища забезпечує передбачуваність і зрозумілість практики і дій. Габітуальність радянського / радянськості неоднорідна в хронологічному діапазоні

Радянськість — хронообраз унікальної соціокультурної ідентичності та соціальна матриця буття соціуму відповідної доби. Радянськість характеризують і як ідентифікаційний маркер, і як інструмент побудови системи координат життєдіяльності соціуму. Прикметником «радянське» маркували (-ють) те, що пов'язане в часі і топосі з СРСР. З огляду на артикульоване визначення радянськості (матриця буття соціуму відповідної доби), радянське розглядаємо як похідну чи складник цієї матриці (тому в тексті використовуємо флеш — Авт.).

Безсумнівно, наслідки радянської епохи залишили маркованим соціо- та етнокультурний розвиток сучасного українського суспільства, зокрема в царині поведінкових характеристик, мовної орієнтації, повсякденних практик деяких її груп. Потужні ідеологічні механізми, спрямовані на формування образу «радянської людини», призвели до вкоріненості радянських штампів, міфів та стереотипів не лише серед покоління людей, що жили в СРСР, але й серед їхніх нащадків, котрі не застали «радянських часів», однак їх підтримують. Йдеться про явище соціальної інерції, яка впливатиме на суспільну свідомість ще тривалий час, а для її подолання потрібні глибинні довготривалі реформи [26, с. 167–168].

Втім процес «переідентифікації», позбуття «радянськості» потребує виваженості, глибинного аналізу, поступальності. Осягнення радянського / радянськості потребує поглибленої полісемантичної характеристики, варіативного змістовного навантаження, багато

вимірності дискурсів тощо й залишається завданням на перспективу. Зокрема, осмислюючи артикульовану проблему, варто увиразнити *радянське / радянськість*:

– як *концепт* (теоретичний рівень – як соціальний конструкт) – (від лат. *conceptus* – «поняття»)– передбачає оцінювання радянськості / радянського як породження конкретної культури чи суспільства, яке існує виключно в конкретну епоху;

– як *дискурс* – дискурс (від грецького слова: *διεξοδος* – шлях, виклад, розповідь; від латинського слова: *discoursus* – бесіда, аргумент, розмова; від французького слова: *discourse* – мова) передбачає вербально артикульовану форму об'єктивації змісту людської свідомості, регульовану домінуючим в тій чи іншій соціокультурній традиції типом раціональності;

– як *архетип* – архетипи (грец. *ἀρχή* – початок, походження; *τύπος* – відбиток, форма, зразок) – у широкому розумінні – наскрізні символічні структури культури, що асоціюють певний тематичний матеріал свідомого та підсвідомого функціонування людських цінностей. Символічна структура людської культури, що базується на сукупності свідомого та підсвідомого функціонування людських цінностей, які виникають, формуються, розвиваються, вдосконалюються і реалізуються в процесі життєвого циклу конкретної людини та її асоціацій (груп, і колективів);

– як *цивілізаційний феномен* – увиразнення унікальності та особливої ролі локального соціуму, його ідентифікаційних маркерів;

– як *соціальна й соціокультурна цінність* – тлумачення явищ і предметів реальної дійсності з точки зору їх значущості для певної спільноти.

– як *технологію* – це двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду через входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, а з другого, – це процес активізації системи з формування відповідного соціуму.

Минуле влітається в сьогодення мереживом пам'яті... Як зауважив Тоні Джадт: «Особливим у теперішній епосі трансформацій є виняткова безтурботність, із якою ми відмовилися не лише від практики минулого (це доволі нормально і не надто тривожно), а й від самої пам'яті про них. Нещодавно втрачений світ уже став напівзабутим. То що ж ми випустили з уваги в поспішному бажанні залишити ХХ століття позаду?...» [11, с. 13].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко Л. Д. Стили жизни переходного общества. К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. 144 с.
2. Бойко В.А. Феномен покоління: особливості соціологічної концептуалізації. Грані. 2014. № 12 (116) грудень. С. 158–162.
3. Бойко О. П. Габітус та етносоціальний досвід. Мультиверсум. Філософський альманах. 2009. Вип. 88. С. 187–197.
4. Бурдье П. Практичний глузд / Пер. з франц. О. Йосипенко [та ін.]. К.: Український Центр духовної культури, 2003. 529 с.
5. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2001.
6. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи та тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції». Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 3. С. 32–51.
7. Грабовський С. Ностальгія за СРСР. Політична амбівалентність чи просто шизофренія? День. 31.10.2016. URL:<https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/nostalhiya-za-srsr>
8. 12 ознак радянської людини URL:<https://credo.pro/2012/04/62242>
9. Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни (27 квітня 2022 року). URL:https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyatyy_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskije_markery_voyny_27_aprelya_2022.html?fbclid=IwAR0fAm17F_J-U1xUC58d98pKyt9P_z9BdpVT1XUgN2xgu8b4s6DFdnRUTs Дата публ. 03.05.2022.
10. Джадт Тоні. Переосмислення забутого ХХ століття / Пер. з англ.. Катерина Діса. К.: Наш формат, 2024. 384 с.
11. Довгань Н. Дослідження особливостей ментальності поколінь. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2017. Вип. 39. С. 115–130.

12. Зарецький О. Поняття залишковості пізньої радянщини: соціолінгвістичний аспект. Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. 2009. вип. 46. ч. 1. С. 105–110.
13. Заярнюк А. Повсякденна радянськість пострадянського сьогодення. Критика. 2006. Число 3 (101). С. 9–10.
14. Зимовець Р. Удавана антиномія історичного досвіду: до інтерпретації поняття історичного досвіду Г.-Г. Гадамером та Ф. Р. Анкерсмітом. Філософська думка. 2024. № 1. С. 71–95.
15. Зиновьев А.А. Гибель «империи зла» (очерк Российской трагедии). Социологические исследования (Социс). 1994. № 10. — С. 61–75
16. Климанська Л. Д., Кліманска М. Б. Психологічні особливості образу радянського минулого України в уявленнях сучасної студентської молоді. Проблеми сучасної психології. 2017. Вип. 38. С. 199–214.
17. Коваліско Н. Специфіка соціальної ідентифікації та ідентифікаційних практик в Україні (регіональний аспект). Ідентичності народів Центрально-Східної Європи: колективна монографія / Н. Гапон, В. Міштал, Л. Хижняк та ін. ; за ред. проф. Н. Коваліско, д-ра А. Єкатеринчука, проф. Р. Радзика. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 284 С. 128–141.
18. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Зі статтею Ганса-Георга Гадамера [Текст] / пер. з нім. В. Швед; передм. С. Стельмах. К. : Дух і літера, 2006. 429 с.
19. Нагорна Л.П. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. К.: ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2014. 382 с.
20. Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. Дата публікації: 05.05.2014. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html
21. Огорокова В. В. Образ нової соціальної реальності Постмодерну та форми його моделювання: Монографія. Одеса: ВМВ, 2018. 288 с.
22. Осадча Я. Найнижчий показник в історії: лише 11% українців сумують за СРСР. 04.05.2022. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/4/248516/>
23. Осипчук А. Д. Габітус як механізм синтезу структури й агентності в соціологічній теорії П'єра Бурдьє. Наукові записки НаУКМА. 2013. Т. 148: Соціологічні науки. С. 3–10.
24. Оцінка радянського минулого: травень 2020 року Прес-релізи та звіти. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950&page=2c>.
25. Радянське минуле: (пере)осмислення історії. URL: <https://competition.novadoba.org.ua/files/competition-2023-2024.pdf>

26. Семенова О. Радянська ідентичність у соціо- та етнокультурному просторі сучасної України. *Українознавство*. 2020. № 4(77). С. 159–169.
27. Стриєк Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії; пер. з пол.: А. Павлишин та ін.; наук. ред. В. Склокін. Київ: Ніка-Центр, 2015. 319 с.
28. Шульга М. Збій соціальної матриці.: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 284 с.
29. Яценко О.Д. Габітус в стратегіях менеджменту освіти. Освітній дискурс: зб. наук. пр. / Голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 3 (1-2): гуманітарні науки. С. 31–46.
30. Bourdieu P. *Critical Perspectives* / [C.J. Calhoun, E. Lipuma, M. Postone et al]. Chicago: University Of Chicago Press, 1993. 296 p
31. Bourdieu P. *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève : Droz, 1972. 272 p.
32. Bourdieu P. *Esquisse d'une theorie de la pratique*. Paris: Seuil, 2000. 429 p.
33. Bourdieu P. *Habitus and Social Research: The Art of Application* / Costa C., Murphy M. (eds.). London: Palgrave, 2015. 186 p.
34. Bourdieu P. *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1979. 680 p.
35. Bourdieu P. *La misère du monde*. Paris: Seuil, 1993. 947 p.
36. Bourdieu P. *Le Sens pratique*. Paris : Minuit, 1980. 480 p
37. Bourdieu P. *Questions de sociologie*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1984. 277 p.
38. Bourdieu P. *Un art moyen, Essai sur les usages sociaux de la photographie*. Paris : Les Éditions de Minuit, 1965. 360 p.
39. *Culture, Class, Distinction*, 2009, N.Y.: Routledge, 311 p.
40. Fuchs C. Some Implications of Pierre Bourdieu's Works for a Theory of Social Self-Organization // *European Journal of Social Theory*. 2003. Vol. 6. № 4. P. 387–408.
41. Layder D. *Structure, Interaction, and Social Theory* / Derek Layder. — London, Boston: Henley Routledge & Kenan Paul Ltd., 1981. 155 p.

1.4. Радянська ідентичність: проблема формування

Одним з суспільних викликів, загострених сучасною російсько-українською війною, стало нове (пере)осмислення спадщини радянського минулого. Від самого початку війна яскраво увиразнила кардинально протилежні між собою процеси: *дерадянзації* — в Україні та *рерадянзації* — в Росії. Така поляризація зумовлена, передусім, різними наслідками колективної ідентифікації (як процесу) та громадянської ідентичності (як кінцевого результату), що їх пройшли і виробили після розпаду СРСР українці та росіяни, стартувавши зі спільно набутого спадку — радянської ідентичності [19, с.6-7]. Відтак її осмислення може прислужитися для пояснення цього феномену екзистенційного розходження народів, які хоч були тісно зв'язані радянським режимом, маючи різний статус і суб'єктність у цій системі, відтак — й іншу пам'ять та культурні рефлексії.

Як завважила польська дослідниця О. Гнатюк ще на початку ХХІ ст., українська ідентичність могла «стати або доповненням радянської ідентичності, або її протилежністю», наголошуючи при цьому на принциповому конфлікті двох наднаціональних ідентичностей — європейської та радянської / пострадянської [9, с.71], — важливих для розуміння як української історичної долі, так і визначення української перспективи. Нам варто звернутися до осмислення радянського спадку, аби зрозуміти сучасну ідентичність українців, наскільки в ній даються взнаки радянські стереотипи і нормативи і наскільки національна тожсамість опритомнюється і

набуває цілісності. Слід визначити, що являла собою радянська ідентичність, як вона формувалася, утверджувалася, закріплювалася, підтримувалася, усвідомлювалася чи відторгалася суспільством. У радянському минулому для українців «своє» (спадкове, національне) нерозривно сплелася з «чужим» (накинутим, окупаційним) як у реальному житті, так і в міфотворчості і пам'яті про нього, особливо для старших поколінь, як відбилося в інституціях і структурах.

Категорія ідентичності

Саме поняття ідентичності, впроваджене в соціогуманітаристику зі сфери психології* в другій половині ХХ ст., втім досі викликає чимало наукових і політичних дискусій. Одних лише визначень існує понад півтори сотні. І в цьому немає нічого дивного, адже чим складніший об'єкт дослідження, тим різноманітніші грані його вираження, а відтак, і можливості визначення. Є різні погляди й підходи. 1979 р. у Мюнхені вийшла одна з найповніших енциклопедій за темою ідентичності, підготовлена О. Марквардом і К. Штірле. Коментуючи отриманий результат, О. Марквард резюмував: «Коли я коротко підсумовую 765 сторінок цієї енциклопедії, яка, своєю чергою, висвітлює понад 2,5 тис. років літературної, близько 2,5 тис. років філософської, понад 100 років соціологічної, психологічної і соціально-психологічної дискусії, присвяченої темі ідентичності, то роблю висновок, що в розумінні, важливому для нашого контексту, «ідентичність» означає

*Уперше поняття «ідентифікація» використав основоположник класичного психоаналізу З. Фройд наприкінці ХІХ ст. у праці «Психологія мас та аналіз людського Я» для характеристики підсвідомого емоційного зв'язку дитини з батьками.

відповідь на запитання, хто людина є ... через її єдність із самою собою і через її іншість, порівняно з іншими» [35, р.31-32]. Отже, йдеться як про належність до когось, так і про буття кимось.

Що стосується політичної ідентифікації, то одним з перших цей термін вжив Дж. Б'юкенен у статті «Ідентифікація політична», де розглядав його як «ідентифікацію особистості з групою» [6, с.12-20]. В узагальненому вигляді під ідентичністю розуміють процес становлення уявлень індивіда про самого себе і про своє місце у світі. Е. Сміт тлумачив ідентичність як самотутність та історичну індивідуальність як особи, так і спільноти [30, с. 152]. Він тлумачив ідентичність як єдність з уявленням, схожість — із несхожістю [29, с. 82–83]. Ідентичність не є сталою, вона по своїй природі динамічна і відображає складні процеси соціальної мінливості. У цьому, на думку Є. Головахи, криється, об'єктивна проблематичність її категоріального визначення: «В соціогуманітарних науках усталених понять немає взагалі. Є окремі ознаки, які визнаються усіма — наприклад, що це почуття приналежності до певної нації. Це найбільш загальне формулювання. А вже нюанси у кожного різні» [10].

Ідентичність індивідуальна чи колективна набувається у соціальній динаміці і є, по суті, одним «з головних механізмів особистісного освоєння соціальної реальності», править за «фундамент системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору, — визначає Л. Нагорна. — Поняттям «ідентичність» передається здатність особи чи групи усвідомлено й адекватно визначати своє місце в соціумі і коло тих опорних цінностей, які диктують стиль їхньої поведінки. Ідентичність окреслює символічне поле, яке засвідчує включеність індивіда у соціум, створює системи соціально значущої орієнтації» [24, с.13]. Е. Еріксон визначив дефініцію ідентичності як безпосереднє визнання людиною власної рівності (нерівності) з інши-

ми, цілісності в часі (біографії) і сприйняття іншими такої рівності та цілісності [34, р.11].

Е. Сміт, окреслюючи національну ідентичність, наголошував на «природній формі політично-культурної спільноти» [30, с. 157]. Ця природність набувається завдяки спільній пам'яті, міфам, символам і цінностям; ідентичність меншою мірою стосується сукупності індивідів, а значно більшою — «спільних вартостей і правил, пам'яті й символів» [30, с. 24]. При цьому, на особистому рівні національна ідентичність є однією з-посеред інших, але це та, яка часто може бути найголовнішою і визначальною», оскільки є «головною формою колективної ідентифікації» [30, с. 176]. В іншій праці Е. Сміт наполегливо це обстоює: «На колективному рівні роль і вплив нації ще разючіші... етнічні спільноти і нації можуть зберігатися протягом тривалих періодів, незважаючи на політичні зради, етноцид чи навіть геноцид великої кількості своїх членів, і ...культури можуть зберігатися навіть за браком більшості людей, які дотримуються їх» [28, с. 47].

Отже, як і саме поняття ідентичності, так і способи її формування викликають масу наукових і суспільно-політичних дискусій. У цьому понятті закладена смислова багатомірність; єдності з цього питання немає і не може бути через низку об'єктивних наукових і політичних факторів. Водночас вітчизняна інтелектуальна та політична еліта переконана в тому, що це питання має ключове значення для сучасного етапу розвитку країни, оскільки від якості формування громадянської і національної ідентичності залежить збереження єдності України, оскільки в ідентичності можна бачити кілька рівнів: *когнітивний* «як знання про спільноту, до якої себе відносиш, і усвідомлення себе у цій своїй належності чи виборі — та *аксіологічний* — рівень ставлення, оцінки своєї спільноти, її культури і вагомості власної причетності до них» [23], що конче важливо для візії майбутнього та його набуття.

Таким чином, ідентичність є культурно-антропологічним, історичним, соціологічним та політико-ідеологічним феноменом і потребує комбінованих методологічних підходів до її вивчення [27, с.53]. Тим більше це важливо для спільнот, чия національна ідентифікація була піддана імперсько-колоніальному тиску в умовах втрати власної державності.

**Радянська ідентичність: хто конструктори і
хто носії? які цінності? які важелі та інститути
конструювання**

У радянських фахових публікаціях термін «ідентичність» не використовувався як концептуально неприйнятний у програмовому марксистсько-ленінському лексиконі. Більшовики віддавали пріоритет свідомості, насамперед класовій, на противагу національній, а до несвідомого, емоційного, позірно примордіального ставилися з підозрою. «Національна свідомість, як і класова, — резюмує М. Рябчук, — вважалася результатом раціонального (само)усвідомлення, продуктом певної соціальної інженерії, тимчасом як національна ідентичність містила елемент емоційного, потенційно ірраціонального самоототожнення, некерованого й неконтрольованого «правильною» (класовою й інтернаціоналістською) свідомістю. В цьому сенсі «національна ідентичність» була чимось ближчим до релігійної віри, ніж до офіційно регламентованої й класово детермінованої «національної свідомості» [27, с.19].

Здобувши владу, більшовики розуміли, яку загрозу нестиме їхньому задуму національна ідентифікація народів, які вони проголосили звільненими від імперського гноблення. Тому формування людини, відповідної запитам влади, було на часі від самого початку. Радянські ідеологи, а за ними й історики, посплугуючись поняттям «свідомість», наголошуючи на

її марксистському розумінні як об'єктивної, соціально детермінованої даності. Натомість прикметно, що Б. Антоненко-Давидович у своїй мовознавчій праці «Як ми говоримо» (1970) спеціально наголосив на змістовій сутності цього українського слова: «...це не стільки «здатність людини орієнтуватися в довколишній дійсності», скільки «відчуття своєї належності до інших людей та обов'язку перед ними» [1, с.54]. Це роз'яснення нам важливо враховувати при розкритті радянської свідомості, тобто радянської ідентичності. Принагідно нагадаємо, що використання терміну «ідентичність» в Україні стало можливим лише після розпаду СРСР, відображаючи у певному сенсі набуття суспільством нового досвіду і нового обрію сподівань.

Насправді більшовицька антропологічна конструкція «*homo novus*» має глибокі корені в революційному народництві (Ткачов, Нечаєв). Від захоплення влади ця ідея дуже швидко еволюціонувала від мисленнєвої утопії в голові вождя до практичних дій влади, врешті, була усвідомлена як засаднича умова реалізації розпочатого соціального експерименту з будівництва нової країни. Більшовицька ідеологія передбачала єдину модель мислення й нав'язувала засади поведінки. Тоталітарна держава регламентувала абсолютно все: не лише державне та суспільне, а й приватне, родинне, індивідуальне. Постання «нової людини» мало бути контрольованим, прогнозованим, місце і роль людини визначала держава шляхом соціального конструювання.

Судячи з партійних документів, на початках для означення громадянина нового типу використовували саме термін «нова людина», не «радянська людина», як і «нова держава», а не «радянська держава». Оскільки більшовикам вперше в історії треба було довести реалізацію революційної ідеї, визначальним було маркування держави і спільноти як соціалістичної, яка тримається на колективній власності. В такій державі людина — умова і знаряддя її будівництва. В ідейно-

му конструюванні передбачалася людина колективістська, свідомо свого призначення, самовіддана і жертовна у спільній праці. Людина мислилася як клітина державного організму, а точніше — цеглина державної будови.

Можна простежити, що для Леніна проблематика культурної антропології стала ключовою з початку 1920-х рр. Проголошення непу, а згодом і політики коренізації (українізації), було водночас початком реалізації програми культурної революції, оскільки попередній період, т. зв. «воєнного комунізму» (а по суті, «першого більшовицького штурму», за визначенням С.В. Кульчицького [18, с. 136-142] викрив брак належного «будівельного матеріалу». Практично зразу після жовтневого перевороту більшовики наразились на відверте небажання робітників працювати, вони «бунтували», «саботували», «дезертирували з трудового фронту». Заводи зупинилися, продуктивність праці на діючих підприємствах різко впала. Як виявилось, офіційне звільнення трудящих від класової експлуатації і проголошення їх господарем країни не гарантувало якісної зміни трудящої людини. Вже тоді Ленін усвідомив, що розв'язання базисних марксистських завдань навіть безпосередньо у середовищі пролетарів не гарантує досягнення потрібного результату, тим більше до цього не надавалися демобілізовані маси, переважно селянські за походженням. З весни 1918 р. більшовикам довелося вдаватися до насильства стосовно «гегемона революції», аби змусити його працювати на користь нової держави. «Дисципліна» стає чарівним словом, чудодійною паличкою. Вождь партії і держави заговорив про «залізну дисципліну», про «повне підпорядкування волі однієї особи, радянського керівника». Виховання «нової дисципліни» оголошувалося «ною формою класової боротьби в перехідний період» [22, с.264], тобто боротьби з пролетаріатом, що не бажає працювати в нових умовах. Режим дисциплінарного послуху про-

летарів перетворював їх на «слухняні тіла», а дисциплінарний примус інтерпретувався як звільнювальне і установче начало. На нашу думку, на цьому варто наголосити спеціально: примус до праці стосувався всіх громадян, фізично спроможних до діяльності. Примусовість праці — родова ознака більшовицької системи господарювання [15, с.73-74].

Трудову діяльність більшовики розглядали у двох площинах: конструктивістській (будівництво нового світу) і деміургівській (формування нової людини). Відтак праця набула статусу державно-етичної категорії, за визначенням Леніна. З ним суголосний М. Бухарін: «З точки зору пролетаріату, якраз задля справжньої, а не фіктивної свободи робітничого класу необхідне знищення так званої «свободи праці», оскільки остання несумісна з правильно організованим «плановим» господарством і таким же розподілом робочої сили. Таким чином, режим трудової повинності і державного розподілу робочих рук при диктатурі пролетаріату виражає уже порівняно високий ступінь організованості всього апарату і міцності пролетарської влади взагалі» [5, с.118].

Ленін був переконаний, що формовка «нової людини», залишиться недосяжною, доки не будуть усунуті носії старої культури, яких виправити неможливо. Пошлемося на аналітику М. Геллера в його праці «Машина і гвинтики»: «Захопивши владу, проєктанти вже знали, що мети можна досягти лише за умови створення Нової людини. Вони вже знали як це зробити: «Пролетарський примус у всіх своїх формах, починаючи від розстрілів ... є методом вироблення комуністичної людини з людського матеріалу капіталістичної епохи». Завдання було поставлене ясно і недвозначно. Свого часу, вивчаючи французьку революцію, О. Герцен так сформулював основний її результат: «Бажаючи відновити свободу народу і визнати його повнолітнім, із ним поводитися як із матеріалом благоденства, як із «м'ясом визволення» (*chair au bonheur publique*) на зразок

наполеонівського «гарматного м'яса». Вожді Жовтневої революції зневажали «свободу народу», не думали визнавати його повнолітнім і з перших днів приходу до влади взялися за обробку «людського матеріалу капіталістичної епохи», або, як висловлювався О. Герцен, «м'яса звільнення» [8, с.7-8].

Оскільки очікувати еволюційного дозрівання «нової людини» було ніколи, то соціум можна (і слід було, на розсуд влади) змінювати вручну, вдаючись до репресій. Це засадниче прагнення «швидко і насильно переробити людську натуру» було засвідчене Б. Расселом під час візиту до Москви 1920 р. «Першоджерело всіх лих, — міркував англійський філософ, — міститься у більшовицьких поглядах на життя: у їх ненависницькому догматизмі й у переконанні, що людську натуру можна переробити...», — а далі передбачав: «...це обіцяє світові віки безпросвітної темряви та марного насильства...» [32, р. 356].

Наголосимо, насильство було нормалізоване як наріжна умова конструювання нової людини. У виступі на Першому педологічному з'їзді (1930) М. Бухарін засвідчив засвоєння радянсько-більшовицькою верхівкою цієї практичної ідеї: «...якщо ми не зможемо впоратися з історичною, соціальною спадщиною минулого, то вся революція марна». Тому потрібно викорчувати «людський матеріал» з різнорідних ґрунтів, у які він був *вкорінений*, тотально атомізувати його, по можливості, знищити і самі ці ґрунти, щоб не допускати рецидиву «зворотного вrostання» [32, р.13]. Принагідно окремо наголосимо, що і політику «коренізації» варто переосмислити саме під таким кутом: не лише як тактичну операцію зі зміцнення (вкорінення) партійного і радянського складника, зокрема в Україні, а й виявити в ній прояв фундаментальної стратегії винищення (вкорінення) реальних і удаваних опонентів.

Отже, саме в репресіях більшовики бачили головний інструмент соціального конструювання. Надзвичай-

но точно оцінював радянський проєкт В. Петров (Домонтович): «...большевизм і бачив своє призначення та сенс свого історичного покликання як “могильника капіталізму”. В основі політичної доктрини — доктрини могильників! — лежала химерна й жорстока теза, що тільки через антисоціальні заходи можна досягти соціальних наслідків. Соціальне мусіло стати досягненням майбутнього. На долю сучасности припадало антисоціальне. Яке має бути соціальне майбутнє, це є предметом віри; що ж до сучасности, то з жовтня 17 [-го] року підсовєтські люди жили в антисоціальних умовах злигоднів, гніту й постійного страху» [26, с.656]. Більшовики розпочали з «червоного терору», розгорнутого на класовій основі проти експлуататорських класів і ворожих соціальних елементів під егідою «диктатури пролетаріату». Та дуже швидко репресії стали перманентною ознакою й головним інструментом соціальної інженерії на всіх захоплених більшовиками теренах. Врешті, Великий терор 1937-1938 рр. мав закріпити невідворотність досягнутого будівництва основ соціалізму, закріпленого в Конституції СРСР 1936 р.

Мобілізаційно-мілітаристська за своєю природою ідеологія («державне споживання мас») не змінювалася у своїй сутності впродовж всього існування радянської влади, а от модель радянської людини корелювалася залежно від безпосередніх завдань моменту і місця дії. На початках головним уособленням нової людини були «революціонери-руйнівники старого світу», серед них лідерство тримали (як «щит революції») «сталеві чекісти», «залізні комісари», оскільки, за Леніним, «слід саме тепер провчити публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли і думати». Відтоді навіть цілком «цивільні» програми працювали на монолітність держави. Як от Декрет РНК «Про ліквідацію безграмотності серед населення РРФСР», підписаний Леніним 26 грудня 1919 р., на початку чітко окреслював мету — «надання всьому народу можливості свідо-

мої участі у політичному житті країни», потім містив ясну настанову: «Все населення республіки у віці від 8 до 50 років, що не вміє читати і писати, має навчатися грамоті», — а далі попереджав: «Ті, хто ухилятиметься від встановлених цим декретом повинностей, ... буде притягнутий до кримінальної відповідальності».

Проведена більшовиками кампанія «ліквідації безграмотності» мала особливе значення у процесі формування радянської людини. Вона впровадила віру і переконання, що навіть у галузі освіти — не кажучи вже про інші сфери життя — найкращим засобом є сила. Вона переконувала, що радянські громадяни самі по собі ніколи нічого — навіть у власних інтересах — не зроблять, якщо їх до цього не змусить держава. Отже, від самого початку вся соціальна політика більшовиків трималася на поєднанні обіцянок соціальних благ, гарантій і послуг, з одного боку, та погроз, застережень і залякувань — з іншого; соціальний поступ не лише мав бути узгодженим з владою, а й можливий тільки завдяки їй. Патерналістська поведінка нових громадян вироблялася системно і послідовно, натомість ініціативність і відповідальність притлумлювалася.

Майбутній очільник Центрального інституту праці (ЦІП) О. Гастев, у 1919 р. ще будучи членом колегії Наркомату освіти Української СРР, започаткував у Харкові «Школу соціально-інженерних наук», гучно проголошуючи: «Епоха, рівної якої ще не було від створення світу, відкрилася. Стовпи, що підпирали старі горизонти вірувань, надій, краси, розсунулися; разом з військовим і революційним ураганом ми беремося до справи», — і далі: «Коли гудять гудки на робочих околицях, це зовсім не заклик до неволі. Це пісня майбутнього. Ми колись працювали в убогих майстернях і починали працювати вранці у різний час. А тепер вранці, о восьмій годині, кричать гудки цілого мільйона. Тепер миттєво ми починаємо разом. Цілий мільйон бере молот в одну і ту ж мить. Перші наші удари лунають ра-

зом. Про що співають гудки! — Це ранковий гімн єдності» [7, с.4-5]. Отож, на початку 1920-х рр. формування нової людини здійснювалося через «перековку» пролетарської маси. Спочатку ЦПП виробив модель «науково організованої людини» — «НОЧ»*, яка працює як механізм, швидко і автоматично; потім з'явився новий стандарт — «удосконаленої комуністичної людини» «УКОМЧЕЛ»** — будівничий утопії, від якого поруч з виробничою спритністю і вправністю вимагалася ідейність, енергія, ініціатива, згуртованість. У контексті «наздоганяючої модернізації» з'явилося відповідне найменування радянського трудівника — *«індустріальна людина»*, яка, зі сталінської подачі, стала іменуватися «гвинтиком» гігантської державної машини. Невдовзі режимом були винайдені «якісні» маркери для таких механізованих частин великого будівництва, як то: «ударники», «стахановці», «п'ятисотниці», — що насправді засвідчували зростаючу екстенсивність праці під час виробничих штурмів (від другої п'ятирічки до краху планової економіки).

Новостворювана радянська людина задумувалася більшовицькою верхівкою як ідеальна мобілізаційна одиниця, для якої вузькі приватні потреби відступали назад, втрачали сенс або ж підпорядковувалися логіці тотальної перебудови буття. Людино-одиниці належало стати її активним учасником, зіставляючи власне існування з інтересами та цілями держави, відмовляючись від традиційних, звичних побутових норм і локальних дрібниць, підлягаючи перспективам змін світових масштабів. Так відбувалося перевертання нормативів повсякдення — підміна власних (приватних, родинних) інтересів суспільними (державними, колективними).

*від рос.: «научно организованный человек»

**від рос.: «усовершенствованный коммунистический человек»

М. Бердяєв через десяток років після вигнання з Росії свідчив: «Свободу [в СРСР — *Авт.*] розуміють не як свободу вибору, а як активну зміну життя, як акт, здійснюваний не індивідуальною, а соціальною людиною після того, як вибір зроблено. Свобода вибору роздвоюється та послаблює енергію. Справжня творча свобода настає після того, як вибір зроблений і людина рухається у певному напрямку. Тільки така свобода, свобода колективного будівництва життя в генеральній лінії комуністичної партії, і визнається у радянській Росії. Поняття свободи стосується виключно колективної, а не особистої свідомості. Особистість не має свободи по відношенню до соціального колективу, вона не має особистої совісті та особистої свідомості. Для особи свобода полягає у винятковій її пристосованості до колективу. Але особа, що пристосувалася і злилася з колективом, отримує величезну свободу стосовно решти світу. Революційна комуністична мораль неминуче виявляється нещадною до живої конкретної людини, до ближнього. Індивідуальна людина розглядається як цеглина, необхідна для будівництва комуністичного суспільства, вона є лише засобом» [2, с.124-125].

Прищеплення людині усвідомлення визначальної самодостатності колективу (держави, партії, класу); плекання її готовності беззастережно і слухняно виконувати визначені згори завдання зі зреченням індивідуальності заради революційних змін — такими були наскрізні ідеї формовки «маленької людини». «Бути з усіма, бути таким, як усі» — життєвий принцип людини соціальної, оскільки відлучення від «своїх» (новий остракізм) було страшним покаранням, дорівнювало смертному вироку (на початках метафорично, а згодом буквально). Йшла систематична, планомірна атомізація суспільства, позбавлення індивіда обраних ним зв'язків, заміна їх зв'язками, обраними для нього державою.

Успішність «виведення» (селекції) нового антропологічного типу на пряму залежала від міри здатності і

готовності людини відмовитися від власного «я» на користь колективного «ми». Більшовицьке мобілізаційне гасло «Хто не з нами, той проти нас» детермінувало єдино можливе уявлення про світ в цілому і, особливо, про майбутнє. Людині системно і повсякчас насаджували думку: «Справжнє життя підпорядковане великим ідеям революції». Коритися цьому постулату означало бути новим громадянином нової країни. Замість еволюційного поступу пропагували радикальні зміни. Невипадково у 1930-ті рр. техніко-механічний термін «перековування» з металургічної промисловості був екстрапольований на суспільні трансформації в країні. Радянська ідеологія засвоювалася «через освіту й культуру, через державні і суспільні інституції, через розмаїті повсякденні практики і специфічні ритуали громадянської релігії. Набір відповідних міфів і символів, емоційне і розумове самоототожнення з ними і з іншими людьми, що поділяють подібну емоційну і розумову прив'язаність» [27, с.61], забезпечували формування радянськості.

По-друге, в основу формування нової людини був закладений надзвичайно важливий механізм взаємодії влади (як суб'єкта) і суспільства (як об'єкта): для досягнення стратегічної мети (побудови нового світу) необхідне не лише намір конструкторів-керівників, а й бажання керованих ними об'єктів, їх прагнення влитися, врости в колектив. Це, по суті, — основа більшовицького антропологічного міфу, зашитого в систему радянської влади, адже вся її легітимація ґрунтувалася на постулаті месіанства творити щасливе майбутнє. У Леніна цей концепт був одним з центральних: «...соціалізм творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби та прогресивні прагнення трудящих мас будь-якої національності будуть вперше задоволені в міжнародній єдності за умови знищення теперішніх національних перегородок» [21, с.40]. Месіанська роль більшовицької революції була відразу ясно висловлена в провідному гаслі більшовиків «Пролетарі всіх країн,

єднайтеся!» як заклик до подолання національної ідентичності класовою. Проєкт «нова / радянська людина» у контексті «модернізації» передбачав базову орієнтованість на поєднання власної індивідуальної долі з великими державними справами; готовність приносити особисті інтереси в жертву великим цілям; оптимістичний футуроцентризм («світле майбутнє неминуче!»); ідейний колективізм; пролетарський інтернаціоналізм; готовність до постійного саморозвитку в ім'я досягнення загальної соціальної гармонії.

Проєкт *homo sovieticus* у ранньорадянський час існував одночасно як ідейний заклик, плакатне гасло, експериментальний зразок, на його матеріалізацію працювала вся система пропаганди, інститути соціалізації, заклади освіти і культури, як і силові структури, що мали забезпечити дотримання заданих параметрів і не допустити небажаних відхилень. Радянська людина конструювалася згори у ході мілітарно-репресивної селекції, всупереч природних законів самоідентифікації, коли людина має право і можливість вибору.

За оцінкою Л. Гудкова: «Зразок «радянської людини» в період формування та утвердження радянської системи включав неодмінне уявлення про неї як «людину керовану» (партією, урядом, владою всіх рівнів), але яка не контролює саму владу та своє керівництво. Тим самим приймався принцип асиметричності людської природи, що повторює на свій лад більш ранні традиційні погляди станового ладу. ... «нова людина» особлива, її головна відмінність полягає в тому, що це людина — свідомо. Свідомість її зводиться до необхідності покірно сприймати вимоги начальства. Необов'язково при цьому демонструвати особисту відданість, але як мінімум слід не висловлювати незгоду загальним думкам, що спускаються зверху начальством та пропагандою. Це людина, яка приймає будь-яку політику влади без відкритого опору» [11, с. 10, 11].

Як соціальна характеристика ідентичність має дворівневу структуру, що дозволяє розглядати її як прояв, з одного боку, особистісного самовизначення, а з іншого — колективної приналежності. Традиційно імпульс ідентифікації походить від індивіда, що прагне ототожнення з певною групою. Та в радянській країні процес ідентифікації був ініційований і регульований зверху, відтак мав зворотний порядок дій і унеможлилював особисте усвідомлення людини. Ідентичність за рахунок насильства набувалася тиском, обманом і постійним контролем. За нав'язуваної колективної інтеграції самосвідомість особи неминуче розмивалася, оскільки на прийняття індивідом рішень впливали і спричиняли авторитетний тиск як речники певних (керівних, партійних) груп інтересів, так і деморалізований, дезорієнтований соціум загалом.

У радянській країні людина формувалася аскриптивним чином, її статус був визначений наперед за соціально-класовим походженням, відтак соціальна затребуваність визначалася відповідністю накинутим рамкам, тільки в їх межах могли проявлятися воля, вибір, зусилля, заслуги особи. У пореволюційні роки радянська ідентифікація офіційно визначалася походженням, класовою свідомістю і пролетарським інтернаціоналізмом. Упродовж перших десяти — п'ятнадцяти років державні інститути та їх соціальні агенти активно експлуатували багаторівневу систему маркерів, за якими розпізнавали прийнятну чи неприйнятну для більшовиків класову природу певної людини. Засадничим принципом ідентифікаційної системи була переконаність у сталому наборі сутнісних, не змінюваних з часом характеристик, які людина мала за фактом народження і/або набувала тривалим перебуванням у тому чи іншому соціальному середовищі [33, р.182].

Здійснена в УРСР на зламі 1920-х — 1930-х рр. насильницька колективізація сільського господарства з використанням геноцидних методів і практик (експро-

пріації, депортації, голодомор, денаціоналізації, політичні репресії, індивідуальний терор, морально-психологічне насильство) мала не тільки катастрофічні, незворотні демографічні втрати, а й радикально вплинула на підсвідомість селянства. Зарубіжні дослідники (Р. Конквест, Н. Наймарк, Д. Маттінглі) пояснювали витоки геноцидної тактики політичною нетерпимістю Сталіна до «українців, які своїм націоналізмом та сповідуванням власної окремішності дратували Сталіна та кремлівських керівників» [25, с. 65].

Голодомор став вирішальним чинником упокорення українського села, його збездоднення, у прямому розумінні цього слова, тобто масового вбивства, зведення людини на абстракції, статистичної одиниці. А з іншого боку, дегуманізація голодом стягнула ментальних глибин — призвела до розкладу традиційних морально-етичних засад людяності, руйнування особистості, коли людина стає неспроможною чинити опір не лише через страх, а через сформований тривалим насильством «послух» представникам влади, навіть якщо виконання їх наказів призведе до болю інших, до порушення моральних норм і прав інших людей [36].

За оцінками сучасних українських істориків С. Кульчицького, Л. Якубової та ін., саме після ліквідації української національної еліти (науковців, політичних лідерів, церковників, митців) та катастрофи Голодомору 1932-1933 рр. в УСРР перемогла радянська ідентичність, коли для людей основним завданням стало не життя, а виживання будь-якою ціною. Як наслідок сформувалась людина зламана, непевна, злякана, і водночас дволика, котра, удаючи цілковиту підтримку політики режиму і лояльне ставлення до нього, насправді не вірить державній системі. Це була вже людина рабської покірності з показним соціальним оптимізмом, здатна до компромісу і відступу. Відтак ідеологічно мобілізована і державно вмотивована людина 1920-х перероджувалась на людину байдужу і безпринципну, цинічну і знач-

ною мірою аморальну. Головна її характеристика — це установка на виживання, тому це досить гнучка людина, що не довіряє владі, здатна до обману і підступу, аби вижити, забезпечити благополуччя своєї сім'ї та своїх близьких, не переймаючись іншим. Слідування вимогам влади зазвичай було позірним, нещирим.

Оскільки прірва між декларованим і реальним світом радянського ставала чимдалі очевиднішою і небезпечнішою і загрожувала масовою соціальною зневірою, влада вдалася до свідомого культивування ненависті, аби домогтися об'єднувального ефекту. На кінець 1930-х рр. сталінський режим визнав необхідність нової антропології — замість «людини-гвинтика» нагально затребуваною стала «людина-куля». Так все виразніше і відвертіше з-за старанно конструйованого образу «країни-фабрики», «країни-саду» стала просвічувати початкова ідея більшовизму — країна як військовий табір. Конституційне 1936 р. проголошення політичних прав і свобод громадянам усіх соціальних груп і класів насправді обернулося актуалізованим концептом тотальної небезпеки, що наростала як зовні країни «переможного соціалізму», так і загрожувала зсередини. Відтак новим ідеалом стала «людина пильна», здатна не лише розпізнати «ворога народу» (у виробничому колективі, в сусідній кімнаті, в товариському оточенні, в родинному колі), а й нищити його нещадно і без докору сумління.

Найважливішою рисою сталінської епохи стає утвердження ненависті як обов'язкового для радянської людини почуття, це унормування відбувалося через всю систему виховання. Чи не найважливішу роль у поширенні ненависті, у перетворенні її на чесноту відігравали діячі радянської культури. Часто цитована магічна формула М. Горького: «Якщо ворог не здається, його знищують», не повна без його ж максими: «Не вміючи ненавидіти, неможливо щиро любити». За півтора десятиліття до Орвелла М. Горький стверджував, що не-

навість — це кохання. Він наполягав: робота чекістів у таборах — це справжній гуманізм, любов до людини». Так, напередодні розв'язання Другої світової війни в СРСР офіційно утвердилася ідея одностайного суспільства, хоча все ще не зовсім одностайного, оскільки треба було викорчувувати «ворогів народу». Р. Конквест, підсумовуючи свою працю над феноменом радянської країни, дійшов висновку: «...Народилися два Радянські Союзи, реальний і вигаданий. Вигаданий мав цілий набір *фантомних інституцій*, покликаних надати людяного обличчя огидній дійсності: прийняту в щонайгірший період терору взірцеву Конституцію, яка гарантувала людські права; вибори з одним-єдиним кандидатом на посаду й 99% голосів «за»; парламент, де ніхто не підіймав руки, коли питали, хто проти чи хто утримувався» [16, с.124-125].

Адаптація до практики репресивного та пропагандистського інституційного впливу призвела до легітимації нових штучних ідеологем.

Офіційна поява ідеологем «радянський народ» і «дружба народів»

З середини 1930-х рр. у офіційний публічний дискурс радянської країни був впроваджений новий ідеологічний конструкт — «радянський народ», що став активно вживатися на різних рівнях суспільної комунікації. Першим обґрунтування нового концепту запропонував у радянській періодиці М. Бухарін, вказавши на «виникнення нової, сучасної ідентичності, заснованої на єдності цілей, керівництва та планової економіки, які закономірно привели до надзвичайної консолідації народів у новій реальності переможного соціалізму. ... Багатонаціональний радянський народ об'єднує сили пролетаріату, колгоспного селянства та радянської інтелігенції...» [3; 4]. Досягнення консолідації трудящих

різних національностей радянська преса подавала як результат цілеспрямованої взаємодії партії і народу на засадах класової пролетарської солідарності.

Чому «радянський народ», а не «радянська нація»? Причин було кілька. По-перше, етнізоване визначення нації, дане Сталіним, не дозволяло застосувати це поняття як надетнічне, як варіацію громадянської нації. По-друге, у 1930-ті рр. у Європі відбувається бурхливе зростання націоналізму та фашистських партій, що активно апелювали до ідеї нації. У цьому контексті поняття нація набувало певних негативних конотацій. По-третє, низка адміністративних практик СРСР 1930-х рр. «нація» виступала як етнодиференціююче поняття. Наприклад, у радянських паспортах, які запроваджувалися Постановою ЦВК та РНК СРСР від 27 грудня 1932 р., вводилася графа «національність», завданням якої була фіксація національної диференціації громадян СРСР. У такій ситуації саме «народ» міг виконувати інтегруючі функції. Крім того, концепт «радянський народ» у сталінську епоху мав виразну мобілізаційну функцію. «Радянський народ» протиставлявся шпигунам, ворогам народу, зовнішнім ворогам тощо. Часто вказувалося, що «радянський народ» згуртувався навколо партії та її вождів. М. Бухарін також сформулював і одну з ключових ідеологем сталінської епохи — «радянський патріотизм». На ґрунті цього наприкінці 1935 р. Сталін на зустрічі з туркменськими і таджицькими колгоспниками офіційно оголосив про появу нового наднаціонального почуття єдності — «дружби народів», заснованого на політиці братерства та довіри між народами.

Дослідник Г. Єфименко простежив за документами, що до Голодомору 1932-1933 рр. основним принципом національної політики Радянського Союзу декларувався інтернаціоналізм. «Мало того, основною небезпекою було офіційно проголошено саме російський великодержавний шовінізм. Водночас, — зазначає історик, — вже на початку 30-х рр. Сталін у вузькому колі

виголошував тости за «великий руський народ». Хоча на публічний перехід деякий час не наважувався. Втім після Голодомору 1932–1933 рр. політика почала змінюватись. І вже 1933-го в УСРР саме український місцевий націоналізм був проголошений головною небезпекою у національному питанні, а про російський великодержавний шовінізм більше ніхто не згадував» [12].

Ідеологема «дружби народів» була підхоплена новим першим секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим. На XIV з'їзді КП(б)У (червень, 1938 р.) в його промові звучали тези як про необхідність «братньої дружби» з російським народом, так і про ліквідацію шкідництва у викладанні російської мови. З нового навчального року російська мова стала обов'язковою в усіх національних республіках, й в УРСР зокрема.

До кінця 1930-х рр. це відчуття офіційної радянської багатонаціональної ідентичності змістилося з акценту майже виключно на неросійські народи та їх національну та економічну модернізацію, на провідну роль російського народу, його альтруїзм та лідерство в історичному, політичному та культурному плані. Російський народ став керівною силою спочатку як «перший серед рівних», а потім як «старший брат» у сім'ї радянських націй. Це наднаціональне поняття відрізнялося від традиційного націоналізму, оскільки ставило російський народ у позицію ідеологічного, політичного та культурного лідерства серед народів СРСР, але не наділяло його особливими правами, привілеями чи автономією.

На думку Д. Бранденбергера, «великий поворот» 1930-х рр. (Great retreat), тобто відхід сталінської ідеології від революційного пролетарського інтернаціоналізму до русоцентризму, стався тоді, коли радянське вище партійне керівництво дійшло висновку, що утопічний пролетарський інтернаціоналізм стримує мобілізацію радянського суспільства на індустріалізацію та війну. Результатом пошуків більш прагматичної об'єднавчої теорії стало вироблення концепту «русоцентричного

етатизму», який мав стати найефективнішим способом сприяння державному будівництву та забезпечення народної лояльності до режиму [33, р.184]. Натомість Р. Шпорлюк підкреслює, що справжньою метою створення концепцій «радянського народу» і «дружби народів» «була нейтралізація етнічного чинника як можливої загрози сталінській унітарній системі. Побудова соціалізму була водночас досвідом і чинником, що забезпечували єдність, набагато надійнішу, ніж будь-які етнічні зв'язки та почуття. Подальше просування вперед та побудова комунізму мали стати фінальним акордом у процесі єднання та злиття радянських народів». Саме це мав на увазі Хрущов, коли 1961 р. проголошував, що у 1980 р. радянські люди будуть жити при комунізмі» [31, с.181-182].

В офіційних документах поняття «радянський народ» вперше зустрічається в резолюції XVIII партійного з'їзду за третім п'ятирічним планом (1939), в якій говорилося, що «класові грані між трудящими СРСР стираються, падають і стираються економічні та політичні протиріччя між робітниками, селянами. Створилася основа морально-політичної єдності радянського суспільства. Це морально-політична єдність радянського народу отримало своє блискуче підтвердження у створенні блоку комуністів та безпартійних на виборах до Верховної Ради СРСР...» [17, с.80].

Об'єктивність та історична обумовленість процесу зближення народів визначалася тим, що всім їм властиве, поряд з особливостями, єдине загальнолюдське, що робить кожен етнічний одиницю органічною частиною цілого, всього роду людського, що всі народи у своєму поступальному русі проходять в основному одні й ті самі щаблі у суспільному розвитку. Таким чином, радянськими вченими робився висновок, що всебічне та вільне зближення націй та народностей, виникнення та розвиток міжнаціональних спільностей — історична закономірність суспільного прогресу доби соціалізму.

Уже зсередини 1950-х рр. зросла кількість друкованої продукції, у назві якої використовувався концепт «радянський народ». Нова хвиля припадає на другу половину 1970-х рр. у зв'язку з обговоренням нової Конституції, протягом усіх 1980-х рр. був знову помітний спад. Очевидно, що сплески співвідносяться з розробками нових конституцій та програм партії, покликаних прийти на зміну сталінській Конституції 1936 р.

Серед філософів, що обґрунтовували ідею у постсталінський час, слід назвати головного редактора журналу «Вопросы философии» М. Каммарі. У травні 1961 р. він виступив у Львові з публічною лекцією «Розквіт соціалістичних націй та їх зближення в період переходу від соціалізму до комунізму», в якій він стверджував, що «радянський народ» «вже не “нація”, а вища і ширша за типом історична спільність (культурна та народна)» [13, с. 14]. Він сформулював кілька важливих положень, які надалі стали елементами офіційного концепту «радянський народ». По-перше, уявлення про нову історичну спільноту, поява якої можлива лише в умовах соціалізму і яка проголошувалась вищою формою розвитку порівняно з «класичними» націями. По-друге, базисом цієї спільності, відповідно до позиції Леніна, оголошувався не національний, а соціально-економічний фундамент.

Уже після розпаду СРСР Ю. Левада писав, що радянський народ являв собою «складний соціально-антропологічний феномен, здатний до адаптації та збереження власної стабільності в досить широкому діапазоні умов, цей феномен в усі періоди свого існування був складним і суперечливим. Його доля, якщо порівнювати дані низки досліджень та спостережень за останні роки, виявляється значно драматичнішою, ніж це уявлялося п'ять років тому» [20, с.18].

За оцінкою Г.Лавриненка, створення наднаціонального конструкту «радянський народ» без урахування універсальних системоутворюючих чинників (як мова,

нація, історичне минуле, релігія, культурна спадщина) було штучним феноменом, що ґрунтувався на силовому колективізмі і т.зв. «культі народу». Понад те, нежиттєздатне соціальне утворення породило в подальшому кризу національної ідентифікації народів-суб'єктів СРСР [19, с.13-14]. Втім, як показав розпад СРСР, ця радянська колективна ідентичність виявилася нестійкою: національні ідентичності вирвалися назовні і відсунули її на узбіччя сучасного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. К., 1970.
2. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж: YMCA-PRESS, 1955. 160 с.
3. Бухарин Н.И. Героический советский народ // Известия. 1935. 6 июля.
4. Бухарин Н.И. Рождения и развитие социалистической родины // Известия. 1934. 6 июня.
5. Бухарин Н. Экономика переходного периода. Москва: Гос. соц.-экон.изд-во, 1920. 157 с.
6. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / пер. с англ. Москва: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. 444 с.
7. Гастев А. Гудки // Гастев А. Поэзия рабочего удара. Харьков, 1919. С.4-5
8. Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. Лондон, 1985. 338 с.
9. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. 525 с.
10. Головаха Є. Україні потрібна стратегія формування національної ідентичності. Голос України. 2021.19 серпня.
11. Гудков Л. Условия воспроизводства «советского человека» // Вестник общественного мнения. 2009. №2(100). С.8-38.
12. «Дружба народів»: Що в радянські часи крилося за відомою ідеологією: інтерв'ю Ю. Гуш з істориком Г. Єфименко // Накіпіло. 2021. 19 березня <https://nakipelo.ua/druzhba-narodov-cto-v-sovetskie-vremena-skryvalos-za-izvestnoj-ideologemoj>
13. Каммари М. Д. Расцвет социалистических наций и их сближение в период перехода от социализма к коммунизму: Стеногр. лекции, прочит. 23 мая 1961 г. в г. Львов на Межресп. семинаре-совещании лекторов Укр. ССР, Белорус. ССР и Молдав. ССР. Львов, 1961 [б. и.]. 29 с.

14. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
15. Колястрок О.А. Людина праці в СРСР: від глорифікації до девальвації // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Харків.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. Вип. 21. С.70-77.
16. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. К.: Основи, 2003. 371 с.
17. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1983-1990. Т.7. Москва: ИМЛ ЦК КПСС, 1985. 574 с.
18. Кульчицький С.В. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917-1923. К.: Академперіодика, 2024. 548 с.
19. Лавриненко Г.А. Спільність «радянський народ» як універсальна політична ідентичність громадян СРСР // Грані. 2019. Т. 22. № 11. С.5-14.
20. Левада Ю.А. Возвращаясь к феномену «человека советского»: проблемы методологии анализа // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. 1995. № 6. С. 14-18.
21. Ленин В.И. ПСС. Т. 26.
22. Ленин В.И. ПСС. Т. 39.
23. Лисий І. Концепт національної ідентичності в дослідженнях культури // Мандрівець. 2012. №4. С.74-78. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3d294672-68da-4628-be4f-a865bd284f2b/content>
24. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К., ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. 272с. С.13
25. Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Перекл. з англ. К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.
26. Петров В. Українська інтелігенція – жертва большевицького терору. Петров В. Розвідки: У 3 т. К., 2013. Т. 2.
27. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.
28. Сміт Е. Д. Культурні основи націй: ієрархія, заповіт і республіка. К.: Темпора, 2010. 311 с.
29. Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. К.: К.І.С., 2004. 170 с.
30. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994. 223 с.
31. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна - Росія - Польща. К.: Дух і Літера, 2016. 552 с.
32. Bertrand Russell. The Practice and Theory of Bolshevism. London 1920.
33. Brandenberger D. The History of the Official Concept of the “Soviet People”, in Novoe Proshloe / The New Past. 2022. No. 4. Pp. 180-187. DOI 10.18522/2500-3224-2022-4-180-187.

Радянська ідентичність в Україні:

34. Erikson E. H. Identität und Lebenszyklus. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980. 223 p.
35. Marquard O., Strierle K. Identität. Munchen: Fink Verlag, 1979.
36. Milgram S. Obedience to Authority: Experimental View. New York: HarperPerennial, ModernThought, 2009.

1.5. «Організаційно-діяльнісні ігри»

П. Щедровицького як модернізація радянської людини (кінець 1970-х — початок 1990-х рр.)

Актуальність порушеної нами теми зумовлена такими чинниками. По-перше, спадщина Г. Щедровицького, сформована ним школа «методологів» — перспективне поле наукових досліджень у контексті формування дієвого українського антидоту «руському міру / російському світу» як антропо- та соціоінженерії в умовах сучасної справедливої війни України за свою самобутню ідентичність. По-друге, для того, щоб не стати схожим на ворога, перемогти його, потрібно розуміти логіку та методологію його дій. Представники істеблішменту країни агресора, наприклад Сергій Кириєнко, Борис Немцов, Ірина Хакамада та Анатолій Чубайс, свого часу пройшли вишкіл організаційно-діяльнісних ігор Г. Щедровицького, а такі політтехнологи, як Г. Павловський, Т. Сергейцев, Є. Островський та інші, котрі формували політичну культуру країни агресора впродовж 1990-х — початку 2000-х рр., світогляд її президента, є учнями Г. Щедровицького — «методологами» або «щедровитями». Зважаючи на це, аналіз організаційно-діяльнісних ігор Г. Щедровицького має і безпосереднє практичне значення — перемога України в ідеологічному складникові війни.

Отже, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне та суспільне значення. Цим і зумовлена її актуальність.

Аналіз новітньої української історіографії засвідчує, що увага дослідників здебільшого зосереджена на те-

орії та практиці формування радянської дійсності та «нової людини» першої половини ХХ ст. Відповідно заявлена нами тема недостатньо представлена у новітньому українському історичному дискурсі*.

Кінець 1970-х рр. в історії СРСР — один із періодів тривалого перебування при владі Л. Брежнєва, відомий як період кризи радянської системи, або «застою». Насамперед вона виявилася у розчаруванні суспільства стосовно перспектив жити за комунізму, про що постійно говорила офіційна ідеологія. У вищому партійному керівництві також усвідомлювалося, що показники темпів розвитку економіки не відповідали деклараціям і очікуванням. Щоб пом'якшити ступінь зменшення революційного запалу «будівничих комунізму», партійні ідеологи вигадали навіть «розвинений соціалізм» як один із етапів на шляху до світлого майбутнього — комунізму.

Гострою була потреба реформування соціально-економічної та управлінської моделей держави, доведення держави до стану адекватного реагування на тогочасні виклики, зокрема і цивілізаційні. Для СРСР це було надзвичайно важливо, зважаючи на «холодну війну» проти умовного Заходу. Певні кроки у напрямі модернізації реалізовувалися, наприклад, так звані «косигінські реформи». Однак бажаного довготривалого ефекту вони не дали. Насамперед тому, що незмінною залишилася система планової економіки, що мала екстенсивний характер, з її командно-адміністративними методами

*Під час опрацювання задекларованої теми, автор вивчав праці російських дослідників, напрацювання Г. Щедровицького. Необхідність використання їхнього доробку зумовлена темою дослідження і відповідає змісту листа МОН України від 25 жовтня 2024 р. «Про використання джерел інформації, створених на території держави-агресора», а також корелюється зі змістом «Рекомендацій Комітету з питань етики щодо припинення (обмеження) використання джерел інформації держави-агресора в наукових публікаціях», затверджених протоколом № 36 (46) від 30 листопада 2023 р.)

управління, зашкарублим апаратом управлінців. Кошти на докорінну модернізацію базису «розвинутого соціалізму» хронічно бракувало.

Без реформування опинилася управлінська модель державою, підготовка відповідних кадрів. Вся її вертикаль була підпорядкована бюрократизму, неухильному виконанню інструкцій тощо. Підбір здійснювався здебільшого за протекцією на підставі відданості кандидата справі марксизму-ленінізму.

За таких умов в історії системно-мисленеводяльничної методології (далі – СМДМ), семінарів, організованих Г. Щедровицьким, розпочинається новий етап. У часі він збігся, по-перше, з гострою управлінською кризою, що назріла в СРСР; по-друге, з внутрішніми тенденціями у розвитку СМДМ. Є достатньо підстав останню кваліфікувати як інженерію мислення, оскільки до її складу входять проектування, конструювання, дослідження, інструментарій набуття істинного знання про універсум, методологічні схеми тощо. І у такому ракурсі інженерія мислення постає як імперія — імперія мислення, що перетворює світ. Г. Щедровицький сам неодноразово наголошував на тому, що необхідно «взяти ці схеми, накласти їх у певному порядку на реальність і бачити реальність крізь призму цих схем і за допомогою цих схем» [1, с. 143]. Починати він рекомендував завжди з ідеї*, потім розгортати її у систему реалізаційних програм і проєктів, а потім реалізовувати у формі соціальної дії [2, с. 93].

Поступово навколо методологічних семінарів, які стали ядром, виникла мережа філій в інших містах,

*Такою є й ідеологія «російського світу»: сформувалася як ідея у працях інтелектуалів, була розвинута у проєкт із відповідною атрибутикою міфів, аргументів тощо, а потім набула реалізації у зовнішній політиці рф спочатку як «м'яка сила» в гуманітарній сфері, а згодом — груба сила: анексія Криму, окупація Донбасу, повномасштабна війна)

що плавно з кінця 1970-х рр. трансформувалися в ОДІ. Засновниками філій були учасники семінарів з інших міст тогочасної Росії, що брали у них участь. Отримавши ефективний результат, розуміючи потребу в розвитку СМДМ, реалізуючи концепцію Г. Щедровицького стосовно проникнення у владу інтелектуалів, такі «щедровитяни» і утворювали «дочірні групи» в інших містах Росії.

По факту, ОДІ наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. стали основною формою діяльності методологів. Вони ґрунтувалися на мисленево-діяльнісній схемі СМДМ й розглядалися «щедровитянами» як повноцінна методологічна практика. До гри залучалися фахівці-предметники, а «методологи» визначали як їм мислити та діяти. Під час ОДІ набула практичного застосування теза про те, що методологія — не просто вчення про засоби і методи мислення та діяльності, а форма організації, тобто рамка всієї мисленевої діяльності, життєдіяльності людей. Керуючись цим, «щедровитяни вважали», що методологію не можна безпосередньо транслювати як знання і набір інструментів від однієї людини до іншої, її можна лише «виросчувати», долучаючи людей до нової для них сфери методологічної мисленевої діяльності [3]. У такий спосіб ОДІ розглядалися як спосіб «виросчування» практичних форм колективної організації мисленевої діяльності.

З часом, із подальшою розробкою СМДМ, набуттям практичного досвіду з проведення ОДІ, їхній зміст набув нового розуміння. Сформувалося уявлення про ОДІ як про багатофокусну організаційно-технічну систему, що імітує реальну соціокультурну ситуацію. Під багатофокусністю йшлося, як мінімум, про три фокуси управління нею: методологічний, дослідницький, грально-технічний. Всі вони перебували у конкуренції стосовно один до одного.

Водночас розвиток теоретичних знань про діяльність і мислення зумовив виокремлення трьох різних

«просторів» (топів) у мисленево-діяльнісній схемі: 1) мисленевого; 2) мисленево-комунікаційного; 3) мисленево-діяльнісного. Завдяки цим «просторам» під час проведення ОДІ здійснювався організаційно-практичний і організаційно-технічний синтез різних видів мисленевої діяльності: програмування і проблематизації; організації та комунікації тощо. Всі вони — складники комплексної та системної форми організації колективної мисленевої діяльності.

Як зауважують послідовники Г. Щедровицького, у такий спосіб «було створено нову практику методологічно організованої комунікації й колективного мислення з вирішення складних проблем (проблемних ситуацій). У контексті цієї практики було розгорнуто цілий комплекс антропо- і психотехнік, орієнтованих насамперед на формування інтелектуальних функцій: розуміння, рефлексії, мисленевої діяльності, комунікаційних технік» [3].

ОДІ як імітація різнилися від реальності й мали перевагу. Зокрема, у тому, що під час ігор фахівці-предметники ставилися методологами у жорсткі штучні умови, що дозволяли не лише розпредмечувати їх сформоване фахове мислення, а й імплементувати в їхнє мислення системно-мисленево-діялісну методологію, осмислювати і вирішувати проблему в раніше невідомий (нестандартний) спосіб. Тоді, як у звичайних умовах фахівці-предметники у вирішенні проблем керувалися лише предметною методологією, не виходили за межі усталених рішень і стереотипів.

За спогадами безпосередніх учасників ОДІ, Г. Щедровицький, розробляючи їх концепцію, керувався тогочасним досвідом — концепцією ділових ігор. Остання представляла собою модельно-гравальний метод колективного вирішення складних проблем, притаманних різним сферам соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя тогочасного СРСР. У результаті ОДІ стали «складним гібридом, що поєд-

нав соціальну та філософсько-життєобудівничу активність, посутньо вплинувши на світоставлення багатьох його учасників. ... Загалом оргдіяльнісний рух мав величезний вплив на розвиток різного роду групових тренінгів на теренах колишнього Радянського Союзу і навіть в інших країнах, а методологія Щедровицького — на викладання ряду дисциплін у вишах ... і частково — на політичні процеси у сучасній Росії» [4].

Ігрові практики моделювання, на думку Г. Щедровицького, могли стати у нагоді при вирішенні нагальних тогочасних проблем. Поле для застосування ОДІ стали проблемні питання, що мали місце на тогочасних радянських підприємствах і пов'язані з ефективним управлінням ними, їхньою конкурентоздатністю, вибори директорів, підготовка управлінських кадрів різного рівня.

За спогадами І. Кукуліна, до послуг методологів активно вдавалися керівники підприємств, представники органів радянської влади тощо. Зокрема, замовлення на проведення ігор надходили від керівників із Москви, директорів окремих заводів, господарських інститутів, регіональних виконкомів КПРС. Завдяки госпрозрахунку ОДІ були оплачувані для організаторів [4].

Виробничники і чиновники залучали методологів для вирішення конкретних задач. Гра тривала у санаторії чи будинку відпочинку. Головний модератор формував команду ігротехніків і склад учасників: методологи, що модерували засідання окремих груп в іграх, представники замовника тощо. Учасники отримували наперед розписані ролі, які вони мали виконувати. Сценарії формувалися у такий спосіб, щоб був змагальний компонент. Під час ОДІ програвалася реальна чи гіпотетична ситуація, над вирішенням якої працювали всі учасники, застосовуючи СМДМ [4].

У більшості випадків «методологів» господарників запрошували для того, щоб вибудувати комунікацію всередині підприємства. Завдяки СМДМ керівники підпри-

емств по-новому «відкривали» для себе керовані ними колективи. До «методологів», зауважував М. Гельман, радянське підприємство могло існувати без самоусвідомлення себе як цілісного організму, внутрішніх відносин. Після ОДІ картинна докорінно змінювалася. Керівники та ключові співробітники усвідомлювали речі, що до того були поза їхнім розумінням. Наприклад, чому неефективні працівники неефективні, чому певні процеси не вдавалося налагодити тощо [5].

Про зміст і сценарій таких ігор предметно йдеться у спогадах В. Лебедева — одного з «методологів», неодноразового учасника ОДІ, учня Г. Щедровицького. Він пригадував, що до складу групи учасників, окрім іпротехніків, за власним бажанням долучалися фахівці від рівня інженера до міністра, від секретарів обкому до працівників республіканської прокуратури. Гру очолював голова. Групова робота розпочиналася стандартно. Вона вміщувала всі компоненти СМДМ: самовизначення, проблематизація, схематизація, рефлексія. Гра могла тривати тиждень від ранку до ночі. Її компонентом були навіть нічні танці. Ніхто з учасників не хотів спати більше п'яти годин і повертатися до сірої буденності [6]. Правила гри були ті, що і на семінарах: «... перед обличчям Мислення всі були рівні, а у дискусії перемігав той, хто навів сильніші аргументи, а не той, хто був старшим та більш титулованим. Тут панував дух суперництва інтелектуалів, необмеженого нічим зовнішнім, а новачкам пояснювали правила поведінки, користуючись метафорою «вільного рингу»» [7].

Учасники гри, незаангажовані рамками радянської буденності, «літали на крилах мислення, котрі у них відростали і зміцнювалися день-у-день». По завершенню гри учасники ділилися своїми враженнями і говорили про відчуття «справжнього щастя, пережитого ними від самого процесу мислення» [6].

Один із кращих учнів Г. Щедровицького — С. Попов теж залишив свої враження від гри. На його дум-

ку, учасники ОДІ творили гру, кожний раз створюючи нову гру з новими гравцями на новому майданчику і на новому матеріалі. Кожна гра творилася як самодостатній твір і розігрувалася по-новому. Він був переконаний, що сильна сторона ОДІ полягала у тому, що її учасники ставали на порядок сильнішими шляхом організаційного оволодіння світом, його переорганізації. Не завдяки його пізнанню, а завдяки його переорганізації під себе, під свої сформульовані задачі [6].

Окрім іншого, ОДІ стали інструментом реалізації планів Г. Щедровицького стосовно проникнення у владу. Ми вже писали, що учасниками ігор були партійні, державні чиновники, керівники підприємств і установ. Фактично під час ігор відбувалося знайомство методологів з тогочасною державно-партійною, господарською радянською номенклатурою, формування їхнього нового світогляду, мислення. Методологія Г. Щедровицького була затребувана і молоддю — студентством. Останні знайомилися з нею під час освітнього процесу.

У такий спосіб реалізовувалася давнішня мрія засновника СМДМ та ОДІ з приводу інтелектуального перевороту в СРСР, проникнення новомислячих людей («щедровитян») у владу, а по суті — опосередкований прихід до влади автора СМДМ. У такому контексті складно не погодитися з О. Раппапортом, котрий з цього приводу слушно зауважив: «Організаційно-діяльнісні ігри Щедровицький задумав під подальший розвиток та реалізацію «інтелектуального перевороту» в СРСР. Пропустити через ігри сотні тисяч людей і створити чисельний клас своїх прихильників. Це будуть директори підприємств, начальники цехів, райвиконкоми-міськвиконкоми-облвиконкоми, судді, викладачі вищої школи, міністерські чиновники всіх рангів ... Здається, не було категорії населення, яку б не охопив «ігровий рух» кінця 1970-х — і всіх 1980-х рр.» [6].

Зважаючи на створення мережі ОДІ, чисельність ігор та кількість долучених до них людей, є підстави говорити про те, що суспільний резонанс від ігор мав місце. Є розпорошена інформація про те, що «методологи» консультували вище партійно-державне керівництво СРСР у період горбачовської перебудови, зокрема самого М. Горбачова. Також достатньо аргументів говорити про те, що методологам вдалося підготувати відповідну атмосферу і ґрунт для сприйняття частиною суспільства ідей перебудови: ринкових відносин, демократії тощо.

Як писав Г. Щедровицький, своїх учнів, адептів СМДМ, він порівнював з прогресорами* — агентами змін, творцями нової історичної реальності [8, с. 288]. Також своїх учнів він бачив членами нової Східної ложі, які, подібно до прогресистів, мали проникати в історичний процес радянської тогочасної дійсності (аналогія нижче розвиненої цивілізації): в усі владні структури, партію, ставати незамінними корисними секретарями, радниками, заступниками власть імущих, — і скеровувати цей процес, формуючи на засадах СМДМ (божественна сила прогресорів), нову реальність. Водночас вони не повинні забувати про свою «високу місію» [6]. З приводу останнього, обґрунтованою нам видається позиція О. Устинова. Він зауважив,

*У другій половині XX ст. творчість братів Аркадія і Бориса Стругацьких була популярною у тогочасній радянській культурі. Г. Щедровицькому щиро імпонувала ідея, втілена братами-фантастами у збірному образі прогресорів. А. і Б. Стругацькі прогресорами вважали вигаданих ними працівників вигаданого Інституту експериментальної історії. Відповідно до художнього образу, прогресори — нечисельне (елітарне) коло геніальних учених, що відібрані спеціальним чином і пройшли відповідну спеціальну підготовку. Остання передбачала моделювання можливих ситуацій і відповідних реакцій прогресорів на них у межах правил тієї чи іншої інопланетної людської цивілізації (детальніше про це: Шиндерлаж К. Братья Стругацкие: феномен прогрессорства в мире Полудня. URL https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/116270/2_NovajaRusistika_4-2011-2_6.pdf?sequence=1)

що, відповідно до замислів Г. Щедровицького, до влади в СРСР мала прийти нова інтелектуальна еліта. Її він планував виростити шляхом упровадження у свідомість своїх учнів відкритої ним СМДМ. Власне цей утаємничений науковий гурток і мав «перехопити свідомість» легальними методами, проникнувши у державні структури всіх рівнів, створивши у такий спосіб «тіньовий уряд» [9, с. 153].

Отже, ОДІ стали спробою модернізації радянської людини у другій половині 1970-х — на початку 1990-х рр. По суті ОДІ — неформальний вишкіл радянських управлінців різного рівня кінця 1970-х — початку 1990-х рр. Водночас одним із результатів ОДІ, наближеним до мети Г. Щедровицького, стало те, що завдяки їм сформувалася когорта людей, котрі на пострадянському просторі продовжили реалізувати СМДМ у формі політтехнологій, якій вдалося увійти до політичного істеблішменту пострадянської росії, посутньо вплинути на формування її системи влади, ідеології тощо. З-поміж таких «методологів» П. Щедровицький (син), Г. Павловський, Т. Сергєйцев, Є. Островський, С. Градиловський тощо.

Останній, наприклад, дав визначення поняття «росіяни»: «Росіяни — це не етнос, хоча їх туди записують, навіть можна сказати запишують. Нам кажуть: станьте як всі нормальні народи. Ми відповідаємо: це не просто шкідливо, це для нас згубно. Це наша смерть! Подамо технічне визначення російському метаєтносу: росіяни — це спеціально сконструйована ідентичність під надзавдання Держладу. Росіяни — морфологія проєктної діяльності держави» [10].

Вони упродовж 1990-х — початку 2000-х рр. консулювали, формували мислення таких політиків Російської Федерації як Б. Немцов, С. Кірієнко, І. Хакамада, А. Чубайс, В. Путін тощо. Брали участь у політичних кампаніях ельцинської Росії. У другій половині 1990-х рр. — на початку 2000-х рр. сформулювали і розробили «русс-

кий мир/російський світ» як ідеологію агресора з усією відповідною атрибутикою [11]. Вони брали участь і у політичному процесі в Україні, долучаючись до виборів 1999 р., 2004 р., 2009 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Щедровицкий П.Г. Оргуправленческое мышление: идеология, методология, технология (курс лекций). Из архива П.Г. Щедровицкого. Москва, 2000. Т. 4. 384 с.
2. Щедровицкий Г.П. СМД-подход и основные проблемы науки и человека в XX веке. Щедровицкий Г.П. Московский методологический кружок: развитие идей и подходов. Из архива Г.П. Щедровицкого. Москва: Путь, 2004. Т. 8. Вып. 1. С. 11 — 239.
3. Пископшель А.А., Давыдова Г.А., Голдберг Ф.Н., Берштейн В.Л., Александров П.С. — Системно-мыследеятельностная методология. Гуманитарный портал: Концепты. Центр гуманитарных технологий, 2002–2022 (последняя редакция: 09.03.2022). URL: <https://gtmarket.ru/concepts/7268>
4. Кукулин И., Куренной В. Школа Щедровицкого и ее наследие. Часть 1. URL: <https://polit.ru/article/2017/03/31/methodology/>
5. Перцев А. Станцуюем вальс большой войны. URL: <https://meduza.io/feature/2022/06/09/stantsuем-vals-bolshoy-voyny>
6. Лебедев В.П. Подозрительные игры людей. Чайка — *Seagull*. Литературно-художественный альманах. 24 сентября 2004 г. № 18 (29). URL: <https://www.chayka.org/node/310>
7. Ойзерман Т., Кузнецова Н. Кастальский ключ Георгия Щедровицкого. Вопросы философии 2009. № 2. URL: <https://www.rulit.me/books/voprosy-filosofii-get-439664.html>
8. Щедровицкий Г.П. Я всегда был идеалистом Москва: Путь, 2001. 323 с.
9. Устинов О.А. СМД-методология Г.П. Щедровицкого и советская философско-антропологическая мысль 60 — 80-х годов XX века. Вестник ТвГУ. Серия: Философия. 2017. № 1. С. 150 — 162.
10. Русские — это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя (часть II). URL: <https://studrespublisha.com/russkie-eto-iskusstvenno-skonstruirovannaya-identichnosty-pod-sverhzadachu-gosstroya-chasty-ii>
11. Kornovenko S. V. Panrusism — The Ideology of Aggression of the Russian Federation Against Ukraine. *The Russian-Ukrainian War (2014–2022): Historical, Political, Cultural-Educational, Religious, Economic, and Legal Aspects*. Riga Latvia Baltija Publishing. 2022. С. 963 — 967.

1.6. Візуальна риторика пізньорадянського модернізму: проєкт «Знаки комунікації» та «Варіанти одного знаку» Анни та Ольги Пустоварових (1987–1988)*

Серед численних трансформацій візуального мистецтва кінця 1980-х — початку 1990-х років значне місце посідає проблема художнього генезису авторського плакату. Його важливість для історіографії періоду обумовлена унікальністю плакату як носія водночас і авторського, і масового історичного бачення. Художник пропонував власну точку зору на подію чи явище, але при цьому жанрові властивості плакату вимагали графічного лаконізму, простоти та доступності вислову. Поєднуючись у мистецькій репрезентації, ці природні якості плаката створювали яскравий візуальний рельєф, надаючи соціальним та політичним явищам емоційної художньої інтерпретації.

Занепад старої естетики та пошук нової мови

Плакат був надзвичайно «інфікований» радянським агітпропом. Якщо глядачі були готові сприймати театральний чи видовищний плакат як територію, позбавлену політики, то візуальне вивчення соціальних явищ натрапляло на провалля між застарілими образно-стильовими засобами 1970-х років та новими суспільними запитами на сучасну естетику. У багатьох інтерв'ю митці того часу (серед них представники харківської шко-

* Компендіум згаданих у тексті авторів див. в кінці розділу 1.5. Див. ілюстрації на стр.348-349

ли плакату О. Векленко [1], В. Лесняк [2] та В. Шевченко [6]) наголошують не лише на корпоративному небажанні спільноти художників і далі експлуатувати звичні підходи та плакатні кліше, але й на неможливості це робити по-старому.

Подібний ефект «помирання» старої естетики є одним із програмних складників візуальних рефлексій «довгих 1980-х», адже мистецькі процеси того часу не існували у вакуумі. Митець, який прагнув говорити власною художньою мовою, стикався із цілою системою семіотичного тиску (преса, ТБ, «офіційні» події та громадські ритуали), кожен складник якої так чи інакше впливав на візуальні коди епохи. Безумовно, художники чинили цьому впливові певний пасивний візуальний опір, що, перш за все, знаходив віддзеркалення у практиках художнього пошуку. Іншими словами, шукати власну художню мову, відмінну від офіційного канонічного візуального голосу, вже означало до певної міри чинити опір.

Пошук нової художньої мови не вписувався в рамки радянського плакатного візуального канону. Як впливає з аналізу тогочасних джерел, в очах представників влади або офіційних кураторів мистецтва ці потуги виглядали нарочито дитячими і наївними. Це пояснює засадничі принципи візуального опору як спроби виходу за межі усталених графічних парадигм. Для офіційної точки зору на мистецтво дидактична спрощеність такої художньої мови межувала з відвертим художнім (студентським) хуліганством, оскільки молодий автор до певної міри міг собі дозволити ігнорувати «дорослий» та інфікований агітпропом художній жест.

Структура та статус проєктів

«Знаки комунікації» та «Історія одного знаку» були створені сестрами Пустоваровими на зламі 1987–1988

років у форматі авторської виставкової роботи, яка мала експонуватися в рамках молодіжного фестивалю плаката [3, с.2]. Обидва проєкти створювались під керівництвом проф. Володимира Лесняка, відомого український майстра плаката та викладача Харківської державної академії дизайну і мистецтв (тоді — художньо-промислового інституту). За його словами, фестивальні заходи, організовані, як правило, під егідою комсомольських або партійних структур, функціонували переважно у медійному режимі, наперед окреслюючи задані офіційною пресою «актуальні» теми, які мали слугувати річищем для конкретного художнього осмислення [1, с.5].

Характер їхньої соціальної гостроти залежав від сукупності багатьох факторів. Проте загалом, до осені 1989 року, такі виставкові акції досить органічно вписувалися у контекст «перебудови» та «гласності», де декларація існування громадської думки у різних формах задіявала режими публічного обговорення соціально-політичних питань. Цензурні фільтри та ідеологічне просіювання змісту робіт відповідало загальній ідеологічній меті таких заходів, яку надзвичайно вдало окреслив Олег Векленко: «візуалізувати можна, критикувати — ні» [2, с.1]. Слід зазначити, що митці 1980-х чудово розуміли межі еластичності радянського фестивального жанру, який мав чимало шпарин для репрезентації художньої фронди. Тому сформована на середину 1980-х «езопова» мова радянського авторського плаката, майстерно відточена за попередні десятиліття у межах театрального постера, поступово набула рис самостійного художнього феномену «читання поміж рядками».

Проєкти мали структуру диптиха (у формі двох виставкових стендів), яка, за словами авторок, виникла у процесі роботи над темою та була продиктована бажанням охопити відразу декілька важливих художніх та соціальних контекстів.

Перший стенд, «Варіанти одного знака» репрезентує множинність комунікативної природи знаку, де зображення окреслюють максимально широкий простір значень, надаючи глядачеві можливості спостереження, узагальнення та поведінкового вибору. Дев'ятнадцять варіантів основного знаку (фронтальний модульний рядок на основі ритмованого поєднання універсальної графеми «людина, що стоїть») охоплюють як типові («Вперед», «Очікування», «Втеча» тощо), так і досить неочікувані моделі поведінки («Сфінкси», «Фігура», «Мислителі» тощо).

Другий стенд, «Знаки комунікації» відсилає глядача до ідеї співставлення та протиставлення «типового / масового» із «одиначим / унікальним». До типології модульного знаку доєднається лінійно-тілесний знак людини, виконаний у нарочито наївній манері. Його рухлива риторична семантика підважує «гельветичну» строгість та площинність «варіантів» основного знаку.

Розглядаючи обидві частини диптиха як спільну художньо-пластичну конструкцію, впадає у вічі взаємопов'язаність поведінкових ідей обох графічних комплексів. «Варіанти одного знака» стають новим простором комунікації, де варіативність набуває рис наративу, а графічний біхевіоризм насичує його соціальним змістом. Авторки вилучають знаки із звичного середовища лінійної комунікації, перетворюючи їх на інструментарій для побудови нової типології соціальної взаємодії. Навіть побіжний перегляд проєкту формує стійке враження щодо мімікрії знаку як форми комунікації в бік соціальної оцінки актуальних для 1980-х років проблем: хто ми, де ми та куди прямуємо?

Транзитний простір: знак як маніфест

Проєкт Пустоварових перебуває у транзитному просторі одночасної знаковості та символізму. Такий тип

умовного семіотичного простору, на думку Клари Сіті та Варанія Свасті, є найбільш придатним для перехідного статусу образної структури, яка ще не визначилася у своїй формально-логічній субординації (власне, не набула емпіричного досвіду застосування в реальному середовищі). З одного боку, транзитні властивості призводять до «посилення повідомлення», що не має вербальних змістів. З іншого — їхня символічна природа, яка «не може бути використана для передачі знакової інформації» [8, с. 169], активує контекстуальну сутність графічного образу, який, навпаки, має шанс набутися рис цілісної графічної мови. По суті, використовуючи природну здатність зображувального знаку передавати повідомлення, що «окупують» змістовні поведінкові стереотипи (людина стоїть / людина сидить тощо), митці вдаються до продукування нових біхевіористичних інтерпретацій, які здатні оцінюватися спільнотою поза межами знакового художнього контексту.

Наприклад, пропонуючи глядачеві образне міркування щодо «правого» або «лівого» ухилу, авторки потрапляють у цілий «вузол» соціально-політичних протиріч, які до моменту їхнього візуального осмислення не були актуалізовані вербально. У радянському політичному дискурсі лівий та правий «ухил» мають окреслені значення, які з позиції реципієнта стають невід’ємною частиною графічного рішення (по суті, нав’язуються авторові глядачем).

Зрештою, символізм потребує контексту. Надаючи явищам, які існують у соціальному просторі 1980-х, нового візуального значення, митці, незалежно від власного бажання чи ступеня усвідомленості дій, опиняються на вістрі соціально-політичних дискусій. Подібні природні мистецькі «провокації» є однією із властивих характеристик «довгих 1980-х»: часу, що сам по собі є транзитним та дефрагментованим. Відтак, проєкт се-стер Пустоварових, який у своєму художньому режимі призначений для прискорення, уточнення, ранжуван-

ня та спрощення символічного змісту, набуває соціальної гостроти, що в багатьох аспектах впритул наближає його до політичного маніфесту.

Контекст, у широкому сенсі, є взаємодією між графічним символом і оточенням, яке його споживає. Однак взаємодія всередині самих графічних символів породжує новий рівень контексту, який вимагає від глядача нового рівня сприйняття інформації. Як показують результати емпіричних досліджень, спрямованих на виявлення поведінкових норм комунікації людини та графічного символізму, спільноти схильні інтегрувати комунікативний зміст зображення виключно за допомогою попереднього розподілу його на прості знакові модулі, які здатні сприйматися окремо та послідовно [9, с. 6].

На прикладі інтерпретації архаїчних форм писемності, Марк Зендер переконливо показав, як саме комбінація символічних об'єктів впливає на розпізнавання символів у загальній системі, яку він назвав «найближчим контекстом». Повторювана комбінація символів у схожості контекстів веде до того, що люди прагнуть одночасно до обох значень, керуючись відповідною логікою. Отже, «найближчий контекст» забезпечує напрям руху інформації, яка ґрунтується на символічній природі об'єкта [11]. У проекті О. Пустоварової графічна природа знака побудована за принципом діалогу між двома різними, нарочито відмінними, морфологічними візіями.

У більш широкому контексті проект сестер Пустоварових може бути типологізований як «плакатний знак», де політика «інфікувала» мову графічного дизайну. Поширеним стереотипом є припущення, що репрезентація знаку, за визначенням, не характеризується політичним підтекстом, оскільки у своїй природі не містить оцінювального інструментарію. Знак нібито спрямований на розпізнавання та комунікацію, його засаднича функція — формувати безбар'єрний

доступ до ключової інформації, повідомляти режими дії або бездіяльності, мотивувати форми поведінки тощо.

Не заперечуючи цього очевидного факту, поставимо риторичне питання: що ж відбувається із такою звичною системою комунікації за часів перебудови? На наш погляд, знак, потрапляючи до соціального контексту, набуває рис плакату: він фокусує напругу та полюси громадської думки, його інструментарій спрощення і формування короткого місткого повідомлення стає інструментарієм соціально-політичного тиску. Це дає підстави наголошувати на властивості активної мімікрії від мови знаку до мови плакату як на одній із репрезентативних рис художньої мови «довгих вісімдесятих». У чималій кількості плакатів доби перебудови ми бачимо «комунікативи» знаку — модулі знаку, орієнтовані на звернення до глядача в межах плакатного художнього меседжу, де знак (знаки) є засобом трансляції соціально активної інформації.

«Знаки комунікації» та «Варіанти одного знака» як візуальний супротив

Як уже зазначалось, у проєктах авторки запропонували поєднати загальноприйняті маркери руху, які імітують стіну крокуючих людей, із м'якістю та іронічністю лінійної форми людської фігурки. У взаємозв'язку з прямолінійною і масивною структурою, вона набула значення контрформи, виконуючи важливу роль візаві в діалозі. Ця наївно спрощена форма руйнує рівність, зрозумілість, очевидність того посилу, який рухається від «офіційного» знаку.

Відтак, художня мова обох історій побудована на зіткненні формальності двох типів ліній: гельветичної, прямолінійної, однозначної — не здатної інтерпретуватися за рамками жорсткого знакового модуля. «Жи-

вої», пластичної лінії — що, граючись, створює тілесно орієнтовану конотацію знака. Припускаємо, що аспект дитячості і наїву (який, за словами авторок, виник випадково в ході самого пошуку) спрацював як маркер візуального супротиву.

Порівнюючи ці роботи з ескізами седнівського пленеру (1988 р.), в якому обидві авторки брали участь, ми бачимо, як за допомогою вільного акварельного ескізу, не застереженого заздалегідь продуманими формальними установками, художник виходив за межі традиційної радянської семіотики. Варто звернути увагу не тільки на формальні прийоми (приміром, пляма або «шумний» штрих як прийом розвитку значення усієї зображальної форми), але й на зародження контр-семіотичної програми, яка виглядала чужорідною на тлі офіційної мови плакату.

Таким чином, «візуальний спротив» у плакаті 1980-х рр. — це не приклад дисидентської поведінки. Скоріше, йдеться про природну і часто невисловлену риторично форму художнього протесту, яка виражалася у прагненні говорити власною художньою мовою, відстоюючи право на вільний пошук мистецьких форм, ідей та змістів. У межах проєктів авторкам вдалося показати в морфології знаку елементи риторичної поведінки, яка візуальними засобами вкрай чітко та впізнавано інтерпретувала соціальні пошуки мистецької молоді вісімдесятих років.

Проект «Знаки комунікації» та риторика несформованості

В якості прикладу зосередимось на аналізі стенду диптиху «Знаки комунікації», де авторки використовують універсальну типологію статичної (нерухомої) людської фігури для позначення одного з найбільш

властивих для перебудови соціальних явищ: громадської думки, що набуває політичних конотацій. Побудована автором хрестоподібна квадратура уніфікує знак у спільній точці (голова), очевидно натякаючи на множинність інтерпретацій.

На перший погляд, дизайн-рішення та художню структуру можна визначити як морфологічно означені, оскільки саме формоутворення знаку є ключовим для його фігуративного та образного. Проте насправді особливість творчого та художнього бачення авторок проступає передусім у незвичності моделювання графічної поведінки знака. Авторки додають до міркувань чималу порцію образних ідей, які змінюють морфологему по відношенню до системи образності як такої. Така подвійна сентенція вкладається в класичну типологію образно-стильового аналізу.

Проект також, на перший погляд, нібито відштовхується від принципових концептуальних графічних засад, що пов'язані із домінуючою на той момент радянською культурою знаку. Проте навіть у її межах авторки обирають настільки незвичну модель інтерпретації, що в багатьох своїх значеннях виглядає критичною або такою, що пропонує знаки запитання та міркування. В тих художніх обставинах інтерпретація та вільне міркування вважались мистецьким хуліганством, позаяк усі ідеологічні контексти нібито вже були «розв'язані» і міркувати, власне, не було про що.

В межах проекту знайдено виразний нерв середини 1980-х, що не погоджується із офіційною художньою мовою. Це той випадок, коли авторки знайшли можливість показати в морфології знака таку специфічну пластику, яка декларує соціальні питання та підважує офіційну знакову структуру, спрямовуючи її не в бік наперед окресленого та спущеного «зверху» повідомлення, а в сторону соціальної дискусії про сенси та змісти політичного сьогодення.

Несформованість художнього висловлювання як навмисний метод

На наш погляд, у мистецтві плаката тенденції мистецтва «нової хвилі» проявили себе через лакуну нон-конформізму, формуючи «по-радянськи нерадянські» образи. Відтак, ключовим методом, що дозволив вийти за рамки радянського канону стала несформованість художнього висловлювання, що можна спостерігати не тільки у самих проєктах «Знаків...», але й в ескізах седнівського пленеру. Ця несформованість має кілька аспектів.

Художній пошук сам по собі не може бути завершеним, а в цьому контексті він є навмисно відкритим. Авторки відмовляються від фінальної, вичерпної ідеологічно «правильної» форми, що прямо суперечить суті радянського плаката, функція якого — представити та інтегрувати у свідомість завершене, однозначне повідомлення.

Така нарочита візуальна недосконалість, часто навмисно доведена до рангу художнього прийому, присутня і в соціокультурному контексті «довгих 1980-х». Період перебудови — це час соціально-політичної несформованості, коли спільноти відчували зміни і вимушено трансформувались під їх тиском. Одна з найбільш простих і природних реакцій на подібний соціальний динамізм — формування художньої відповіді, яка так само не є одношаровою та містить потенціал багатозначності.

На режим політичного пошуку художники відповідали режимом художнього пошуку, який можна розглядати як компенсаторну систему: інструментарій, що дозволяє в мінливому та деструктурованому світі продовжувати естетично висловлюватися. Таким чином, несформованість стає не недоліком, а усвідомленим естетичним прийомом, що дозволяє графічно відобразити непевність та динаміку суспільних змін, тим самим

виводячи знак за межі його канонічної, директивної функції.

Нагадаємо, що «довгі 1980-ті» характеризувались глибоким дефіцитом довіри до гуманітарних наук та практик мистецтва, які багато десятиліть перебували під надмірним ідеологічним впливом і щільно зрослися із пропагандистським інструментарієм. Тому спроби пояснити складні аспекти історичного минулого через «чесну мову» математики, а плакат — через «чесну мову» знаків, виглядали як досить прагматичне рішення, лишаячись, натомість, суто емоційною реакцією на виклики часу.

З точки зору еволюції історичної думки, саме 1980-ті є часом розквіту кліометрики в СРСР та УРСР (наприклад, школа проф. В.Підгаєцького у ДНУ), а в мистецтві плаката — періодом руйнації радянського канону через дисфункцію ідеологічних образів, у тому числі засобами гри між знаком (просто та однозначно) і символом (грайливо та у контексті). В якості прикладу згадаємо школу графічного дизайну проф. В.Лесняка, представниками якої є сестри Пустоварови.

Математика розглядалась як символ об'єктивної істини, що не залежить від політичної волі, на відміну від історії, яку постійно переписували під потреби партії. Так само перехід до чистих знаків/модулів був спробою очистити мистецтво від ідеологічного сміття і повернути йому формальну автономію. Відтак, спроба «очистити» плакат через посилення ролі знаку виражала, скоріше, перехід від ідеології сюжету до ідеології стилю, коли нібито «чиста» форма швидко набуває нової конотації у нових контекстуальних рамках. У випадку проєкту сестер Пустоварових, це досить швидко долучення до умовного і не надто вираженого формально стилю незгодних / стилю нонконформістів, що рухаються від посилення власної художньої свободи до свободи як такої. Відсутність формалізації такого стилю є класичним прикладом побутування знаку в іншому /

новому контексті, коли територія ідеологічної несвободи — наперед зрозуміла та чітко окреслена, а простори свободи є територією еластичного тестування ідеологічних табу.

Таким чином, проєкти Пустоварових набули значення мистецьких маніфестів, націлених на розкриття прихованої ідеологічної граматики канонічного плаката, який, за влучними словами Володимира Лесняка, «усіх задовбав до чортиків» [1, с. 5].

Авторки прагнули «оголити» знак, максимально проявити його контекстуальну сутність, міксуючи канон із вільним лінійним рисунком, тим самим випаровуючи стереотипну нейтральність знака. Зрештою, у мові соціального плакату, коли художник обирає чисту форму або шрифтову гарнітуру певного типу креслення, він все одно робить ідеологічний вибір. Тому проєкти сестер Пустоварових не варто розглядати як функціональні рішення для «перебудови» мови плакату. Їх творчість була не виходом із ситуації, а її діагностикою. Для спільноти «довгих 1980-х» подібні творчі пошуки мали важливе значення як джерело особистої інтелектуальної та художньої свободи у протистоянні тотальній брехні. Натомість, з погляду поч. ХХІ ст. виглядають більш чіткими пастки у розумінні суті візуальності того часу, в якому ще не сформувалось переконання, що не всі істини можуть бути математичними, а не всі знаки — нейтральними. В обох випадках ідеологія не зникає, вона просто переміщується з сюжету-образу в кількісний метод або в у знакову форму.

Стереотип про те, що знак (графема, візуальний модуль) є ідеологічно нейтральним, а тому художня мова, заснована на ньому, є більш «чесною» порівняно з суб'єктивним художнім образом, має під собою як цілком справедливі, так і хибні підстави. Аргументи «за» нейтральність знака ґрунтуються переважно на структуралістському розумінні довільності зв'язку між означником (самою графемою, її матеріальною фор-

мою) та означуванним поняттям. Наприклад, в художній мові дизайну базовий геометричний елемент (лінія, коло, проста фігура) сам по собі не має певного наперед «вбудованого» значення. Рівень сенсів та інтерпретацій виникає як результат конвенції — суспільної угоди щодо трактування такого знаку, що автоматично долає до його матеріальної сутності контекст користування, ефекти сприйняття, точки зору. Тобто усе те, що є джерелом конвенції про змістовну «територію» знаку.

Не важко побачити, що ідентифікація знаку як прямого значення без суб'єктивних чи культурних конотацій, які «несе» (регламентує візуальними засобами) художній образ, робить знак формально чистим і функціонально універсальним, ближчим до математичного модуля, що нібито гарантує «чисту» осмисленість. У цьому сенсі, художня мова, що оперує «чистими» знаками (згадаємо для прикладу, супрематизм, нефігуративні мови та мінімалізм), прагне до «нульового ступеня» смислу, уникаючи ідеологічних напашарувань.

Однак, аргументи «проти» такої цілковитої нейтральності знака є помітно сильнішими в контексті його реального функціонування в культурі. В даному разі першість критичного бачення проблеми належить Р.Барту, який у «Міфологіях» запропонував, по суті, механіку ідеологізації знака. Барт стверджував, що в соціокультурному просторі знак ніколи не залишається на першому денотативному рівні простої формальності «просто знака як такого і нічого більше»; він, за визначенням, набуває контекстуальних властивостей для другого порядку означування — міфу, ідеології, концепту тощо. Іншими словами, проста графема, багаторазово використана у певному політичному, рекламному, корпоративному контексті перетворюється на ідеологічно заряджений символ, а її первісна формальна чистота стає лише ілюзією, яка робить природною вбудовану ідеологію. Тобто знак у певному контексті стає більш ідеологічно активним, що характерно на-

віть для таких, на перший погляд, нейтральних зображальних систем як гарнітури шрифтів або прості геометричні фігури. Як вважають вже згадані вище К.Сіті та В.Свасті, вибір конкретної гарнітури шрифту у візуальному мистецтві та дизайн-рішення в цілому не є нейтральним, оскільки сама стратегія вибору легалізує усвідомленість звернення до певних культурних конотацій монументальності, модерності, традиційності, революційності тощо, які стають засобом трансляції ідеологічного повідомлення [8, с. 168-170].

Таким чином, знак, вирваний із вакууму і поміщений у контекст, завжди належить до знакової системи, яка є продуктом влади та культури, і через це постає природно «інфікованим» суб'єктивністю не менше, ніж повноцінний художній образ. Знак лише маскує свій ідеологічний заряд під виглядом «чистої форми».

Чи існував інший шлях?

У пізньому СРСР періоду «довгих 1980-х» прагнення до «чесності» через формалізацію та естетичне очищення стали основними, хоч і несвідомими, інструментами інтелектуального та естетичного звільнення.

Варто звернути увагу на те, що у проєктах Пустоварових помітні ні тільки зазначені вище тенденції, але й паростки альтернативного бачення, які були менш формальними і більше зосереджувалися на відновленні суб'єктивності, пам'яті та етики — тобто тих сфер, які були чи не повністю знищені радянським режимом. Ці сфери можна умовно типологізувати як етичну, наративну та іконічну, де перша фокусувалась на відновленні власного «Я», друга на деструкції радянського наративу, а третя — на візуальній конкретизації перших двох сфер, вираженні їхньої образної сутності.

Наприклад, якщо квантитативні історичні дослідження протистояли брехливій фабулі офіційної іс-

торії, а молоді митці плакату шукали контр-засоби для виходу за рамки канону, то свого роду, третім шляхом стали намагання знайти «чесність» не у формулі чи знаку, а у голосі особистості, у фіксації приватного досвіду, свідченням чого є школа історії повсякденності проф. Ольги Коляструк [4].

У свою чергу, наративний шлях став універсальним простором для істориків, митців, письменників, що засобами поліфонії та децентралізації відміняли монолітність радянського наративу «єдиної лінії партії» із його мейнстримами. Приміром, у художній сфері гострота цього протистояння помітна у проєктах Пустоварових, де субкультурна і контркультурна візуальність іронічно підважували мейнстрим соцреалізму.

Насамкінець, іконічний шлях став рухом у ті соціальні сфери, в яких радянське ще на середину 1980-х почувало себе вкрай впевнено та монументально. По суті, нову візуальну формалізацію дійсності можна розглядати як прямий наступ на радянський символ через його іронічне руйнування, що відрізняється від спроби очистити його до базової «чесності» знака.

Звернемо увагу на те, що ця сфера охоплювала практично усі візуальні мистецтва та особливо гостро репрезентувалась у концептуальній фотографії, яка в УРСР того часу набувала виразних форм навмисного продукування парадоксів, мови абсурду та злої іронії [7, с. 342-343]. Це можна простежити у творах як митців андеграунду, як, приміром, у роботах В.Бахчаняна, так і в творчості фотографів, які працювали на офіційно визнаних територіях журнального репортажу чи в межах аматорських фотоклубів (згадаємо абсолютно нерадянську «Скрипку» Є.Павлова або антирадянську роботу «Куди йдемо?» О.Мальованого).

Іконічна сфера виступила безальтернативним інструментом конкретизації форм контркультури, які, звісно, мали різну силу, масштаби та методології вираження, проте збігались у спільній засадничій точці

норм візуальної репрезентації, які володіють властивим формальним інструментарієм (за принципом: зображення — конкретне, текст — розмитий, оскільки «читається всередині читача», а тому у кожного читача — своя образна версія тексту). Часто вони не намагалися зробити мову «чеснішою», а навпаки, перенасичували її, доводячи до абсурду. Мета була не у нейтральності, а у висміюванні та знищенні ідеологічного авторитету.

Таким чином, якщо кліометрія та робота зі знаком у плакаті були способом уникнення ідеології через формалізацію, то шлях етики, пам'яті, повсякдення, звичності, парадоксу, абсурду надавав можливість свідомо прийняти суб'єктивність та емоційну позицію як «правдиву» противагу державній брехні. Руїнація ідеологічного канону в мистецтві плаката через гру знака і символу, були основними, хоч і несвідомими, інструментами інтелектуального та естетичного звільнення, втілюючи прагнення до «чесності» через формалізацію та естетичне очищення. Однак, альтернативні шляхи опору ідеології були менш формальними і більше зосереджувалися на відновленні суб'єктивності, пам'яті та етики.

Ще один важливий фактор, який слід врахувати в умовній формулі «візуального спротиву», можна метафорично охарактеризувати як ефект «зіпсованої репутації» радянської канонічної художньої мови.

У семіотичному та культурному сенсі, «зіпсована репутація» означає, що певний об'єкт, образ чи наратив був багаторазово використаний у брехливих або маніпулятивних ідеологічних контекстах, і відтепер його формальний зміст невіддільний від негативного культурного шлейфу репутації. Відтак, спроби звернутися до знака або захистити власну точку зору на конструкцію історичного минулого через «чесність» статистичних даних виглядали спробами знайти «чистий» знак / «чисту» формулу, що не інфіковані бацилами поганої репутації. По суті, якщо переосмислювати таку модель

у категоріях Р.Барта, це природне бажання обійти зіпсований контекст. Проте, як уже зазначалось нами вище, важливою частиною цієї колізії було те, що навіть «чесний» знак не здатний оминати контексту, оскільки його побутування у вирії соціальних взаємозв'язків призводить до появи нової репутації. Як, наприклад, в закономірному обміні між мейнстримом суб- та контркультурою, в контексті чого мінімалістична та графічно чиста мова проєктів Пустоварових швидко набула репутації «дисидентського» стилю, що протистояв офіційному канонічному «соцкічу». Іншими словами, знак, який мав бути нейтральним, став ідеологічно зарядженим символом опору.

Таким чином, «репутація» є контекстом, що водночас є невід'ємною частиною будь-якого комунікативного акту, а спроби її уникнути через пошук «чистих» форм, по суті, є спробами створити новий, «чистий» контекст, який, у свою чергу, негайно починає формувати власну репутацію.

«Несформованість» як візуальний протест або транзитний статус перебудови у проєктах сестер Пустоварових

Проєкти сестер Пустоварових (1987–1988) виступають яскравим прикладом візуального супротиву в пізньорадянському графічному дизайні. Він успішно типологізується як «плакатний знак», оскільки свідомо поєднує спрощену мову комунікативного знаку з гострою соціально-політичною функцією плаката. На відміну від директивної та однозначної офіційної семіотики, авторки використовують мову знаку для ініціації діалогу та міркування. Введення «живої», наївно-дитячої лінії як контрформи до «гельветичної» строгості офіціозу стало ключовим художнім прийомом деконструкції канону. Цей метод дозволив вивести знак за межі його засадничої

функції повідомлення і спрямувати його в бік соціального комунікування та оцінки. Основною естетичною стратегією проєкту є «несформованість художнього висловлювання», яка стає свідомим методом нонконформізму. Ця несформованість, у свою чергу, відображає ідеологічну та соціально-політичну неперфектність (транзитний статус) самої доби перебудови. Таким чином, наївність і дитячість форми виявилися не слабкістю, а маркером візуального протесту, оскільки вони ігнорували «дорослий» та інфікований агітпропом художній жест. Проєкт демонструє активну мімікрію від мови знаку до мови плакату, що є однією з репрезентативних рис художньої мови «довгих 1980-х». Цей «несформований» художній жест став езоповою мовою нового покоління митців, які відмовлялися йти фарватером академічного канону. Розміщення проєкту в транзитному просторі знаковості та символізму надало графічному образу соціальної гостроти, що наблизило його до політичного маніфесту. Отже, «Знаки комунікації» та «Варіанти одного знаку» поряд із тим, що фіксують суспільні зміни, інтуїтивно накреслюють художню модель контрсеміотичної програми, що провіщає «нерадянське» художнє майбутнє з усіма його надіями, сумнівами та пересторогами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інтерв'ю із Володимиром Лесняком [Стенограма] / ХДАДМ. 2020. 15 с.
2. Інтерв'ю із Олегом Векленком [Стенограма] / ХДАДМ. 2020. 3 с.
3. Інтерв'ю із Ольгою та Ганою Пустоваровими [Стенограма] / ХДАДМ. 2021. 15 с.
4. Коляструк, О. (2024). Локальні студії радянського повсякдення: досвід, уроки, виклики. Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History, (47), 135-141.
5. Тарасов В. (2020). Плакат «довгих 1980-х» як візуальне історичне джерело: «художні» та «нехудожні» форми документалізму. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, 3, 99-108.

6. Тарасов, В., & Шевченко, В. (2017). Авторський плакат кінця 1980-х – початку 1990-х років у площині історичного джерела: проблема аналізу та інтерпретації. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, (2), 83-90.
7. Чех, Н. (2023). «Гра в мистецтво» Бориса Михайлова (1981–1988): історико-культурний аналіз художнього контексту. Культурологічний альманах, (3), 340-356.
8. Clara, S., & Swasty, W. (2017). Pictogram on Signage as an Effective Communication. Jurnal Socioteknologi, 16(2), 167-176.
9. Hsu, T., & Yang, C. (2015). Classification analysis on proximate contexts from graphic symbols: The AIGA system. Information Design Journal, 21(1), 5-17.
10. Tarasov, V., & Markhaichuk, N. (2024). Photo project as a space of representation: the methodology of manipulative appeal in the discourse of modern photography (on the example of documenta projects of the 1950s–1970s). Theory and Practice of Design, (33), 246–253. <https://doi.org/10.32782/2415-8151.2024.33.26>
11. Zender, M. (2004). On the morphology of intimate possession in Mayan languages and classic Mayan glyphic nouns. The linguistics of Maya writing, 195-209.

Компендіум згаданих авторів:

Сестри Пустоварови:

Анна Макарова (Анна Пустоварова), графічний дизайнер, кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри графічного дизайну ХДАДМ

Ольга Квітка (Ольга Пустоварова), графічний дизайнер, кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри графічного дизайну ХДАДМ.

Олег Векленко, дійсний член (академік) НАМ України, професор, заслужений діяч мистецтв України, професор кафедри графічного дизайну ХДАДМ, президент Міжнародної трієнале еко-плакату «4-й БЛОК»

Володимир Лесняк, графічний дизайнер, художник-графік, член-кореспондент НАМ України, професор, професор кафедри графічного дизайну ХДАДМ

Володимир Шевченко, художник-графік, дизайнер, доцент, завідувач кафедри графіки ХДАДМ

Розділ II

Радянська соціалізація особистості: шляхи, інструменти, наслідки

2.1. «Не-правда» як складова совєтського тоталітаризму і соціальної інженерії: симулякр реальності очима очевидців 1930-х рр.

Витворений у 1920–1930-х рр. більшовицькою партією феномен отримав влучну назву державосупільство [Кульчицький 156]. Одним із засобів його творення стала всепроникаюча та всеохоплююча ідеологія і *не-правда* як зворотна сторона такого партійно-совєтського соціального інжинірингу.

Як влучно підмітив Вацлав Гавел у своїй праці «Сила безсилюх» (1978), ідеологія в СРСР заступила справжні відносини зі світом, і, що особливо трагічне, з самою людиною [13, с. 218]. Тому «життя в системі наскрізно проросло лицемірством і брехнею» [13, с. 225] і є «шизофренічним» [13, с. 290]. Людина не зобов'язана вірити у брехню, але сам факт прийняття життя, демонстрації сприйняття такого життя, заповненого *не-правдою*, робить його складовою системи і допомагає «утвердити систему, реалізувати її, сприйняти її та стати нею» шляхом запровадження «самототалітаризму» та відмови від себе [13, с. 225, 232].

Такий підхід філософа-дисидента В. Гавела пропонує вдалу методологічну рамку, яка дозволяє виявити прояви *не-правдомовлення*, *не-правди* у різних проявах тоталітарного супільства, яке стало чимось більшим, ніж просто тоталітарним, яке стояло над людиною. Як аргументує В. Гавел, в державосупільстві з початку свого існування (тобто 1920-1930-ті рр., які розглядаються у підрозділі), ідеологія як зовнішня форма *не-правди* до-

помагає «конституювати владу»; а з моменту прийняття ідеологія з *не-правдою* конституюють владу «всередину», й ідеологія «починає функціонувати «як головний інструмент внутрішньодержавних комунікацій» [13, с. 226], перетворюючись на «світ “ілюзій”, на ритуал», який «заміщає дійсність псевдодійсністю [13, с. 227].

Саме 1920-ті – 1930-ті рр., з Голодомором як апофеозом соціального інжинірингу, який набув форми геноциду, стали періодом насадження ідеології більшовизму та утвердження державосупільства за допомогою зокрема ідеології/*не-правди*; періодом, за твердженням В. Гавела, коли людина була змушена прийняти життя у *не-правді* і відтак ставала частиною цієї системи. Саме тому джерела особового походження початку 1930-х рр. є надзвичайно цінним історичним джерелом для висвітлення механізмів совєтської соціальної інженерії і підвалин совєтського тоталітаризму з точки зору людини, до якої ці інструменти були застосовані. Одним з таких інструментів стала *не-правда*, до якої зверталась совєтська влада впродовж всього періоду свого існування.

Отже, якими були реакції людей, засвідчені джерелами, про *не-правду* та контекст такої брехні і дотичних термінів на означення симулякру як вигаданої сконструйованої реальності, а також систематизація таких оцінювань дійсності для унаочнення механізму партійного совєтського соціального інжинірингу 1920-х – 1930-х рр.

Чи не найбільш проникливу оцінку дійсності початку 1930-х рр. залишив американський робітник Фред Біл, який працював тоді на Харківському тракторному заводі. Емпатичний американець, переслідуваний на батьківщині за підтримку робітничого руху, опинився в епіцентрі партійного експерименту і залишив цінні свідчення про методи творення симулякру дійсності.

Першим зіткненням з реальністю, коли він почав «реадаптувати свої утопічні ідеї про Совєтський Союз»,

стало пояснення співбесідника, що соціалізм в СРСР тільки будується, і його співбесідник не доживе до його втілення, в той час як комуністична преса в США писала про соціалізм в СРСР як доконаний факт [20, с. 233]. Далі прийшло розуміння, що завдання Біла полягало у тому, щоб похитнути у советських робітників віру у краще становище їх американських візаві [20, с. 239].

«Преса» (наскільки це означення може бути застосоване в умовах одноканальності передавання визначеної та відцензурованої інформації вниз) була на той момент найголовнішим каналом, яким влада транслювала потрібні їй наративи, порядок денний та сьогоденні ідеологічні засади, які визначали життя понад сотні мільйонів людей. Фред Біл вживає слово *не-правда* — як у контексті щодо преси, так і описує ситуації, в яких констатує відсутність правди і які ілюструють ілюзорність дійсності, твореної на кістках неугодних ворогів [20, с. 327, 256, 274 та ін.].

Рефлексуючи щодо Голодомору, Фред Біл підсумовує, що низка причин призвели до непоширення інформації про нього. Передусім це заборона на доступ до України. Іншим чинником став страх втратити робочі місця, що призвело до роботи з оглядкою на цензорство. Неправдива советська преса стала джерелом для іноземних журналістів, і відтак вони з журналістів, які повинні самі здобувати відомості, ставали переписувачами фактів з цензурованих советських газет («перетворювачі фраз і повторювачі гасел»), поширювачами цієї *не-правди* («забруднена неправдою преса») далі (преса ставала «джерелом подальшого забруднення»). Свідченням цензури є зокрема вказівка на те, що лише за кордоном кореспонденти отримували змогу сказати «правду» [20, с. 325-327].

Узагальнюючи ж стан справ з пресою, Фред Біл зауважує низку інших характерних її рис. Це «зброя, спрямована всередину суспільства і назовні»; «простиція», а не преса, метою існування якої є «пропаган-

да» [20, с. 326]. Зайвим підтвердженням його тези є той факт, що на початку 1930-х рр. іноземці могли долучитись до ще однієї афери: дописи у советську пресу — «чим жажливіші історії вони могли розказати про свої рідні землі, тим більше редакторам це подобалося і тим більше грошей вони платили» [20, с. 257].

Показово, що низка тогочасних мешканців України наводили свої оцінки советської преси, які співпадали з описом іноземця Фреда Біла. Так, учитель Олексій Наливайко, який, на відміну від Фреда Біла, не був дотичним до форматування дійсності за допомогою советської преси, а був реципієнтом її наративів, також зафіксував у щоденнику, що газети «як люті звірі всіх критикують, що всі шляхи ганебні, лише один більшовицький, мовляв — вірний», оминаючи при цьому як «злодій те місце, де він крав [...]» [11, с. 327]. Він повторює означення «брехня», яке б, на його думку, більше пасувало газеті «Правда», бо «дуже багато голосних слів та обіцянок і дуже мало хліба» [11, с. 310]. В іншому місці він означає газету «Правда» як «розсадник комуністичної зарази [...]» [11, с. 328].

Освітянин Юрій Самброс також констатував, що чим більше погіршувалося життя, тим газети «дужче галасували про загальне щастя, про загальний добробут, про те, що, як сказав тоді Сталін: «...жити стало легше, веселіше!»... Чим дужче січено й шатковано людей, тим голосніше й крикливіше здійсмався лицемірний барабанний гомін урядових газет, заглушуючи стогін катованих...» [11, с. 273].

Учителька Олександра Радченко в 1931 р. зафіксувала у щоденнику, що «[чим] гірше становище, тим більше хвастовства та брехні в газетах», і за кілька днів додала, що «по радіо та газетами передають завжди брехні, що колгоспники з ентузіазмом йдуть до поля, що односібники все частіше заявляють бажання вступити до колгоспу. Та це ж все примусово. Та це ж суцільна брехня» [11, с. 39].

Німець Йоган Завадський з с. Івангород (нині Запорізька область) у листі від серпня 1933 р. німецькій республіканській газеті «Das neue Dorf» («Нове село», Харків) зізнався у вбивстві і поїданні трирічної доньки, а зі 103-х родин в селі залишилось 18. Мотивацією для його звернення стала «брехня» «Німецької центральної газети», яка писала про надлишок їжі у селян [9, с. 68-69].

Як спостерігач з-за меж партійного советського експерименту, який тимчасово опинився в епіцентрі цього інжинірингу, Фред Біл означив, як владі вдалося опанувати простір в умовах Голодомору та голодуючого робітництва. Для туристів підготовлені «спеціальні господарства», покликані демонструвати більшовицький поступ. В околицях Харкова було створено взірцеву комуну «Червона зірка», яка складалася з членів комуністичної партії і комсомольців, «повних життя та енергії», де корови нагодовані і трактори працюють [20, с. 304]. А восени 1932 р. ГПУ відмінило навіть «ідею» візиту іноземців заводу до комуни [20, с. 298].

Після очищення території від голодуючих, в чому брав участь і Фред Біл, за годину прибула іноземна делегація, яка насолоджувалась «ситною їжею» і виступами промовців із закликами свідчити перед світом, що голоду немає. Погулявши біля «туристичних готелів», пересуваючись спеціально виділеними машинами, смачно харчуючись у готелі та «вміло керовані», вони відчували себе достатньо поінформованими, щоби по поверненню «писати книгу, давати інтерв'ю, читати лекції про комуністичний поступ» [20, с. 297, 317].

Цікаво, що наводить Фред Біл і приклад застосування владою прийому перебивання інформаційного приводу щодо голодування і голоду: коли голодуючі працівники заводу були у відчаї і готові піднімати шум, негайно були організовані збори з нагоди річниці армії для перебивання питання нестачі продуктів [20, с. 322-324]. Авторка у монографії 2024 р. [2, с. 225, 279, 352] аргументувала тезу про маніпуляцію Кремлем інформа-

цією про Голодомор ще з 1932 р. із залученням образу найголовнішого європейського ворога початку 1930-х рр. (нацистської Німеччини), і що ця маніпуляція органічно перетекла у сьогоденну війну Росії проти України. Ця теза зайвий раз знайшла підтвердження у Фреда Біла, оскільки він теж зауважив стигматизацію тих, хто говорив про голод, як про фашистів [20, с. 323, 283].

Тогочасні джерела увиразнюють присутність поняття «ілюзія» при намаганні описати довколишню дійсність, іноді не пропонуючи такого визначення, але яке за змістом укладається у поняття «симулякр», «вигадка». Так, Дмитро Заволока (вересень 1932 р.) записав у щоденнику: «Чи дійсно ми є виразники інтересів пролетаріату та трудового і колгоспного селянства. Чи це нам лише здається і ми ілюзію приймаємо за дійсність» (виділено в тексті — Т.Б.) [11, с. 226-227].

Фред Біл з гіркотою фіксував бажання іноземців сприймати советську пропаганду, яка «набагато краще відповідала їхнім ідеалам та їхнім ілюзіям» і вірі у «сталінську утопію», дослухаючись до «захопливих свідчень», з якими поверталися «подорожуючі з Росії», не слухаючи «правду з Советської Росії» [20, с. 343, 345, 349], де навіть їжа була симулякром: кава робилася з жолудів, «омлет» часто не мав яєць (а якщо вони були, то були зіпсовані), блюдо з тушкованого м'яса насправді містило картопляний суп з хрящами [20, с. 321].

Вражало сучасників лицемірство влади. Юрій Самброс навіть двічі використав це означення: «...дуже розцвітало лицемірство всіх гатунків. Мов приклад для всіх, в політичному житті голосно лунали лицемірні слова Сталіна про “чутливе ставлення до людей” [...]» [11, с. 269].

Повірівши у пропаганду, що комунізм в СРСР уже побудований і всі громадяни країни Советів рівні, Фред Біл незабаром після приїзду до Ленінграда з'ясував, що в одній і тій самій їдальні советські робітники отримували іншу їжу, гіршу, ніж іноземні робітники [20,

с. 231]. Подібне лицемірство, тільки уже не советських, а іноземних комуністів, він спостеріг на ХТЗ. Судячи з виділеного ним самим у тексті слова «приватних», чи не найбільше його вразила двоєдушність іноземних робітників ХТЗ, прихильників советів, які, підтримуючи відсутність приватності у житті комуніста, відбираючи її у людей, в той самий час як самі вони під час Голодомору обробляли землю, яку вони поділили на клаштики, і «більшість з іноземних комуністів» працювали на «своїх приватних [так в тексті — Авт.] ділянках!» [20, с. 320].

Кілька сучасників вживають термін «комедія», намагаючись досягнути симулякр реальності, побудований на *не-правді* — причому авторами терміну виступили представники різних соціальних верств (селянин, касир залізниці, учителька), що засвідчує універсальність проникнення ідеології в різні прошарки суспільства та всеохопного тотального формування державосуспільства [12, с. 46, 63, 245, 266].

Розвивають цю думку про паралельні світи реальності і *не-правди*/пропаганди, витворені на позір советами для внутрішнього і зовнішнього споживання, і інші сучасники. Партієць Дмитро Заволока зафіксував «разючу різницю між нашими офіційними промовами, ... що констатують обов'язково величезні досягнення, наш зріст і тим фактичним становищем, яке кожний працюючий відчуває на своїй спині. Контрасти разючі. І мені здається, що оцим отим промовам наших проводирів ніхто не вірить, навіть не вірять самі члени партії» [11, с. 238]. Член артілі Троїцької сільради Іван Рудик у листі до редакції часопису «Колгоспне село» просто написав, що «газета пише одне, а робиться друге» [18, с. 102-103].

Маємо важливе свідчення Фреда Біла про розмову з Григорієм Петровським у 1933 р., яке є ще одним підтвердженням умисного характеру Голодомору та обізнаності владної советської верхівки про нього. Фред Біл запитав, що йому казати працівникам заводу, які

бачать голодуючих, «бідність і смерть довкола». Григорій Петровський відповів: «Не кажіть їм нічого! Те, що вони бачать, — правда. Ми знаємо, що мільйони вмирають. Це нещастя, але славнозвісне майбутнє Советського Союзу виправдає це. Не кажіть їм нічого!» [20, с. 310].

Фред Біл підсумовує таким чином про вивернутий світ, де *не-правда* стала правдою: це конфлікт «правди» та абетки комунізму [20, с. 325]. «Жахи советського життя були такими, що небагато у західному світі могли повірити їм», і тому, зокрема, він особисто був знайомий однією людиною, яка знала «одну правду про Росію», але «публічно сповідувала іншу». Він же натомість почувався «збентеженим» і не міг більше зорієнтуватися у цій «перевернутій сцені» [20, с. 273-274].

Крім Голодомору, колективізація стала яскравим прикладом оцінювання її селянами як обману, про що збереглося достатньо свідчень. Колгоспниця-біднячка Д. Бондар обурювалася, що «нам говорили, що в колгоспі буде краще, а нині забирають увесь хліб, залишають нас голими та голодними» [3, с. 44]. Євгенія Сакевич-Даллас півстоліття потому згадувала, що на початку колективізації деякі селяни, «все ще вірячи у свою незалежність, були арештовані за суперечки з партійними функціонерами» [10, с. 515]. Сільські вчителі також бачили *не-правду*: «Селянин не дурак, а тому треба йому сказати правду, а не брехню про дійсну політику радвлadı» (вчителі села Олешня) [5, с. 276]; «Оце тобі і “добровільна” колективізація. Брехня на кожному кроці. Важко слухати, як стогнуть селяне. Сейчас у них немає надії на більш спокійне та задовільне життя...» (Олександра Радченко) [11, с. 34].

Важливим джерелом, крім спогадів, щоденників та кримінально-слідчих справ є листівки. Будучи агітаційними за своєю суттю, вони дозволяють оцінити настрої їхніх авторів та аудиторії, адже укладаються документи такого виду з розрахунку на відчуття реципієнтів, які мають зрезонувати зі зверненням, адресованим до них.

І тут очевидно, що терміни «правда» і «брехня» також присутні, засвідчуючи зайвий раз поширеність таких настроїв у суспільстві.

У листівці кінця 1931 р. вживається термін «правда» у широкому сенсі, як синонім волі, якій протистоїть фактично рабство: «ми хочемо правди на світі, ми хочемо волі, ми же на сьогоднішній день закуті у залізні ланцюги...» [12, с. 183]. Листівка від 1932 р. звертається до селян і запитує, чи зрозуміли вони, «який хижий та хитрий звір в овечій шкурі забрався до нас на Україну? ... Не надійтесь, що ви москаля червоного обдурите! Не думайте й того, що от ви свого ворога тепер подолали. Ворог ваш лютий і хитрий [...]», а наказ про припинення існування колгоспів є лише «хитрощами» [12, с. 285].

Автори листівки Комітету визволення України змогли розгледіти прийом советського режиму з нацькування однієї половини суспільства на іншу: людей «нечувано обманюють, Вам зухвало бреше компартія про те, що хлібом селяни годують скотину і не дають хліб до міста. ... На таку нахабну брехню здатна тільки компартія. ... скористати це як засіб для власного панування» [14, с. 101]. У листівці УСДРП, не називаючи прямо політику колективізації обманом, зазначено, що «червоні москалі під несамовитий лемент “соціалістичної перебудови” сільського господарства повертають панщину, державне кріпацтво на селі» [14, с. 423]. Інша згадує про «більшовицькі брехні», якими агітують, та розпізнаванням українцями межі «пройдисвітів з диявольським хижацьким лицем» [14, с. 423, 430].

Голодомор вивищується серед інших злочинів советів геноцидним наміром не «втратити», за Сталіним, Україну, розмахом смертності та масштабом інформаційної війни, спрямованої на замовчування та заперечування голоду. Тому і кінець 1980-х рр. став періодом очікування «правди» як своєрідної моральної компенсації його жертвам та очевидцям. Саме тому пригадування голоду супроводжується вживанням означень «правда»: лікар

вигадував «історії хвороби» для померлих від голоду, бо йому «суворо заборонили писати правду» [19, с. 540]; почувши у середині 1930-х від директора дитбудинку заперечення голоду, сирота, чиї батьки померли під час Голодомору, «зрозуміла, що такої правди говорити не можна, і мовчала все життя» [19, с. 83]. Своєрідним маніфестом стало звернення колгоспника Миколи Реви, засудженого до шести років таборів. Він у листі від 1940 р. обвинуватив вождів: «ви, навіть, правителі, не говорите правду», він вирішив написати «правду», відмінну від «правди» в газетах, і додає, що «не все охоплено тому, що всього описати не можна» [12, с. 573, 576].

З думкою про *не-правду*, яка оточувала голод і спогади про нього, селяни висловлювали сподівання на «Правду», яка б мала запанувати «хоч у період перебудови» [19, с. 128]; «на душі радісно, що нарешті прийшов час правди. Справедливість повинна воскреснути. Спасибі людям, що відкривають заслону» [19, с. 87]; «Пора розповісти правду, яку ховали од людей» [19, с. 89]; респондентка дітям «своїм розповідає всю правду, яку колись навіть від них приховували» і пишається «своїми батьками» [19, с. 451].

Простежується у джерелах і посилення на правду як на опору людської гідності. Між вибором, — «мовчати і бути не у тюрмі» в СРСР чи повернутися до США і бути або ув'язненим на 20 років, або безробітним, — Фред Біл обрав донесення правди («говорити якимось чином, сказати правду», «якби вони знали щось з реальної правди») [20, с. 256, 328, 349].

На робітничих зборах кінця 1932 р. промовці згадували про «голод і холод», «здирання шкіри з робітника», на що голова зборів охарактеризував доповідачів як «вилазку опортуністів і чужих людей». Робітники з місця вигукнули: «Ми говоримо правду». Ці вигуки були зустрінуті аплодисментами аудиторії і вигуками: «Молодці, хлопці. Правильно... Правильно...» [12, с. 266]. Євгенія Сакевич-Даллас зауважила, що «хоч і ма-

ленькою була, я відчувала різницю між правдою і тим, як нас називали енкаведисти і їх агенти» [10, с. 519].

Останніми словами академіка Данила Заболотного (помер у 15 грудня 1929 р. у своєму рідному подільському селі Чоботарка) були: «Дорогі мої діти, любіть науку і правду», і символічною відповіддю советського режиму на його побажання стало спалення його щоденника з сотнями віршів у 1937 р. як такого, що містить «буржуазно-націоналістичні погляди» [1] — власне, свою версію буття, яке не укладалось у творений симулякр реальності.

Джерела пропонують нам і опис соціальної інженерії за допомогою *не-правди*, витворюючи зручний і комфортний для сприйняття симулякр, але щоб його сприймати, треба було погодитися і прийняти *не-правду*. Незгодні ж мали або замовкнути, або зникнути у горнилі репресій, або опинитися за межами СРСР.

Описуючи важку роботу у колгоспі початку 1930-х рр., голодне життя після початку колективізації, про втрату жінками свідомості від перенапруження від роботи на колгоспному полі, Антоніна Хелемендик-Кокот подає опис симулякра, який витворювався за допомогою візуальних засобів: «І все це діялося тоді, коли навкруги рясніли гасла про достатнє колгоспне життя. ... Де ж то — тут люди ледь зіпають, ледь виживають, а скрізь гасла про культурний відпочинок, про багате, радісне, колгоспне життя. Люди томилися, виснажувалися, а тут скрізь червоні прапори, про які говорили нам, що це символ свободи, символ перемоги над злом. Таке було не тільки по селах, але й по містах, скрізь очі різало оте: “Хай живе товариш Сталін!”, “Хай живе наш рідний батько!”. І співали пісню: “Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек” [17, с. 44], а «сталінські пропагандисти верещали, що “жить нам стало лучше, жить нам стало веселей!”» [17, с. 66].

Школа як інструмент витравлення людської гідності і заміни її на окремішню «советську гідність», як

написав Владімір Маяковскій у вірші «Бродвей» (1925), постає у спогадах Антоніни як представник влади, яка вчила, «що треба любити нову владу, треба любити Сталіна», однак не всі могли щиро пристати на таку нову світоглядну позицію, бачачи на власні очі і чуючи від інших про нищення людей, депортації, розстріли — часто на основі «брехні» [17, с. 45].

Проникливо розкрив процес перемелювання Людини і перетворення її на гвинтик службовець Юрій Самброс. Він зазначив роки з 1930 по 1933, коли «м'ясорубка» «всмоктувала мене в свій механізм нищення, відбираючи поволі спочатку громадську честь, добре ім'я, авторитет, політичні права, а потім і право на працю, на заробіток» — і за таких умов про смерть думалося «з очікуванням задоволення, бо надто втомився переживати цькування й моральні болі» [11, с. 284].

Політична емігрантка з Польщі, комуністка Дорота Федербуш була розчарована побаченням у Советській Україні. Вона проникливо пише, що лінія партії перетворилася на «святість», на «істинні догмати релігії», і тому советські газети «нахабно брешуть» [11, с. 301].

На початку 1990-х один колишній селянин, який проживав у Канаді, звернувся до Бориспільської районної комісії з питань поновлення прав реабілітованих (саме звернення вказує на важливість повернення правди для людей, які були оцінені советською владою як непридатні до проєкту з інжинірингу). Він описував, зокрема, як восени 1932 р. майно його родини було виставлено на аукціон. Намагаючись врятувати кожуха, батько дав гроші знайомому на викуп верхнього одягу, так необхідного для прийдешньої зими. Однак людина не повернула ні грошей, ні кожуха, бо «під впливом брехливої комуністичної пропаганди пройнявся злим духом шахрайства і брехні» [14, с. 496].

Збереглися і свідчення людей про те, як вони намагалися чинити опір твореному симулякру реальності та перетворенню *не-правди* на головний інструмент

комунікації у суспільстві шляхом прийняття брехні як складової ідеології, так і права на існування СРСР загалом. Фактично йдеться про вибір, який намагалася робити людина в умовах державосуспільства, партійного і чекістського нагляду і соціального інжинірингу, з неможливістю вийти за межі цього експерименту.

Джерела містять відомості про намагання людей чинити супротив твореному симулякру реальності. Літературознавець Юрій Лавриненко виділив чотири типи морального опору владі українською інтелігенцією як певне намагання «жити у правді», спираючись на метафору редактора Карка з однойменного твору Миколи Хвильового [4, с. 413], на прикладі чотирьох українських поетів, ніби демонструючи Освальдові Шпенглерові українську реакцію на «останнє рішення» у «межовій ситуації», тобто у ситуації вибору без вибору. Це такі види спротиву, як «гра з дияволом» Павла Тичини, який аж до кінця німецько-радянської війни не вступив у партію, але дав ворогу «окупувати власну душу»; «смертю смерть...» — самогубство Миколи Хвильового, який показав відсутність «етичного начала» у комунізмі; «шлях на Голгофу» — загибель у ГУЛАГ Миколи Куліша; та «“слабість” як остання зброя» — імітація психічної хвороби Тодосем Осьмачкою з подальшою втечею за кордон — і за цими типами стоять «сотні інших письменників і тисячі інших інтелектуалів» [4, с. 414; 7, с. 1,2,6] з варіативністю реакцій — як наприклад, поет Максим Рильський, який на початку 1939 р. так побудував свою промову, що «сказав і не сказав про Сталіна, і дуже задоволений, тому що противне це плазування та улесливість» [4, с. 413].

Однак варіативність видів спротиву тотальній *не-правді* була набагато ширшою. Неможливо оцінити масштабність такого опору. Припускаємо, що часто йшлося про острівці спротиву, після яких людина проходила певний злам і замовкала, або була знищена.

Партієць Навроцький у 1922 р. працював продовольчим агентом на півдні України. У нього є багато непрямих згадок про правду і світоглядний конфлікт з оточуючою дійсністю. Адже перебуваючи якщо не на вершині, та на верхніх щаблях владної піраміди, він був засобом соціального інжинірингу та провідником цієї політики в життя. Так, він засудив факт роздавання продуктової допомоги від АРА як допомоги «Помголу» в квітні 1922 р., заявивши, що це «нечесно» [10, с. 549]. Через специфіку своєї посади йому «соромно в рідному селі» з'являться, тому він переїхав до Одеси [10, с. 550]. А під час несподіваного відвідування церкви у Миколаєві він висповідався священнику, який сказав, щоб головне було, аби «сповідь була від щирого серця» — а в лютому 1933, коли він у розпал Голодомору, знаючи, «що таке голод», хотів зайти до церкви, вона вже була закрита [10, с. 550, 552]. У розпачі занотував, що без «пияцтва» «жити в нашому суспільстві неможливо. Хоч так можна тікати від реальності» [10, с. 550].

За десять років його світоглядний конфлікт, вочевидь, поглиблювався, бо в січні 1932 року він занотував: «якби хтось знав, яке це щастя [...]» — не зустрічатися «безпосередньо з людьми», бо «все залишилося колишнім: і партія, і адміністрація, і дурість, і пияцтво. І заради цього я, фактично, поклав все своє життя» [10, с. 551]. Шістьох партійців було звільнено з райкому з «цікавим формулюванням» (натяк на *не-правду*): «за нераціональну організацію робочого процесу» [10, с. 551]. Відмовився від ідеї організувати виставку дитячих творів, бо побачив «їх [дітей-авторів — Т.Б.] напівголодні очі — це було б садизмом з мого боку». А коли в січні 1933 року виїзна група з району поїхала на село для складання доповідної записки «про внутрішній соціально-політичний стан села», то з шести чоловік повернулося лише чотири, а двоє «зійшли з розуму» [10, с. 551].

Збереглися і свідчення інших партійців у контексті *правди-не-правди*. Заступник голови Старобільсько-

го РВК Недельченко у бесіді з членами партії заявляв: «План нереальний, заберуть все. В країні нема правди, а у нас в районі тим більше. Піду з партії бити молодотом» (серпень 1932 р.) [12, с. 239].

Робітники теж бачили обман довкола — так, працівник залізниці, кандидат партії з 1930 р., в грудні 1932 р. висловив думку, що «ці червоні бандити все роблять на обмані. Селян обдурили і залишили голодними, холодними і роздітими. ... Я ні партійних, ні загальних зборів не відвідую, тому що бачу довкола брехню» [12, с. 265].

Бабуся одного респондента, скільки вона пам'ятає, «говорила про голод уголос і ніколи не боялася — кляла Сталіна на всі заставки мало не щодня, а на прохання невістки бути обережнішою відповідала: “А кого я повинна боятися, Сталіна? Він, катюга, моїх дітей в голодовку в сиру землю поклав, а тих, що лишилися, на війні згубив. Тому я не боюся, хай хоч і сьогодні розстріляють”. Згадувала вона своїх діточок щодня, згадувала й плакала» [15, с. 502]. Вочевидь, перебуваючи внизу соціальної піраміди (з точки зору ідеологів більшовизму), жертва Голодомору не становила загрози комуністичній пропаганді своїм пригадуванням голоду через провину Сталіна, однак для неї це, припускаємо, була своєрідна моральна компенсація.

У контексті боротьби за «правду» згадував очевидець ситуацію під час колективізації і Голодомору, коли дідусь поїхав з кількома людьми «в Харків шукати правди, дідуся побачив знайомий і забрав від людей, яких потім судили як «революціонерів» [16, с. 297-298].

Якими ж наслідками обернулося проникнення ідеології та *не-правди* як її складової у суспільство? Виглядає, що страх став чи не основним компонентом нової советської ідентичності, поруч з іншими супутниками витравлювання гідності, яка базується на правді: лицемірство, цинізм, атомізація тощо.

Комуніст Іван Стріонов, уповноважений під час Голодомору, зазначав, що «селяни вимушено демонстру-

вали зовнішню приязність до вповноважених, удавали, що радіють їхньому приходу, але очі видавали ненависть» [18, с. 105].

Свідок Голодомору 1922 р.н. так відрефлексував у ширшому контексті суспільного життя: «...бачити і мовчати, грати роль байдужого, того, який не знає», якщо ж не грати «роль», яку навіть советська людина не може змінити, то буде «животіння», у гіршому випадку «тюрма, висилка і зневага» [8, с. 541]. «Брехня і страх стали незмінними супутниками “щасливого майбутнього”. Брехня замінює правду, страх служить уособленням свободи» [8, с. 542]. Подібною є інша рефлексія щодо морально-етичних засад, які випалювалися у ході партійно-советського експерименту, який має бути засуджений за «розтоптання людського в людині, за приниження людської гідності, за той вічний страх, що поселився тоді в душах нашого покоління» [19, с. 478].

Суспільство було атомізоване і дезорієнтоване вже у 1933 р. Це видно з опису службовцем Юрієм Самбросом зустрічі того року знайомого часів Української революції 1917–1921 рр.: «Проклята доба “локшини” й цькування, політичних доносів, взаємопідозри і недовір’я один до одного тяжіла й над нашою зустріччю. Бутко явно побоювався мене... настороженість до мене лишалася: чи не бреше, чи не втирається з ворожою метою в довір’я? Я почував це й не наважувався підкреслювати свої найтепліші й щирі до нього чуття... Згадали ... ще про кількох [...] Але якось мимохідь, без захоплення, приглушено» [11, с. 296].

Подібно до Юрія Самброса, американський журналіст у Москві Генрі Шاپіро також відмічає, що репресії 1930-х рр. призвели до страху, який, в свою чергу, призводив до значного «цинізму та скептицизму» [21, с. 46-47].

Станом на 1940 р., як засвідчують спостереження В. Вернадського, советські громадяни добре навчилися читати між рядків — «читає уважає інакше [...]», чита-

ючи про «підозрілі і безтактні» повідомлення із Західної України і Західної Білорусії про те, що «(“всього” в нас багато!)» [4, с. 343]. В жовтні 1939 р. «сотні тисяч» людей стоять у чергах «за куснем хліба буквально [...]», а «народові як у насміх іде пропаганда про щасливе в нас життя» [4, с. 344].

Новонавернені до СРСР українці оцінювали результати такої інженерії як перетворення людей на «роботів, що виконували накази згори», на «овець, що кожному поступаються дорогою», «жахлива духовна мізерія большевицького світу» [4, с. 212, 214]. Інженер Є. Пастернак згадував, що «пересічному большевицькому воякові заборонено було вступати в розмови з населенням, і на всі запитання, як там у них, у Болшевії, салдати давали байдужу і стереотипну відповідь: “У нас все харашо”» [4, с. 212]. Письменник Федір Одрач навів найбільш влучне визначення, пов’язане з перетворенням *не-правди* на основу буття советського громадянина: «большевицька система зробила зі звичайних людей акторів, які майстерно говорять одне, приховуючи водночас дійсність і те, що має зустріти отих наївних довірливих людей» [4, с. 218].

Поет Роман Купчинський так описував українських советських письменників, які з’явилися на Галичині після анексії Західної України: «Але... Але ні один з них за весь час щиро, сердечно не засміявся, не був ні один із них хоч раз безжурно веселий, а вже про одвертість то й мови нема. Немовби всюди і все ходив за кожним з них якісь опікун і здержував вияв щирості. ... Усі вони немов покалічені, шкутильгають по дорозі життя, скриваючи своє каліцтво, одні краще, другі гірше» [4, с. 414].

Ніби поєднуючи Голодомор і війну, Олександра Радченко додала запис олівцем внизу сторінки, де йдеться про фіксацію подій в кінці 1932 – початку 1933 р.: «1941 р.: Всі брехали. Брехнею, обманом комуністи взяли владу і потім всюди сіяли брехню. Брехали наукові

працівники, брехали поети і письменники, брехали викладачі — брехали всі один одному, т. я. боялися один одного» [11, с. 63].

Дорота Федербуш в червні 1933 р. вказує на «фальшиву» політику партії, яка лише прикриває власні провали діяльністю ворогів і продовжує, що «всюди зараз нема сліду так званої етики. Відібраний у людей бог і страх перед загробним життям. Богом є соціалізм, комунізм. ... Не може бути ніякої етики, коли люди голодують. А голод — це масове явище. ... Що можна говорити людині про етику, про ідеали, коли вона голодує?» [11, с. 308].

Своєрідним підсумком і Голодомору, і соціального інжинірингу став вірш Олексія Наливайка від червня 1933 р.: «Нема в світі правди, / Її не відшукать, / Бо тепер неправда / Стала панувать» [11, с. 319].

Таким чином, функція *не-правди* у суспільстві 1920-х — 1930-х рр. мала широкий діапазон застосування. Це був своєрідний код для влади, який дозволяв вирахувати *свій-чужий* і відповідно вчасно реагувати на ізоляцію чи перевиховання «чужого», який чинить опір сприйняттю брехні. Поруч зі страхом, *не-правда* стала таким своєрідним виховним засобом для перетворення Людини на той самий гвинтик, позбавлений морального бар'єру перед брехнею, збиваючи моральні маяки-орієнтири. Мало відбутися закріплення на рівні умовного рефлексу сприйняття *не-правди* та відповідно остраху перед правдою (у вигляді закріплення більшовицького наповнення понять «добро» і «зло»). *Не-правда* стала прикриттям злочинів і тоталітарності, засобом залучення якомога ширшого кола людей до злочинної діяльності проти інших членів суспільства та до перебудови ментальних налаштувань десятків мільйонів.

Не-правда мала ідеологією та новомовою заповнювати порожнечу, яка утворилася на місці зруйнованих родинних зв'язків, релігійних вірувань та традиційних уявлень українців. Йшлося про залучення якомога

більшої кількості людей до щоденних ритуалів, побудованих на *не-правді* для недопущення тріщин у владному моноліті.

Вибудовувалося паралельне існування реальності та утопії у формі ідеологем та *не-правди* (або ж новопроголошеної правди) — симулякр реальності, який і заступав справжній світ добровільним і вимушеним учасникам соціального партійного советського інжинірингу. Саме цей симулякр уможливив подальшу реалізацію як агресивної політики СРСР, так і подальшого будівництва тоталітаризму, адже громадяни, які понад десятиліття перебували у стані інспірованої партією істерії, страху та «вивернутого» світу, де знищені старі цінності було заміщено новими (що засвідчують враження українців з колишніх польських земель про зустрічі з їхніми східноукраїнськими візаві у 1939 р.), покійно сприймали офіційні пояснення партії, власне — погляд на світ, який, згідно Вацлава Гавела, ставав уже їхнім власним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар А. Данило Заболотний — український борець із епідеміями. *Kyivpost*. 2023. 15 січн., <https://www.kyivpost.com/uk/post/11143> (дата звернення — 05.03.2025).
2. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень / Відп. ред. О. Даниленко. Запорізький національний університет; Вільнюський університет. К. : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. 632 с.
3. Васильєв В. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. №1. С. 25–45.
4. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 — червень 1941 рр. К.-Дніпропетр. : Вид-во «Ліра», 2012. 508 с.
5. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933 : Збірник матеріалів і документів / Упоряд.: Г. Михайличенко, Є. Шаталіна ; Відп. ред. С. Кульчицький. К. : Наукова думка, 1992. <http://resource.history.org.ua/item/0008485> (дата звернення — 02.03.2025).

6. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. К. : Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.
7. Лавриненко Ю. Література межової ситуації. *Українська газета. Місячник літератури, мистецтва, критики, наукового і громадського життя*. Червень 1957, рік III, ч. 6(24). С. 1, 2, 6.
8. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / упоряд. : О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій. К. : ВД «Калита», 2009. 936 с.
9. Польовий Л., Чирко Б. Національні меншини українського села в умовах колективізації. *Український історичний журнал*. 1993. № 4-6. С. 64–69.
10. Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 4 / редкол. : О. Гаркуша (голова) та ін. К.-Миколаїв : Світогляд, 2008. 654 с.
11. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. К.: Фенікс, 2018. 352 с.
12. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд. : В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. К. : ВД «Стилос», 2007. 584 с.
13. Сила безсильх. Вацлав Гавел. Мораль в політике. *Inliberty. Устрійство свободи* / Пер. І. Шабловской, Л. Вихревой. Источник: Хрестоматия. М., 2004, С. 215–311, URL: <https://old.inliberty.ru/library/181-sila-bessilnyh>
14. Стрілько-Тютюн В. Три кола пекла (Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років на Бориспільщині). Київ : Міжнар. освіт. фонд ім. Ярослава Мудрого ; Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друк. «Рута»», 2019. 608 с.
15. Український голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упоряд.: О. Ю. Мищик (кер. проекту) та ін. ; К.: ВД «Києво-Могилян. акад.», 2010. Т. 7. 542 с.
16. Український голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упоряд.: О. Ю. Мищик (кер. проекту) та ін.; К.: ВД «Києво-Могилян. акад.», 2012. Т. 8. 466 с.
17. Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя. Торонто : Вид-во Віктора Поліщука, 1989. 360 с.
18. Якубова Л. Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби (на прикладі громад етнічних меншин). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 91–111.
19. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд. : Л. Коваленко, В. Маняк. К. : Радян. Письменник, 1991. 584 с.
20. Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York : Hillman-Curl, 1937. 352 p.
21. Senn Alfred Erich. Foreign Correspondence in Moscow, 1932-1972: Henry Shapiro. In: *Media Transformation*. 2006. # 2. 183 p.

2.2. Мобілізація дітей до участі в масових кампаніях влади в українському селі напередодні та в період Голодомору

Діти традиційно вважаються жертвами таких соціальних катаклізмів як війни, революції, геноциди, репресивна політика тоталітарних держав. Дослідники Голодомору виокремлюють дітей як найбільш постраждалу категорію суспільства. Поза сумнівом, діти через свій вік, відсутність життєвого досвіду, схильність до хвороб та беззахисність, були дуже вразливими до соціальних потрясінь того часу. Але, враховуючи ідеологічні настанови влади, не можна не помічати, як активно у зазначений час вона залучала дітей до своїх масових кампаній, маючи на меті зробити з них не просто максимально лояльних радянських громадян, а й відданих агентів соціалістичних перетворень і активних провідників радянської політики.

Участь дітей в колективізації, боротьбі з «ворогами народу», антирелігійних заходах влади, мілітаризації потребує певного зміщення ракурсу дослідження. Якщо у стосунках «Дитина — Влада» сфокусуватися на дітях не лише як на об'єктах агресивної ідеологічної пропаганди, то можна побачити, що вони поступово ставали агентами цієї влади, інструментами, ресурсом, котрий вона використовувала для своїх політичних завдань, активними ретрансляторами засвоєних ідей. Політичні кампанії більшовицької влади стали для них практикою боротьби з «ворогами». Безумовно, головним організатором політичних кампаній в суспільстві було партійне керівництво. Воно ж і кермувало процесом формування «маленьких ленінців». Та нечувані масштаби і темпи зростання цієї розгалуженої системи всебічного впливу на дитину демонструють, що важли-

вою умовою успішності процесу було існування великої кількості виконавців — партійних, комсомольських, піонерських керівників різних рівнів, методистів, педагогів, зокрема звичайних керівників піонерських загонів — вожатих. Сюди ж треба додати тисячі дитячих письменників і журналістів, котрі впроваджували настанови центральної влади, агітуючи дітей брати участь в усіх її заходах. Завдяки участі цих людей створювалась і функціонувала державна «політика дитинства», яка визначила світосприйняття, поведінку і уявлення кількох поколінь радянських дітей, які пізніше ставали радянськими дорослими.

Історія радянського дитинства крізь призму індоктринації, ідеологізації дитячої повсякденності в СРСР нараховує значну кількість праць авторства Катріони Келлі, Лізи Кіршенбаум, Світлани Леонтьєвої [1; 2; 3] та ін. Тема дітей в радянській Україні в роки Голодомору також неодноразово привертала увагу вітчизняного наукового співтовариства. Насамперед, слід згадати дослідження таких вітчизняних науковців як Станіслав Кульчицький, Євгенія Шаталіна, Артем Харченко, Ірина Скубій [4; 5; 6]. Дитинству в роки Голодомору, стратегіям та практикам виживання сімей з дітьми, наслідкам, які мав Голодомор не лише з точки зору демографії, але й для зміни ролі родини в суспільстві, втраті родинних зв'язків присвячена стаття Наталії Кузовової [7]. У роботах більшості українських дослідників Голодомор розглядався крізь призму демографічних втрат, особливостей повсякденного життя та практик виживання, міграційних процесів та функціонування системи виховних закладів для дітей, позбавлених батьківської опіки.

Розвиток соціальної історії Голодомору та трактування дій більшовицької влади в українському селі як геноцидних зумовили появу праць, в яких, услід за дослідниками злочинів проти людства та геноцидів, автори піднімають проблему виконавців, призвідни-

ків, якими є звичайні люди. Ця проблематика дозволяє розширити контекст і усвідомити процес масового насильства як соціальний, до якого були підключені різні групи суспільства. Роль жінок як призвідниць Голодомору аналізує Дарія Маттінглі [8], участі студентської молоді в колективізації та розкуркуленні присвячено дослідження Ольги Рябченко [9], персоналу дитячих сиротинців як виконавців політики насильницького перевиховання дітей, позбавлених батьківської опіки, присвячено розвідку Артема Харченка [10].

Такий ракурс веде до концептуалізації Голодомору, оскільки розуміння засад та методів політики виховання взірцевої радянської дитини — «вірного ленінця» завдяки індоктринації та залученню до політичних кампаній більшовицької партії, впровадження конфлікту між поколіннями через намагання «вирвати дитину з родинного оточення» [11, арк. 3], формування її нової ідентичності не тільки у піонерській організації, дошкільних та шкільних закладах, але й мережею державних сиротинців, дає підстави розглядати таку практику як геноцидну. Погоджуючись з позицією Романа Сербина, що Голодомор не слід трактувати лише як терор голодом [12, с. 21-30], оскільки він був спрямований проти українського національного проєкту взагалі, можна запропонувати гіпотезу, що насильна зміна дитячої ідентичності агресивними методами була частиною реалізації наступу на цей проєкт. Радянській владі потрібні були союзники у боротьбі з невдоволенням частини суспільства політикою колективізації. Також їй були потрібні підготовлені вмотивовані працівники та, поза все, солдати майбутніх воєн. З «нової радянської дитини» влада планувала виростити собі підтримку та зміну.

Сталінський рік «великого перелому» став відліком для впровадження насильницьких практик у соціальній політиці взагалі і політиці дитинства зокрема, що мало на меті швидкими темпами виховати «нових ра-

дянських людей», потрібних для побудови «нового суспільства». Радянськими ідеологами, методистами та педагогами дитина уявлялась як своєрідне поле битви між силами добра і зла — більшовиків та їх класових ворогів. Дитина, котра не мала власного досвіду та сформованої психіки, була «вдячним матеріалом» для «правильного» комуністичного виховання. Вона легко сприймала все нове і вважалась природним союзником соціалістичної влади. Але впливи родинного оточення дуже непокоїли більшовицьке керівництво, родина розглядалась ними не тільки як «фортеця всіляких забобонів» [13, с. 5], культурної відсталості та ідеологічного невігластва, але й джерело відверто ворожих впливів на дитину.

У цей час влада різними методами посилює мобілізацію дітей до участі в своїх масових кампаніях. Термін «мобілізація» має кілька визначень і розуміється як в буквальному, пов'язаному з діями державної влади, зумовленими контекстом воєнних подій, приведенням у бойову готовність збройних сил держави, так і в переносному значенні, як зосередження сил, засобів для досягнення певної мети [14, с. 74]. На мою думку, обидва трактування мають безпосередній стосунок до процесів, котрі відбувалися в досліджуваний період. Більш того, враховуючи загальну військову риторику влади, жорсткі насильницькі економічні та позаекономічні методи боротьби з цілою соціальною верствою, «режим надзвичайщини», початок прямої мілітаризації дитинства [15], я вважаю, що буквально визначення зі своєю безпосередньою мілітарною складовою якнайкраще пояснює особливості процесу втягнення дітей до масштабних агресивних практик сталінського керівництва. Я цілковито поділяю твердження Олени Стяжкіної, що у другій половині 1920-х — 1930-х рр. «більшість складових надзвичайного та воєнного стану, ... були частиною повсякденного життя й створювали особливий, неоголошений стан безперервної війни [16, с. 47]. Отже,

мобілізація дитинства в роки підготовки і проведення масштабної війни проти селянства має розглядатися саме в контексті цієї війни, що дає можливість змінити традиційні уявлення про стосунки «радянська влада — дитина» лише як про педагогічні практики.

Сама риторика педагогічних дискусій базувалась на мілітарних термінах: боротьба, класові вороги, ворожі впливи, битва за дитинство тощо. Обговорення «класово-ворожих впливів» на дітей у цей час велось з використанням протиставлення між сімейним вихованням, яке зображувалось як застаріле, відстале і реакційне, і суспільним, передовим, комуністичним. Досить популярними були навіть ідеї виховання дітей у дитбудинках. Радянські педагоги і методисти у 1929 р. вважали дитячий будинок «найбільш повно висловленою формою соціалістичного виховання», оскільки він може здійснювати свій педагогічний вплив на дітей 24 години на добу, і скаржились на те, що неможливо охопити всіх дітей дитбудинками, висловлюючи такі сподівання: «якщо б населення ... було настільки культурним і близьким до сприйняття соціалізму, щоб сімейне виховання поступилося б місцем суспільному і якщо б ми були настільки заможні, щоб змогли б надати можливість всім дітям республіки отримувати повне виховання за рахунок держави». «Тоді», мовляв, «дитячі будинки були б «основними вогнищами соціалістичного виховання» [17, с. 13-14].

У наступні роки подібні крайні висловлювання зникли з медіа-простору, але згадка про сім'ю зазвичай супроводжувалась обґрунтуванням потреби протистояти негативним родинним впливам. «Класова боротьба» за вплив на дітей розглядалась як основний напрямок педагогічної роботи. Самі керівники дитячого руху не приховували погляду на дитину як на об'єкт впливу. «Дитина є тим матеріалом, з якого найбільш легко ліпити все, що завгодно за певних умов» [18, арк. 254], відзначила голова Бюро Дитячого комуністичного руху

Циля Радомисльська на першій всеукраїнській конференції ЛКСМУ (12. 06. 1929 р.). З часом, як вважали керівники та методисти дитячого руху, ця проблема «лише загострювалась» [19, с.3]. Голова Центрального Бюро КДР Ганна Север'янова на IX з'їзді ВЛКСМ (Москва, 1931 р.) підкреслила, що «куркульство, попи, сектанти, класи, що відмирають, тягнуть свої цупкі лапи у дитяче середовище... класова боротьба переноситься і у дитяче середовище... вперта боротьба за дітей, ... за стовідсоткове охоплення їх нашим впливом ще попереду» [20, с. 43-44]. У промові члена бюро ЦК ВЛКСМ Сергія Салтанова на VII Всесоюзній конференції ВЛКСМ (Москва, 1932 р.) констатувалось: «Ми маємо жорстоку класову боротьбу за молодь» [21, с. 3]. Цей вислів використовувався як головний аргумент для розгортання основних положень про роботу з дітьми в майбутньому. Педагоги часто цитували також промову секретаря ЦК ВКП(б) Павла Постишева (березень 1932 р.), в якій він висував вимогу партійного виховання піонерів, підкреслюючи, що погляди й настрої тієї частини батьків, яка зв'язана з вихідцями «з уламків класів, що раніш панували, передаються до певної міри й дітям цих родин, а через них проникають у дитяче середовище» [22, с. 13].

Треба розуміти, що не всі діти в українських селах під час колективізації були безвольним матеріалом для більшовицького виховання. Навіть в умовах жорсткого тиску на маленьку особистість знаходились ті, хто робив таки цей вибір — не бути в строю з барабаном. Численні звіти про політичні настрої у селі зафіксували існування «антирадянських настроїв» серед дітей, які влада списувала на рахунок «класово-ворожих впливів» родини. Описувались випадки, коли діти «цілими групами, школами голосували проти колективізації, відмовлялись йти на заняття «на знак протесту проти вимоги до їх батьків виконати взяті на себе держзобов'язання по хлібозаготівлі» [23, арк.41], брали участь у виступах проти влади, йшли на чолі антирадянських

демонстрацій, розбивали вікна в сільрадах, розбирали разом з дорослими реманент, псували насіння [24, арк. 98]. Серед задокументованих ДПУ настроїв населення зустрічаються записи про висловлювання дітей проти радянської влади на кшталт: «хліб забрали, їсти нічого», хліб забирають, бо «треба відправити хліб до кацапів», «при Радянській владі всі голі й голодні» тощо [25, арк.15-17; 23, арк. 39-40]. На Вінниччині у 1932 р. діти по селах співали пісні: «Наші діди умирали під ігом палача, а ми тепер доздиhaєм під заветом Ільча»; «Ячмінь і овес забирає МТС, а жито й пшеницю вивозять за границю» та ін. [26, с.212, 296, 306]. На думку керівників дитячого руху, це свідчило про певне піднесення активності класового ворога в боротьбі за дітей.

Маючи на меті перетворити молодше покоління на свій ресурс, в якості контрудару по «ворогу» «в боротьбі за дитину» більшовицькі керівники створювали систему політичного виховання, котра складалася з політосвіти і практичної діяльності. Політосвіта розумілась як ознайомлення дітей з політикою більшовицької партії в усіх галузях, переконання їх у правильності цього курсу. Центральне Бюро КДР спеціальною директивою від 3 квітня 1929 р. «Про роз'яснення господарчо-політичних питань в дитячому середовищі» вказало на необхідність регулярної ідеологічної роботи з дітьми, із залученням засобів масової інформації, промов, бесід з метою пояснення «курсу партії на швидкі темпи індустріалізації країни та колективізації сільського господарства, водночас, показуючи обличчя класового ворога, що прагне зірвати політику партії» [27, арк. 11].

Відзначимо, що саме згадані в директиві засоби масової інформації стали потужним чинником пропагандистської роботи з дітьми. Дитячу пресу, котра активно розвивалась з перших післяреволюційних років, влада все активніше починає використовувати як основний засіб ідеологізації дитинства та його мобілізації на виконання завдань влади. У республіці

друкувались журнали «Червоні квіти», «Дитячий рух» (з середини 1934 р. — «Піонервожатий»), «На роботі», «Знання та праця», «Октябрьские всходы» (з 1932 р. — «Піонерія»), «Жовтенята», «Більшовиченята», газети «На зміну», «Юний ленінець» та окремі обласні видання. Видавались також газети та журнали мовою національних меншин республіки. Найбільші наклади мали «Zay greyt» (на їдіш, Харків), Oktyaberl (Жовтень) (на їдіш, Київ) Пюверос (грец. мовою, м. Маріуполь), «Bądź gotów» (польс. мовою, м. Харків, Київ), «Бъди готов!» (болгарс.). Ці видання передплачувались централізовано як будинками піонерів, школами, сільськими бібліотеками, так і окремими піонерськими загонами та навіть ланками. Часто піонери нагороджувались передплатою за досягнення в справі допомоги партії та комсомолу, але основним шляхом потрапляння преси до свого читача була піврічна або річна передплата. Редакції використовували різні прийоми для просування своїх видань — знижки на колективну передплату, надання до річного комплекту журналу чи газети книжок у подарунок, нагороди піонерам-промоутерам, яким вдалось підписати на видання друзів, конкурси на краще проведення передплати [28, с. 31-35].

Вся існуюча преса була включена до кампаній влади, перед редакціями та співробітниками ставились завдання не тільки інформувати про них, але й залучати читачів до активної участі. Так, до розробленого НКО «Єдиного державного плану обслуговування масовою комуністичною освітою збиральної і хлібозаготівельної та осінньозасівної кампаній 1932 р.» окремим пунктом в розділі, що стосувався пропаганди завдань кампаній, ухвал партії та уряду, було включено пункт «Організувати і видати методичні матеріали з масової роботи під час кампаній через періодичну пресу», в переліку якої вказувались 3 дитячі видання [29, с. 11].

У 1933 р. під час підготовки до посівних та збиральних кампаній на селі преса ставила перед читачами

жорсткі вимоги вивчати промови Сталіна, ухвали пленумів і постанови з'їздів «про роботу на селі» [30, с. 3-5]. Вивчати з дітьми ці тексти було обов'язком як вчителів, так і вожатих піонерських загонів під час різноманітних зборів. Популяризувались також такі форми політосвітньої роботи як політінформації, політбої, політвікторини.

Необхідним доповненням політпросвіти вважалась практична діяльність, тобто безпосередня участь у масових кампаніях влади. Образ дитини, що безпосередньо бере участь у політичному житті країни, експлуатувався під час виборчих кампаній. Дитина позиціонувалась як природний союзник влади, її представник, довірена особа. Кожні вибори до Рад активізували використання керівництвом і пресою образу дитини-агента влади, дитини-агітатора за партію більшовиків. З 1929 р. дітей включали до участі у виборчих кампаніях. Риторика і навіть самі заголовки агітаційних матеріалів у дитячій пресі містили військові терміни та агресивні висловлювання, створюючи в уяві дітей картину справжньої війни, в якій на них покладались дорослі завдання [31, с.3]. Під час підготовки до виборів 1934 р. до них по допомогу безпосередньо звертались навіть державні діячі [32, с.1]. Діти мобілізувались на пропагандистську та агітаційну роботу — малювали гасла, прикрашали виборчі дільниці портретами вождів, проводили бесіди з батьками і сусідами, переконуючи їх голосувати за висунутих кандидатів, розповідаючи про успіхи влади у справі будівництва (за допомогою демонстрацій, бесід, виготовлення наочних засобів: графіків, фотомонтажів тощо).

Ще в одній масовій кампанії — боротьбі з релігією — діти також виступали в образі «нових, прогресивних людей». Педагогам було наказано організовувати як місцевих селянських дітей, так і піонерів міст читати колгоспникам доповіді на тему «Релігія — дурман», брати участь у загальних антирелігійних кампа-

нях, які влаштовувала «Спілка безвірників». Саме діти стали героями чисельних статей на тему безвірницького руху, в яких підкреслювалось, що діти є передовими загонами в боротьбі з релігією. Діти малювали антирелігійні стіннівки, влаштовували антирелігійні карнавали, ризикуючи здоров'ям і життям (бо під час карнавалів траплялись випадки побиття піонерів) [33, арк. 10-11]. Під впливом агресивної антирелігійної пропаганди піонери-кореспонденти (диткори) писали листи-доноси на священників і віруючих односельців [26, с. 296-297; 34, с. 148]. Отже, віруючим батькам належало звикати до думки, що їх позиція є хибною, відсталою, смішною і неперспективною, насамперед, в очах їхніх дітей.

Ще важливішим завданням комуністична партія вважала мобілізувати піонерів до масштабних агресивних процесів колективізації, розкуркулення, боротьби з «розкрадачами соціалістичного майна», охорони врожаю. На перших регіональних зльотах піонерів України у 1929 р. від імені партійних лідерів республіки до керівників піонерських організацій ставилися вимоги залучити дітей до участі у колективізації [35, арк. 1-5]. На I Всеукраїнському зльоті піонерів (Харків, 9 серпня 1929 р.) одну з секцій було присвячено «Походу за врожай» [36, с. 3]. Делегат від української піонерії на I Всесоюзний зліт до Москви (18 серпня 1929 р.) А. Грищенко в своїх спогадах розповідав, що брав участь у роботі секції, присвяченої *«піонерській роботі на селі, де йшлося про допомогу піонерів комуністам і комсомольцям у справі колективізації»* [37, с. 169].

Участь дітей у колективізації забезпечувалась використанням такого прийому: представники комсомолу проводили з ними виховну роботу, пропонуючи самим піонерам виступати з ініціативою допомагати партії виконувати її завдання. Або від імені піонерів складали тексти різноманітних угод, договорів та зобов'язань. Наприклад, масштабна акція «підписання угоди» на соцзмагання між піонерами України, Москви і Ленін-

граду (осінь 1929 р.) була підготовлена керівництвом ЛКСМУ та широко висвітлювалась пресою. Основним її змістом було зобов'язання піонерів взяти активну участь у «поході за врожай», у хлібозаготівлях [38, арк. 3]. У 1930 р. Центральне Бюро комуністичного дитячого руху розробило план підготовки української піонерської організації до конференції підсумків результатів цієї «угоди», в якому головний наголос робився на успіхах акції та необхідності надалі якомога краще брати участь у боротьбі за колективізацію [39, арк.34]. На початку 1931 р. «від імені всіх юних піонерів та школярів і дітей трудящих» було укладено угоду з Наркомземом, Колгоспцентром та сільгоспкооперацією про участь піонерів і всіх дітей у соціалістичному переробленні сільського господарства» [40, с.1]. Навесні 1931 р. було оголошено «всеукраїнську колгоспну естафету охорони другого більшовицького врожаю», яка охопила сільські піонерзагони республіки [41, с.2]. У 1930-1933 рр. у республіці видавались спеціальні методичні матеріали про участь дітей у колективізації, в яких ставились завдання залучати дітей до їх виконання [42, с.62; 43, с.62; 44, с.39]. Дітей заохочували проводити агітаційну роботу, «організувати хлібоздатникам культурний відпочинок», що включав «політчитки» та роз'яснення постанов уряду [45, с.5].

Дітей міст також відправляли по селах [46, с.32]. Вони висилали по окремих населених пунктах бригади агітаторів, влаштовували агітаційні збори і вечірки. Комсомольське та піонерське керівництво на місцях залучало їх до пропаганди ударництва і соцзмагання між колгоспами, окремими бригадами. У 1930 р. 1130 піонерських бригад міських піонерів виїхали по селах з агітацією, серед різновидів їхньої діяльності у звітах вказуються різноманітні збори, налаштування радіоточок та «вечірки колективізації» [47, арк. 49]. Як селянські, так і колгоспні діти створювали стіннівки про найкращих ударників, малювали плакати та портрети, розповіда-

ли на колгоспних зборах або навіть під час обіденних перерв про постанови та рішення партії, агітували за більшовицьку владу, розповсюджували газети та більшовицьку літературу [48, арк. 35]. Важливою ділянкою дитячої діяльності також стала «мобілізація коштів» — розповсюдження позик на селі. Вони агітували за позики, підписувались на них самі, жертвуючи копійками зі своїх сніданків, та розповсюджували позики серед своїх рідних, сусідів та знайомих [48, арк.34].

Але агітацією за колективізацію дитяча активність не обмежувалась. Найтрагічнішою сторінкою стала участь дітей у хлібозаготівлях та кампанії «ліквідації куркульства як класу». Водночас з грандіозним злочинним наступом на незгодних з політикою колективізації селян, влада формувала в дитячій уяві негативний образ внутрішнього ворога — «куркуля». Після листопадового з'їзду (1929 р.) вже взимку 1930 р. дитяча преса наповнюється негативними висловлюваннями на їхню адресу. На другій сторінці обкладинки одного з зимових випусків журналу «Більшовиченята» редакція великим шрифтом повідомляє дітям, що «Куркулі заважають будувати соціалізм» [49, с. 2]. Характерною ознакою доби стало вживання цього терміну в текстах про колективізацію, змалювання «куркулів» як відразливих потвор. У статтях про події в селах зустрічались метафори, що порівнювали їх з хижими звірами, птахами тощо. Дітей вчили розрізняти ворогів колективізації. Так, в ілюстрованій книзі Якова Хелемського та Ізраїля Нижника «Наші вороги», одним з найвідразливіших персонажів був огрядний «куркуль» з вишкіреними зубами, який закривав собою мішки з хлібом. Малюнок ілюстрував такий вірш:

*«Дивись —
У селянства сидить на карку,
Добро приховавши,
Гладкий куркуль».*

Автори не лише представили дітям образи ворогів, які «нас оточують», а й сформулювали чітку стратегію дій. «Кожен хлоп'я, жовтень, піонер» мусили «їх знати і боротися з ними», а для цього «пильнувати без утоми, дивитись навкруги, і шкідників вишукувати очима») [50, с. 10].

Влітку 1932 р. газета «На зміну» проілюструвала проблему «класової боротьби» в селі зображенням «птахів», з якими треба вести «рішучу боротьбу». Тут фігурували «соловейко-куркуль», «ворона — правий опортуніст», «гиндик — «лівий» закрутник», котрий «належить до породи куркульської агентури». Супроводжувався текст карикатурами на куркулів, що одягнені в дореволюційні жилет та капелюх, як ознаку заможних верств [51, с. 1].

Автори таких зображень використовували прийом розлюднення тих селян, які не влаштовували владу. З ними пропонувалось боротися як зі «шкідниками», не дарма це слово використовувалось і стосовно комах з гризунами, і стосовно людей. Згідно зі «Всесоюзним соцдоговором» між піонерами і урядом, на них покладались обов'язки допомагати комсомолу «в проведенні суцільної колективізації», «проводити нещадну боротьбу проти виступів і вихваток куркульства та підкуркульників» [52, с.3]. Заохочуючи дітей викривати противників колективізації або невдоволених її методами селян, їх почали активно залучати до доносів у засоби масової інформації. У 1931 р. ЛКСМУ та КП(б)У підготували і провели I зліт «піонерів-кореспондентів», на якому голова РНК УСРР В. Чубар закликав присутніх взяти участь у колективізації, ведучи наступ «на рештки капіталістичних елементів — куркулів» [53, арк.3]. Дітьми, які вважали, що вони так допомагають партії та державі будувати соціалізм, з цього часу в пресі звинувачувалось багато їхніх односельців, такі тексти-доноси публікували всі піонерські видання. Влітку 1932 р. Центральне Бюро дитячого руху України через газету

«На зміну» закликала піонерів та учнів розпочати «широку роз'яснювальну політичну роботу як у своїх лавах, так і серед широких мас дітей і дорослих»; просунути «в маси ухвали ЦК ВКП(б) та уряду про збиральну кампанію»; організувати «читання, виступи, роботу з книжкою і газетою»; допомогти «створювати бригадні газети», а також викривати «намагання куркуля» та нещадно боротися «проти куркульських вихваток і агітації» [54, с.1]. Осередки, які недостатньо активно залучали дітей до участі в хлібозаготівлях або обмежували вік учасників цих кампаній лише старшокласниками, суворо критикувались партійними лідерами республіки [48, арк. 34].

Масові випадки голодування селян, кількість яких лише збільшувалась, не знаходили відображення в пресі і промовах партійних функціонерів. Потреба охороняти врожай, нестача хліба пов'язувалась виключно з активізацією ворогів радянської влади — «куркулів» та їх поплічників. Вже взимку 1932 р., намагаючись пояснити дітям причини голоду в селах та вказати на його винуватців, піонерська преса з використанням агресивної риторики змушувала піонерів виконати «партії наказ бойовий — розтрощуючи класового ворога, виконати хлібозаготівельні плани», шукати хліб, який нібито «гноять куркулі» [55, с. 1].

Покладалась на піонерів і «робота з батьками», які не хочуть здавати хліб. У лютому 1933 р., у зверненні секретаря ЦК ЛКСМУ Олександра Воробіна, Наркома освіти Миколи Скрипника, Голови Центрального Бюро дитячого руху Костянтина Попова та Президента ВУАСГН Олексія Соколовського до піонерів і школярів пролунав заклик: «Вимагайте від своїх батьків негайно здати краще зерно до насіннєвого фонду!» [56, с. 3-5]. Зазвичай такі звернення супроводжувались поясненнями, що батьки можуть бути недостатньо свідомими або обдуреними «куркулями», а діти мають їх переконати. У той же час в матеріалах преси, що висвітлювали хід

колективізації та класової боротьби на селі, частими були й сюжети, присвячені антирадянським настроям дітей куркулів. Стаття в журналі «На роботі» (1933 р.) з показовою назвою «Куркульські діти говорять язиками своїх батьків» змальовувала будні однієї з сільських шкіл: у 4-й групі три учня — Теличка, Матюха, Щербина не взяли на себе зобов'язань, взялися до розкладницької роботи — зривали навчання, про відсутніх учнів сказали всім, що в тих «нема хліба» і вони до школи не ходитимуть, заявивши — і в нас нема хліба, скоро і ми ходити не будемо. Одразу ж подавалась вказівка на причину такої поведінки: у одного з їх батьків викрили 28 пудів сортової озимої пшениці, яку той вкрав у колгоспі, у інших 4 і 6 центнерів. Стаття супроводжувалась карикатурою — куркуль в капелосі, жилеті, з купецькою борідкою, закриваючи собою мішки з хлібом, кричить довгим язиком: «Хліба нема-а!». До його язика прив'язаний мотузкою язик маленького куркуля, який кричить те саме [57, с.8]. Автори подібних матеріалів як аргумент для своїх висновків використовували народні прислів'я: «від коріння лишилося насіння», як у сюжеті під назвою «Так працював ворог» про шкідництво у колгоспі сина «померлого куркуля Макара Биковця», в якого ще «на початку колективізації серце луснуло» [58, с. 9]. Навіть попри знамените висловлювання вождя про те, що «син за батька не відповідає» описування конфлікту між владою та її противниками завжди супроводжувалось посиленням на їхнє соціальне походження та часто мало національно-політичне забарвлення. Редакція журналу «Дитячий рух», наказуючи піонерам взяти участь у боротьбі з куркульством, об'єднала в одну групу головних ворогів влади: *«саме тепер, коли розгорнутим темпом іде косовиця нечуваного великого врожаю по всій Україні, йде молотьба і одночасно задача хліба державі, саме тепер ворог наш — куркуль, петлюрівець, махнівець і їхні куркульські агенти — з усією люттю, ще активніше ніж досі, намагаються пошкодити кол-*

госпам зібрати як слід врожай, намагаються розкрасити його, розтринькати, не дати колгоспникам скористати з великих прибутків, що їх несе новий урожай» [59, с. 5-6]. В цьому ж тексті давались керівні вказівки комсомольським та піонерським організаціям на місцях: «постами, пікетами, загонами «легкої кінноти», естафетами тощо – усіма цікавими, бойовими формами ... організувати піонерів і всіх школярів на роботу юних дозорців більшовицького врожаю», виходити «цілими загонами піонерів і школярів збирати колоски», розставляти «піонерські дозори», організувати «піонерську варту», «піонерський пост» біля приймальних пунктів під час хлібоздачі державі» [59, с. 5-6]. Очевидно, що на тлі наростаючого голоду, вказування на його винуватців в таких агресивних термінах по суті було сигналом для атаки.

Приклади зразкової дитячої боротьби з куркульством наводились у звітах про керівництво юними піонерами: на Одещині, Дніпропетровщині, Херсонщині, Харківщині та інших регіонах піонери викривали ями з хлібом, зупиняли підводи, на яких селяни намагались вивезти і заховати зерно, приводили до колгоспу худобу, яку батьки намагались сховати, виказували рідних, які не здавали хліб, відмовлялись від родичів, поки ті не здадуть зерно [60, с. 7], під виглядом пошуку голубів лізли на сусідські дахи і знаходили там схованки, про що повідомляли місцевих партійних активістів [59, с.5-6]. Доносительство на односельців у пресі називалось «справою честі» [60, с.7]. У 1932-1934 рр. розгортання руху «юних дозорців більшовицького врожаю» охопило велику кількість дітей республіки. Молоді українські письменники підбадьорювали і мотивували їх до шпигунства за сусідами текстами, в яких фігурували вороги:

«У житах високих
Зашуміли кроки –
Хто там?
То не вітер,

*То не ховрашок.
Видно нам із вишки
Як плазує нишком
Ворог ненависний,
Держачи мішок» [61, с. 40].*

Матеріали про участь піонерів у розкуркуленні, викритті та затримці «куркулів» наповнювали сторінки дитячої преси, такі повідомлення надходили до комсомольської верхівки з усіх районів і використовувались для звітів про успішну діяльність комсомолу з виховання дітей [48, арк.33-36]. З комсомольців та піонерів створювались «дружини охорони соціалістичної власності», які ловили голодуючих селян, що різали колоски. У звіті піонерської організації Київщини черговій обласній конференції ЛКСМУ за період 1932-1936 рр. підкреслювалось, що «особливо великі успіхи піонерська організація має в охороні врожаю». Згідно цих даних, піонери багатьох районів виявили десятки «розкрадачів хліба» та встановили сотні дозорів [62, с. 35]. Під час зустрічі членів ЦК комсомолу з піонерами та кращими ударниками охорони врожаю (31 серпня 1933 р.) основне питання, яке задавав гостям присутній там Павло Постишев, було «скільки злодіїв ти спіймав?» Діти повідомляли вражаючі цифри: кожен затримав від двох до 16 «куркулів». Їх розповіді, про те, як вони виривали сніп хліба з рук голодної жінки («куркульки»), переслідували маленького «сина куркуля», що різав колоски, та інші супроводжувались бурхливими оплесками і схваленням з боку старших товаришів [63, арк.5-15]. У 1933 р. більше 500 тис. дітей працювало по збиранню колосків і охороні врожаю [64, арк.64]. Середня кількість дозорів в районах нараховувала сотні.

Участь дітей в колективізації та розкуркуленні знайшла відображення і у спогадах тих селян, що вижили. Так, Григорій Мороз, (18.02.1920 р. н., с. Миколаївка, Чергнігівська обл.) згадував: *«верховоди з Москви вишколили так званих тисячники і розіслали по українських*

селах. ...ці тисячники, прибувши до села, негайно творили бригади актив з українських яничарів, що склалися з учителів сільської школи та комітетів незаможних селян. Учителі сільської школи організовано водили своїх учнів по селу та примушували їх виписувати на стінах хат різні пропагандивні гасла та карикатури для підкуркульників села». На уточнююче питання інтерв'юера, як проводилась ця діяльність з карикатурами й з цькуванням підкуркульників, свідок додав: *«це вже справа школи була. ... отже їм наказ був такий. ..., оголошують, що всі ті торби свої шкільні залишають на місці під партами... а ми йдемо по селу. І підводять, у них список є такий, до кожного індуса* й наказують — вони вже мають, школьники, в руках крейду там, різні такі приладдя, і ото заходять до хати одні й кажуть, що поставку хліба вивозили, а інші рисують що попало на дверях. ...так і було по домах. І ото по всіх тих. Один вчитель веде туди, на той хутір, другий на той хутір. По всьому селу ходили. Це повторялося ... декілька разів»*. На питання, чи ходили ці діти по хатах своїх сусідів, оповідач відповів: *«Так! І навіть їхні діти йдуть!»* [65, с.763].

Така діяльність дітей у голодуючому селі іноді оберталась трагедією для них. У цей час активізується використання теми смерті у дискурсі дитини, що само по собі, мало характер надзвичайний, оскільки традиційно ця тема виключалась із нього. Можна помітити, що у текстах, які розповідали про події революції, була очевидною певна романтизація смерті, її візія як нагороди, достойного закінчення життя, ознаки обраності. В той же час, смерть була чимось нереалістичним, стосувалась старих часів або далекого для дитини майбутнього. Але саме в період колективізації тема смерті набула іншого виміру. До традиційного розуміння смерті в контексті принесення жертв революційної боротьби в достатньо давні для дитячих уявлень часи, додалось трактування

*селянин-одноосібник, що вів індивідуальне господарство)

смерті як героїчного вчинку і згоди на неї тут і зараз не лише для дорослих героїв, але й для дітей. Влітку 1933 р. з'явилося повідомлення про Микиту Сліпка — хлопця, що мешкав у с. Заплавки на Дніпропетровщині. Як і російський піонер Павлик Морозов, він отримав тяжкі ножові поранення, намагаючись затримати «двох невідомих, які зрізали колоски на колгоспних ланах» [66, с. 7]. У 1934 р. за схожих обставин загинула в Артемівському районі на Донеччині піонерка Надя Риндя [67, арк. 9]. Кримінальні справи було порушено за фактами побиття або погроз фізичними розправами з боку односельців піонерів Уляни Скакодуб з Чернігівщини, Володі Олексюка з Одещини, Ніни Сущої з Херсонщини та інших [67, арк. 6, 8]. Образи вбитих односельцями дітей міцно увійшли до піонерського пантеону в республіці. Ці розповіді переповнили дитячу пресу та використовувались владою задля ескалації ворожнечі з метою викликати ненависть і агресію до тих, хто не підтримував колективізацію та радянську владу. «Будемо всі як Павлик!», — закликала піонерська преса своїх читачів [68, с.16]. У текстах піонерських пісень, написаних дорослими від імені дітей, ушляхетлювали загибель в боротьбі з «куркулями» і прославляли владу [69, с. 17]. Отже, в офіційному дискурсі загибель дитини втрачала характер надзвичайності, набувала рис події хоч і трагічної, шокуючої, але можливої, прийнятної, навіть взірцевої для наслідування. На мою думку, це також було виявом загальної мілітаризації суспільства і воєнного стану, який влада створювала своїми діями.

Основною винагородою за таку діяльність, частіше за все, було нематеріальне заохочення: замітки в пресі, нагородження грамотами, спеціальними значками «Юний дозорець колгоспного врожаю», схвалення старшими комсомольськими та партійними діячами. В якості матеріальних призів найчастіше комітети комсомолу надавали загонам піонерську атрибутику (знамена, барабани, горни, піонерські костюми), музичні

інструменти, передплату на піонерську пресу, літературу (ретельно підібрані ідеологічно витримані «бібліотеки»), кінопроектори, іноді взуття та одяг, екскурсії (наприклад, до Дніпрогесу, до Москви) [70, с. 9], путівки до піонерських таборів [71, арк. 32], (в яких годували набагато краще, ніж у голодуючій родині). Великою мрією для багатьох дітей став піонерський табір Артек на узбережжі Чорного моря. З кінця 1920-х рр. преса популяризувала цей заклад як найпрекрасніше місце, де збуваються дитячі мрії. За підсумками участі дітей у хлібозаготівельних кампаніях і охороні врожаю за період 1933–1934 рр. було премійовано поїздкою до Артеку кілька десятків українських піонерів у числі 200 дітей з інших регіонів. Ця подія активно висвітлювалась у піонерській пресі, понад десяток номерів «Піонерської правди» оприлюднювали списки імен нагороджених дітей, розповідаючи про тих, хто найбільше відзначився в «охороні врожаю» та про відвідування табору головою РНК СРСР В'ячеславом Молотовим і його зустріч з піонерами [72].

Говорячи про участь дітей в колективізації, не можна оминати той факт, що попри постійне підкреслення головного завдання радянських дітей — добре вчитися, в цей період вони розглядались як потенційні робітники держави. Дітлахів села почали активно залучати до фізичної роботи у зв'язку із виконанням завдань колективізації. Важливим елементом звернень республіканського керівництва та преси, адресованих дітям у справі допомоги соціалістичному будівництву, було нагадування про те, як погано жити дітям трудящих за кордоном, оскільки вони не мають можливості відвідувати школу і відпочивати, бо змушені з юних років заробляти собі на життя [73, с. 27-28]. Особливим цинізмом в голодуючій республіці виглядають заголовки таких матеріалів, на кшталт: «Діти, що вмирають голодною смертю» [73, с. 28]. В той же час, керівництво партії та комсомолу, наполягало, що в радянській краї-

ні картина протилежна. У серпні 1933 р., зібравши кра-
щих ударників охорони врожаю, секретар ЦК ЛКСМУ
Сергій Андреев звернувся до дітей з промовою: *«тільки
наша партія проявляє таку колосальну турботу, тільки
вона так уважно так чутливо ставиться до піонерів, до всіх
дітей. ... В нас ... діти не знають експлуатації, тих пока-
рань, які є в капіталістичній країні. В капіталістичній кра-
їні, навпаки ...»* [63, арк. 3-4].

Вже з часу підготовки до першого піонерського зльоту 1929 р. і до кінця 1934 р. дуже популярним образом в дитячих виданнях стала дитина, що працює фізично — допомагає у полі, доглядає за кроликами, кіньми, вантажить хліб [74]. Поява дітей, що відпочивають або розважаються, була відносно рідкісними явищем у пресі для дорослих, і майже відсутнім у дитячих виданнях. Чи не єдиним виключенням були сюжети, в яких йшлося про преміювання дітей за активну участь у колективізації путівками до таборів чи санаторіїв.

Залучення дітей відбувалось за допомогою використання концепту «практична допомога», «практичні завдання», під яким часто приховувалась фізична робота. Що саме розуміти під практичною допомогою, на селі вирішували самостійно. Але аналіз висловлювань влади приводить до висновку, що це рішення було зумовленим саме ними. Оскільки в цей час дискурс дитини структурувався навколо поняття класової боротьби, то згадки про «спроби класових ворогів перешкодити дітям брати участь у соціалістичному змаганні», «використовувати дитячий ентузіазм» [40, с. 1] приводили педагогів до логічного висновку, що краще вже експлуатувати дитячу працю, ніж бути записаним до ворожого табору. В результаті, діти часто виходили на роботу разом із дорослими, виконуючи важку фізичну роботу [75, арк.36].

Обстеження сільських піонерських організацій представниками ЦК ЛКСМУ у 1932 р. показало, що причиною прогулів дітьми шкільних занять було те,

що діти були змушені працювати, збираючи врожай, іноді по 10-12 годин. У той же час, самі представники влади у своїх звітах відзначали, що оплата дитячої праці дорівнювала подекуди половині або й третині платні дорослого [23, арк. 4; 39, арк.55]. Це викликало появу критики «лівацьких закручень — зведення участі дітей у роботі колгоспу до використання їх як робочої сили». Такі факти були зафіксовані у Сумській, Одеській, Дніпропетровській, Вінницькій та інших областях [76, с. 1]. Повідомлялось про те, що в цих регіонах учні й піонери працювали понад 8 годин, а також про використання дитячої праці у нічні зміни. Через велику кількість подібних випадків наркомат освіти, наркомат землеробства та Центральне Бюро ДКО у серпні 1932 р. оприлюднили окремий лист «Про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній», в якому такі факти було названо «перекрученням» на місцях [77, с. 3]. Згідно цього документу, для роботи учні поділялись на кілька вікових груп, для яких було встановлено таку тривалість робочого дня: для 8-11-річних дітей — 1-2 години, 12-14-річних — 3 години, 15-16-річних — 4-5 годин. Наймолодші мали працювати на дослідних ділянках школи, радгоспу, колгоспу з меншим навантаженням, частішими відпочинками та чергуванням роботи. Працю старших планувалось використовувати на дослідних ділянках та «у виконанні виробничих робіт колгоспу, радгоспу». Керівники зобов'язувались влаштовувати щогодини 15-хвилинні перерви, забезпечувати підвіз дітей на віддалені місця та харчування. У цьому документі також уточнювали зміст практичної роботи: *«основні ділянки роботи учнів у збиральній та просапній кампаніях: культобслуговування, збір колосків, денна охорона кіп та скирт від птахів, піднесення учнями старших груп снопів у купи, погоничі, влаштування й ремонт мішкотари, прибирання хліба з-під віялки в лантухи, контрольні пости при возовиці хліба, посильна участь піонерів 14-15 років у прополці буряків»* [77, с.3]. Цей текст у газеті

«На зміну» супроводжувався карикатурою — піонер, запряжений у воза, надриваючись, везе хліб, повз нього проїжджає веселий парубок на тракторі [77, с. 3]. Хоч документ і обмежував експлуатацію дітей у колгоспах відповідно віку, але не забороняв її, більш того, він унормував дитячу фізичну працю, бо визначив її обсяг для кожного віку. На дітей покладались додаткові обов'язки, котрі майже не лишали їм можливостей для відпочинку, не кажучи вже про ігрову діяльність. Перед сільськими педагогами, комсомольськими керівниками ставили завдання утворювати «на добровільних засадах» групи юних кролиководів, свиноводів, борців зі шкідниками, садоводів, городників і навіть трактористів. І при цьому дбати, щоб це не була просто праця, а набуття досвіду [78, с.2]. Тим не менш, часто використання дитячої праці у колгоспах, за свідченнями вцілілих, рятувало їх від голодної смерті. Саме «жменя зерна», кілька склянок молока, «миска зупи», «половник юшки», які отримували вони, будучи дітьми, за свою важку роботу, давала можливість пережити ці страшні роки [79, с. 114, 129, 138].

Але мізерна оплата дитячої праці, як і нематеріальна винагорода, не могли бути головним мотивом активного включення дітей у політичні кампанії на селі під час Голодомору. Очевидним є те, що вони своєю діяльністю часто шкодили не лише односельцям, сусідам, знайомим, але й своїй родині. Тоді виникає питання, що саме було головним рушійним фактором, що штовхало дитину стати агентом влади в голодуючому селі?

Відповідь на це питання я пропоную шукати в площині формування ідентичності української дитини дискурсивними засобами. Серед визначень ідентичності нас найбільше цікавить той рівень, що визначається як солідарність із соціальними, груповими ідеалами, стандартами, цінностями, або як соціальна ідентичність. Аналізуючи медіа-тексти, звернені до дітей у цей період, можна помітити, що в них часто використову-

вався прийом оповіді від першої особи множини. Використовуючи займенник «ми», автори нібито виступали від імені дитячої аудиторії, уособлюючи її інтереси. Дитині пропонували приєднатися до певного «цілого», відчутти причетність до великої групи «радянських дітях». Основні звернення до дітей, що лунали в пресі: «діти робітників і колгоспників», «діти трудящих», «пролетарські і колгоспні ребята» — дорівнювали поняттям «радянські діти», «наші діти». Такі звернення влади важко було ігнорувати. Використання у текстах для дітей і про дітей понять «смерть», «боротьба», «ворог», «війна», «кров», «ненависть», «помста» милітаризували дитячу свідомість, змушували дитину бачити світ як поле битви між більшовиками та їхніми ворогами. Агресивне переконання молодшого покоління в тому, що противники колективізації є загрозою для існування та процвітання країни приносило свої плоди. Відомий радянський режисер Григорій Чухрай в своїх мемуарах згадував, як він, маленьким хлопчиком разом з матір'ю-комуністкою, приїхав до якогось українського села на Дніпропетровщині «ліквідувати куркульство як клас». Він бачив, як виводили з хат людей і вивозили невідомо куди. Він пам'ятає, як дехто плакав і йому навіть було їх шкода, але він був переконаний, що це «кулаки, міроеди», а значить погані [80, с.5].

Дитина була поставлена в умови, коли треба було чітко обирати на чиєму ти боці — або з «нами» — дітьми трудящих, колгоспників, або з «ними» — ворогами народу і влади. Асоціювати себе з намальованим владою звіром-куркулем дитині навряд чи хотілось. Протиставити себе цілому було дуже важко. Альтернативи звертання «діти робітників і селян» не існувало, в офіційному комунікаційному просторі були відсутні інші адресати, до дітей «нетрудящих», до «куркульських дітей» влада не зверталась, їх не намагались перевиховати чи переконати. Їх або зображували відразливими посіпаками ворогів або просто ігнорували. Отже, тим

треба було ідентифікувати себе як дітей трудящих, відмовляючись від батьків або щиро дистанціюючись від них, або мімікувати.

У спогадах людей, чие дитинство прийшлося на 1930-ті рр., неодноразово зустрічаються сюжети, про те, яким шоком для вихованих піонерською організацією дітей було дізнатись, що батьки були розкуркулені і приховували це від них. «...як почула, що вони кажуть, що ми були куркулі, й це для мене такий удар був, як ніби мене хтось по голові б'є! Я кажу: — То ви — куркулі! Ви бандити, розбійники, ті що колгоспне добро крали і палили колгоспні стодоли!», — згадувала у своїй розповіді про дитинство жінка, батьки якої переховувались з підробленими документами у Донбасі. Коли батько іншої жінки повернувся із Сибіру, де перебував у засланні, вона, почувши про його термін ув'язнення, розгнівано викрикнула: «Ти був 10 років! У нас в батьківщині дають тільки ворогам народу, чому ти не йшов з народом? Я ніколи тебе не назву батьком», і дійсно довго потому не підходила до нього близько. Про цей факт вже літня жінка згадувала з безмежним соромом і жалем за образу батька [65, с.603, 1175]. Ці спогади переконують, що процес становлення ідентичності в таких обставинах був дуже болісним для українського підлітка, якому треба було відмовлятися від природної позиції сина чи доньки на користь позиції «вірного ленінця». Нацьковуючи дітей на своїх односельців та родичів, що в жажливих умовах колективізованого села шукали можливостей вижити, влада забивала клин між різними поколіннями селян. Щоб полегшити дітям вибір, влада подбала, щоб офіційний дискурс став домінуючим, виключивши альтернативні можливості. Питання національної ідентичності визнавались не тільки не важливими, але й навіть шкідливими. Офіційний тоталітарний дискурс видалив з дискурсивного поля всі інші. На першому місті в ієрархії ідентичностей української дитини були поставлені ключові знаки «ра-

дянська дитина», «вірний ленінець», а все інше визнано другорядним. Діти стали позиціонуватись як сини й доньки партії, влади, держави. Ідентичність дитини найактивніше творилась через образ ворога з використанням опозиції «свій-чужий», «ворог-друг»).

Мобілізація дітей до політичних кампаній в селі відбувалась завдяки добре організованій партією масовій роботі різноманітних виконавців. Ця мобілізація була авторитарною, вертикальною, примусовою, що було пов'язано як з її цілями, так і методами та інструментами, до яких зверталась влада. Їхня участь не була безпосередньою ініціативою самих дітей, партійні лідери формували чіткі завдання комсомолу, який був призначений керівником піонерів, а він вже передавав їх далі, на рівень обласних та сільських піонерських організацій, шкіл, дошкільних закладів, інтернатів для сиріт. Таким чином влада вирішувала свої політичні, ідеологічні та економічні завдання. Використання дітей як агітаторів, наглядачів, охоронців разом із залученням дешевої або й безоплатної дитячої праці стало значущою складовою так званих «соціалістичних перетворень» у селі в період колективізації та Голодомору.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kelly C. *Children's World: Growing Up in Russia 1890-1991*. New Haven, London: Yale University Press, 2007. 714 p.
1. Kirschenbaum L. *Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917-1932*. Routledge, 2001. 242 p.;
2. Леонтьева С. Піонер — всем пример. *Отечественные записки*. 2004. Вип. 3. С. 249-259.
3. Кульчицький С., Шаталіна Є. Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр.: Документальна розповідь. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1989. 26 с.
4. Харченко А. Насильницьке переміщення дітей: як вписати в дискурс Голодомору. URL: <https://key-dbgdes2.holodomorstudies.com/research4.html> (дата звернення 6.06.2025).
5. Скубій І. Матеріальний світ дитинства та дитячі товари в радянському споживанні в 1920-1930-ті роки. Україна ХХ

- століття: культура, ідеологія, політика. 2017. Вип. 22. С. 152-162.
6. Kuzovova N. Childhood during the Holodomor 1932-1933 in Ukraine (in the South of Ukraine). *Journal of Family History*. 2022. 47(1). p. 59-77.
7. Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz> (дата звернення 06.06.2025).
8. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.
9. Харченко А. «...потрібні більш кваліфіковані робітники»: колективний портрет персоналу сиротинців напередодні Голодомору. URL: <https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans> (дата звернення 6.06.2025).
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф.1. Оп. 20. Спр. 6455.
11. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду. Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні. К.: Майстерня книги, 2009. 208 с.
12. Литвинов Ст. Робота гуртка «юних безвірників». Х.: ДВУ, 1929.
13. Ямельницький О. Політична мобілізація: до проблеми трактування поняття. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2012. Вип. 22 (3). С. 72-77.
14. Гогохія Н. Мілітаризація дискурсу дитини в УРСР 1929-1939 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2019. №5. С. 81-94.
15. Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. К.: Дух і літера, 2020. 272 с.
16. Орловский Б. «Нужен ли детдом? (в порядке дискуссии). *Детский дом*. 1929. №2. с. 13-14.
17. ЦДАГОУ. Ф.7. Оп.1. Спр.422.
18. Ханчин В. Политическое просвещение в пионеротряде. М.-Л.: Молодая гвардия. 1930.
19. Северьянова А. Два мира – две системы воспитания. Доклад на IX съезде ВЛКСМ «О работе среди детей». М.-Л., 1931. 62 с.
20. Речь т. Салтанова на VII Всесоюзной конференции ВЛКСМ. *На зміну*. 1932. №64.
21. Постишев П. Робота з дітьми – більшовицька гордість. Х.: Молодий більшовик. 1934.
22. ЦДАГОУ. Ф.7. Оп.1. Спр.857.
23. ЦДАГОУ. Ф.7. Оп.1. Спр. 994.
24. ЦДАГОУ. Ф.7. Оп.1. Спр. 737, арк. 16-17; спр. 857, арк. 39-40.
25. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940 / упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.
26. Державний архів Луганської області. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 364.

27. Дубецька О. Передплатні кампанії дитячої преси в Україні 1920–1930-х рр. *Young Scientist*. 2020. №9.1. С. 31-35.
28. Додаток до Бюлетеня НКО. 1932. №30.
29. У піонерський похід за соціалістичний урожай, за четверту більшовицьку весну, за хлібозаготівлі 1933 р. До юних піонерів і школярів, до всіх дітей Радянської України. *На роботі*. 1933. №4.
30. Пильнуймо, щоб класовий ворог не потрапив до Рад. *Київський піонер*. 1930. №66.
31. Петровский Г. Про перевибори рад (лист до піонерів України). *Піонервожатий*. 1934. №17.
32. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр.3019.
33. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВОУ). Ф. 2605. Оп. 2. Спр. 920.
34. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп 1. Спр. 546.
35. Коляда Н. Перші піонерські зльоти: до історії питання (кінець 20-х — початок 30-х рр.) *Вісник СевНТУ*. Серія: Педагогіка. 2012. Вип. 127. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2246/1/Pionerski_zlotu.pdf (дата звернення 06.06.2025)
36. Гриценко А. Літо в червоному галстуці // Піонерія України. 1917– 1941 рр. уклад. Вавілов І. К.: «Молодь», 1979. 320 с.
37. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 20. Спр. 2910.
38. ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп.9. Спр.1252.
39. Всі сили — на штурм третього вирішального! Київський піонер. 1931, 9 січня. №3.
40. Наша історія — невідривна частка здобутків пролетаріату. На зміну. 1932. № 45.
41. Інгульський І. Піонери й масові сільськогосподарські кампанії. Х.: ДВУ, 1930.
42. Короп Р. Піонерський похід за урожай. Х.– Одеса: Молодий більшовик, 1933.
43. Іванов П. Непорушний закон. Піонерам про хлібоздавання. Х.– Одеса: Молодий більшовик, 1933.
44. Юні дозорці більшовицького врожаю. *Дитячий рух*. 1933. №11.
45. Ми шлях накреслимо новий!: нотатки для піонербригад, що виїжджають на село до посівкампанії. К.: ред. газети «Київський піонер», 1933.
46. ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 9. Спр.1252.
47. ЦДАГОУ. Ф.7. Оп.1. Спр. 857.
48. *Більшовиченята*. 1930. №3.
49. Хелемский Я. Наші вороги. Тема та малюнки І. Ніжника. К.: Молодой большевик. 1931. 16 с.
50. Теж птахи. *На зміну*. 1932. №63.
51. Всесоюзний соцдогвір. Київський піонер. 9 січня 1931. №3.
52. ЦДАВОУ. Ф. 4402. Оп 1. Спр. 160.
53. Беріть шефство над соціалістичним колоском. На зміну. 1932, 18 липня. №63.

54. Партії наказ бойовий. На зміну. 13 лютого 1932. №14.
55. У піонерський похід за соціалістичний урожай, за четверту більшовицьку весну за хлібозаготівлі 1933 р. До юних піонерів і школярів, до всіх дітей Радянської України. На роботі. 1933. №4.
56. Молдаванов І. Куркульські діти говорять язиками своїх батьків. *На роботі* 1933. №6.
57. Сафо С. Так працював ворог. *На роботі*. 1933. №6.
58. Юні дозорці більшовицького врожаю. Дитячий рух. 1933. №11.
59. Справа його честі. *На роботі*. 1933. №2.
60. Нехода І., Бичко В. Пісня-рапорт. Піонерія 1934. №5.
61. Більшовицька гордість. Піонери Київщини від I до II обласної конференції ЛКСМУ (1932–1936 рр.). К.: Київ. обком. ЛКСМУ, 1936. 35 с.
62. ЦДАГОУ. Ф.7. Оп. 1. Спр. 995.
63. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп 1. Спр.1021.
64. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine, ed. James E. Mace and Leonid Heretz. Washington: United States Government printing office, 1990. 1735 p.
65. Про терористичний замах куркулів на активіста-піонера Микиту Сліпка. Дитячий рух. 1933. №11.
66. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 1. спр. 470.
67. Будемо всі як Павлик! *На роботі*. 1933. №2.
68. Гайдар Ф. Марш ударників. Піонерія. 1935. №8.
69. *На роботі*. 1933. №4.
70. Державний архів Полтавської області. Ф. 1100. Оп. 1. Спр. 2.
71. Пионерская правда. 1934. №№ 80-93.
72. Діти Відня працюють за голодну пайку; Діти, що вмирають голодною смертю; Примусова праця дітей в Німеччині. *Дитячий рух*. 1933. №7.
73. Червоні квіти. 1929. №13. С.5; *Київський піонер*. 1930. №25. С. 4; *На зміну*. 1932. №42. С.1; *Друг дітей*. 1932. №11-12. С. 8.
74. ЦДАГОУ. Ф.7. Оп.1. Спр. 856.
75. Піонерську допомогу батькам у зміцненні колгоспів. Вивчити постанови III конференції КП(б)У. Розмова III. *На зміну*, 24 липня 1932. №65.
76. Лист НКО, НКЗ та ЦБ ДКО ЦК ЛКСМУ про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній. *На зміну*. 4 серпня 1932. №66.
77. Журавський А. Вже скоро на ланах загудуть трактори. *На роботі*. 1933. №4.
78. Наум'яки П. і А. Україна, 1933 рік. Голодомор. Х.: Фоліо, 2021. 160 с.
79. Григорий Чухрай. *Моя війна*. Москва: Алгоритм, 2001. С.5.

2.3. Студентські «багатотиражки» як інструмент формування радянської ідентичності майбутніх педагогів

Підготовці майбутнього педагога в Радянському Союзі відводилась особлива роль. Надання вихідцям із селянського та робітничого середовища небачених раніше можливостей і щодо здобуття освіти, і щодо подальшої зміни соціального статусу (у межах «класово прийнятного» прошарку «трудової інтелігенції»), мало демонструвати переваги нової влади. У графі анкети для вступників відповідь: «із родини селян або робітників» засвідчувала «правильне» походження та ставала одним із ключів, які відкривали двері до вищих навчальних закладів, а також закріплювало за майбутніми вчителями/викладачами статус «провідника» комуністичної ідеології. У новій, радянській ідентичності, соціальна складова мала замінити національну, із паралельним закріпленням ідей «комуністичного інтернаціоналізму», проте, з відверто російським акцентом. Одним із інструментів «творення» нової людини в умовах навчання в інститутах/університетах стає партійно-комсомольська преса.

Однак навіть у цілком просякнутих ідеологічними кліше виданнях, можемо відстежувати зміни у «лінії» та політиці партії, які відображали підходи до формування радянської ідентичності, з врахуванням політичної кон'юнктури того чи іншого періоду.

Розглянемо та порівняємо підходи, які використовувались у радянських студентських газетах як у період «розвинутого» сталінізму (на прикладі багатотиражки Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова

«За більшовицькі кадри» за 1949 р.), так і короткотривалої «відлиги», яка пов'язувалась із відносною лібералізацією (на прикладі газети Житомирського педагогічного інституту ім. І. Франка «Студентська молодь» за 1958-1959 рр.).

Певною новизною дослідження є спроба аналізу пропагандистських механізмів заміщення національного соціальним на сторінках студентської періодики. Саме соціальний критерій і мав перетворитись на ключовий елемент радянської ідентичності, хоча його вагомість не заперечувала домінантність її російської компоненти.

Робота базується на теоретичних підходах, запропонованих у вже класичному дослідженні Т. Мартіна [10] та монографії Л.Нагорної, присвяченій вивченню регіональних ідентичностей із розлогими історичними екскурсами, в яких, серед іншого, розглядається й феномен радянської ідентичності [11].

Видання педагогічних інститутів радянського періоду в сучасній українській історіографії розглядались як джерела інформації для характеристики організації навчального процесу, громадської діяльності в освітніх закладах різного профілю [8; 13], вивчення особливостей проходження виробничих практик майбутніми педагогами [9], на початкових періодах формування радянської педагогіки та організації на нових засадах освітньої діяльності у закладах вищої освіти. Автори згаданих статей не акцентували своєї уваги на питаннях формування радянської ідентичності.

Джерельною базою статті є ювілейні збірники до річниць утворення університету (інформація, присвячена радянському періоду, й зокрема 20-40 рр. XX ст., розглядається в них не критично) [4]; газети «За більшовицькі кадри» Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова за 1949 р. [17] та «Студентська молодь» Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка за 1958-1959 рр. [14].

Від моменту встановлення більшовицької влади на теренах України тривав процес формування радянської ідентичності «інтернаціонального» зразку, з поступовим посиленням російського домінування. Паралельно відбувалось і формування української радянської ідентичності, що набуло виразності в умовах «коренізації». Ці процеси мали декілька хвиль/етапів, кожен з яких відображав зміст «поточної» політики та важливість розв'язання найбільш актуальних для комуністичної партії та її керівництва завдань, спрямованих на формування гомогенного суспільства «однодумності та одностайності». Нова держава проголосила своєю соціальною основою робітників та селян, які позбавлялись капіталістичних «ланцюгів» у всіх проявах. Представники цих верств (або, у відповідності з марксистською доктриною, класів) повинні були взяти владу в свої руки. Для розв'язання цього завдання освіти відводилась не остання роль. Тому поповненню лав студентства представниками робітництва та селянства, для їх перетворення на радянських спеціалістів у всіх галузях, приділялась особлива увага. Молоді люди, як найбільш «вдячний матеріал», піддавались інтенсивній «обробці» та вихованню в дусі «комунізму» та «інтернаціоналізму». Функція активного просування радянської ідеології закріплювалась за освітніми закладами.

Перші кроки, пов'язані із підготовкою вчорашніх робітників та селян до вступу у вищі навчальні заклади, співпадають із початком реалізації політики «націоналізації». Губернський Житомир не став винятком*.

У 1922 р. тут засновують вечірній робітничий факультет ім. Жовтневої революції. Метою його створення була підготовка слухачів для вступу до інститутів.

*Цей статус місто зберігало до 1925 р., у 1937 р., у відповідності із новими радянськими підходами у адміністративно-територіальній структурі, було створено Житомирську область, із центром в Житомирі.

Через рік від початку діяльності, на робітфаку з'являються партійний та комсомольський осередки, згодом і профспілка, поява яких відповідала загальним установкам політизації освіти та поступового формування обрисів тоталітарної системи радянського зразка. У 1926 р. робітфак підпорядковується Інституту народної освіти [3, с. 54], в самій назві якого втілювалась базова ідея «робітничо-селянської» держави.

Саме цього року радянськими теренами прокотилася хвиля перейменувань та присвоєння нових назв на честь діячів, яких партія визнала гідними подібної оцінки їх заслуг. Так, колишній Катеринослав перейменовують на Дніпропетровськ, на честь комуніста Г. Петровського, одного із організаторів ВЧК. Волинському інституту народної освіти, як зазначалось в офіційних повідомленнях, «на клопотання трудящих», присвоюють ім'я Івана Франка [4, с. 8]. Хоча це, безумовно, було політичне рішення, пов'язане із поділом Волині на дві частини й перетворенням Житомирщини на своєрідний радянський форпост на західному кордоні країни. «Вписування» в радянський наратив постатей Тараса Шевченка та Івана Франка виконувало важливе завдання: селянське походження першого та спільний для обох імідж борців за свободу від поневолення народу, перетворювали їх на важливі постаті в ідеологічних конструкціях, а також, певною мірою, сприяли розмиванню національного у соціальному. У випадку Івана Франка «привласнення» його імені нагадувало й про радянські територіальні претензії на західноукраїнські землі. Актуалізація уваги на цих постатях також відповідала ідеологічним засадам політики «коренізації».

Зосереджуючи увагу на парадоксальних результатах радянської національної політики в умовах «коренізації», Т. Мартін наголошував, що «...демонстративна повага до національних особливостей неросійських народів була покликана здеполітизувати національну ідентичність» [10, с. 30].

Про важливість саме соціальної компоненти у формуванні «людини радянської» свідчить і нова назва Житомирського навчального закладу. У 1929 р. інститут було реорганізовано в Інститут соціального виховання. У його складі об'єднали педагогічний інститут, два педтехнікуми, педагогічний робітфак та підготовчі курси [4, с. 7]. Не забували радянські ідеологи й про «вороже оточення» та необхідність перманентної готовності до війни (як і «експорту» революції). У 1927 р. запроваджується військова підготовка, студентів надсилають на табірні збори та стажування до військових частин [4, с. 8].

На початку 1930 р. у Житомирському інституті соціального виховання створюється газета «За більшовицькі кадри» [16]. Використання гасла в якості назви, яке є більш ніж промовистим — ще одна особливість радянської пропаганди та агітації. Після завершення Другої світової війни, газета з ідентичною назвою буде видаватись і в Одеському державному університеті ім. І.І. Мечнікова.

Від 1933 р. радянська пропагандистська машина починає наголошувати на культурній єдності росіян і українців, яка у 1935 р. переросте у «дружбу народів». Саме ця метафора «надалі служитиме на позначення нового радянського національного устрою» [10, с. 459].

Друга світова війна внесла свої корективи у ставлення радянської влади до збереження національної ідентичності. Однак, дуже швидко фактор пограничності, форпостності України перед обличчям нових політичних загроз, вже в умовах «холодної війни», позначився на посиленні ідеологічної роботи у сфері закріплення уніфікованої радянської ідентичності. У повосінний період й до 1953 р. культ особи Сталіна просувався з особливою інтенсивністю. Студентські газети були одним із його рупорів. Стилістика та романтизоване подання інформації про цілком буденну для студентства справу — складання сесії — відображає «нерв» та фанатичність культу, (а у світлі сучасної війни, прізвище сту-

дентки виглядає як тролінг з минулого): «Вона думає про Москву, про Червону площу, про людину, якій вона зобов'язана великим правом на освіту, на працю, на щастя. Вона знає, що Сталін не спить в цей чудовий літній ранок. Він підходить до вікна, яким зором оглядає рідну країну, він бачить і її, радянську студентку Лілу Кацапову, і він посміхається їй по-батьківському тепло, привітно, ласкаво» [17, с. 2].

Проте Сталін та його оточення не могли відкинути та забути про український внесок як у перемогу над нацизмом, так і наявність українського руху опору в умовах війни. Тому у повоєнний період знову повернулись до використання української мови у студентських виданнях. Навіть в університетах тих міст, які сьогодні російська пропаганда називає «містами русскої слави». Йдеться про Одеський державний університет ім. І.І. Мечнікова та студентську багатотиражку «За більшовицькі кадри», цитата з якої наведена вище. На сторінках цього видання вчергове зустрічаємо зміщення акцентів із національного (але за його присутності) до соціального та з акцентом на елементах культу вождя: «Товариш Сталін про диктатуру пролетаріату» – на це питання відповідає студент II курсу філологічного факультету (*українській відділ*) Олександр Хромов. Йому є про що розповісти. Його власне життя – приклад великої перетворюючої сили диктатури пролетаріату та її державної форми – радянської влади. Влада рад дала змогу синові селянина-бідняка ... одержати середню освіту... Більшовицька партія, радянська влада дали змогу простому *українському* юнакові вчитися в університеті» [17, С. 2].

Перші роки після смерті Сталіна, позначені хоча й дуже умовною, проте лібералізацією. Це знайшло відображення і у змісті та тональності публікацій, які розміщувались у студентських багатотиражках. У якості окремого регіонального кейсу, в якому знайшли відображення загальні підходи, властиві для досліджуваного періоду (в контексті формування «людини

радянської»), проаналізуємо зміст студентської газети «Студентська молодь», яка видавалась українською мовою 1958-1959 рр.* у Житомирському державному університеті імені Івана Франка [14].

Зміст аналізованого видання демонструє дві тенденції: з одного боку, елементи «лагідної» ідеологічної обробки майбутніх радянських педагогів, з іншого — закріплення в їх свідомості особливої ваги Росії та Москви як політичного та інтелектуального центру.

Радянський державно-політичний апарат, як і в довоєнний період, спирався на діяльність низових структурних підрозділів, представлених в усіх організаціях та навчальних закладах. Попри безумовне домінування партійних установок, рішень, й відповідно закріплення провідних ролей за партійними осередками у кожній установі, зберігалось формальне представлення інших структур, які мали втілювати «демократичність» та «народність» влади. До таких належали профспілки, у випадку інститутів — ще й осередки ЛКСМУ, адже майбутній вчитель обов'язково мав бути комсомольцем. Всі згадані організації, включно із дирекцією Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка, виступили засновниками нового видання.

Започаткування газети приурочили до 1 травня. У вступній частині «До читача» зазначалось: *«Вихід молодіжної газети в світ служить незаперечним і яскравим доказом невтомного піклування рідної комуністичної партії за студентську молодь нашого інституту та її ідейне зростання. Головна мета багатотиражки — виховувати молодих будівників комунізму, бути для них чуйним другом і вдумливим наставником»* [14, с.1].

*Масований наступ на українську мову (як один із складових національної ідентичності) розпочнеться згодом (від 1963 р., коли на XXII з'їзді КПРС проголосили курс на побудову комунізму, й серед іншого, анонсували бажаність загального переходу на російську, що мало стати запорукою швидкого будівництва комунізму).

Попри домінування на сторінках газети публікацій з радянськими ідеологічними кліше, зустрічаються і цілком нейтральні: студентська лірика, замальовки зі студентських весіль (навіть із фото поцілунків молодят) та інших побутових сюжетів. З точки зору краєзнавства представляє інтерес розлогий стаття в одному з номерів про житомирський період життя та педагогічної діяльності Олександра Довженка.

У першому ж номері, поруч із офіційними привітаннями (написані типовим радянським «новоязом») з нагоди заснування видання від обласних органів партії, комсомолу, розміщене й цілком нейтральне, без жодного ідеологічного навантаження, привітання вже відомого на той час письменника Василя Земляка*:

«Побажаємо щойно народженій газеті бути не лише літописцем нашого життя, але й ні тепер, ні в майбутньому..., не забувати свого головного призначення: будити у своїх молодих читачів наполегливість, завзяття, любов до праці і до людини...» [12, с. 1]. Можемо припустити, подібні «вольності» також стали відображенням короткотривалої «відлиги». Симптоматично, що у 1958 р. В. Земляк обіймав посаду відповідального секретаря газети «Радянська Житомирщина», й цього ж року був переведений на підвищення до Києва.

Зміст студентської газети підтверджує тезу, яку висловлює Л. Нагорна — у формуванні ідентичності беруть участь різні суб'єкти — від представників влади до виконавціввокалістів [11, с.165]. Традиційні культурно-масові заходи (щорічні огляди художньої самодіяльності) містили обов'язкові компоненти та вибудовувались у відповідності з ідеологічною ієрархією, яка «працювала» на формування радянської ідентичності: виступ хорової капели з літературно-музичним монтажем «Ле-

*Справжнє ім'я — Вацлав Вацек, етнічний чех, який народився на Вінниччині, за його сценарієм було знято фільм Івана Миколайчука «Вавилон XX».)

нін завжди з нами» (автор — студент В. Грабовський,* революційна пісня «Варшав'янка»; далі — «руській перепляс», звісно ж, «під гучні оплески». У програмі — й пісня англійською мовою, але це «задушевна «Пісня негра». Завершенням, «кодою» концерту стає пісня В. Мураделі «Россія — родина моя» [1, с. 2].

На сторінках видання представлений весь комплекс ідеологічної роботи, яка проводилась із майбутніми вчителями: аналіз успішності засвоєння курсу з історії КПРС; зміст політінформацій, присвячених розгляду рішень з'їздів комсомолу та партії; «теоретична конференція», назва якої говорить за себе: «Комунізм — це молодість світу і його будувати молодим»; тематика доповідей («Героїчна семирічка», «Рішення XXI з'їзду КПРС», «Змагання за право називатись групами комуністичного навчання і праці», «Звернення XIII з'їзду ВЛКСМ» тощо). Базовою історичною подією й, відповідно, основою формування радянської ідентичності залишалась «Велика Жовтнева революція». На виховних заходах студенти зустрічались із «учасником штурму Зимового палацу» [7, с. 3]. Газета містила й міжнародні огляди — зазвичай, це замальовки про вартість та доступність навчання, студентські страйки в «капіталістичних» країнах [5, с.4]. Зазначені заходи мали впливати на підготовку вчителя, за яким і закріплювалась функція «провідника» партійної лінії, спрямованої на формування радянської ідентичності учнів.

Підсумовуючи, зазначимо. Мова видання (помітно «модернізована» радянськими «мовознавцями») залишалась єдиним елементом** допустимого у збереженні національної ідентичності, яка розчинялась у своєму

*Валентин Грабовський (1937-2004) — згодом стане членом спілки письменників СРСР, український поет, перекладач, мистецтвознавець. Засновник та Голова громадської організації «Житомирський обласний відділ Спілки поляків України»

**До мови додавалась згадка Тараса Шевченка у патріотичній студентській поезії

радянському відповіднику. Локальні студентські газети обов'язково містили елементи «офіціозу». Тон та інтенсивність пропаганди у 1949 та 1959 рр. суттєво різнилися. Однак багатотиражки продовжували виконувати свою місію — ідеологічну «ковку» «людини радянської». Студентська й викладацька наукова активність передбачала участь у цілком ідеологічних за суттю конференціях, на сторінках видань обговорювались рішення партійних та комсомольських з'їздів. Особлива увага приділялась показникам успішності при вивченні «Історії КПРС», у газетах містились репортажі про питання, перебіг іспитів та їх результати.

Студентська самодіяльність чітко регламентувалась ідеологічними підходами та обов'язковими компонентами програми, спрямованої на закріплення радянської ідентичності, в якій Росії, російській мові відводили ключове значення. Студентські газети не роздавались безкоштовно. Одеська багатотиражка коштувала 20 коп., Житомирська — 15 коп. Проте назва «багатотиражка» не була випадковою — наклад видань складав 1000 примірників, що зайвий раз підтверджує їх пропагандистку роль.

Період «відлиги» позначився на змістовній та композиційній структурі студентського видання: цілком людяні, без ідеологічних нашарувань тексти окремих привітань з нагоди започаткування; розміщення на передовій сторінці інформації про черговий з'їзд та фото поцілунку студентів-молодят.

Інформація, розміщена у газетах, відображала економічні проблеми та наслідки війни. Так, повоєнна відбудова корпусів Житомирського педінституту силами викладачів та студентів тривала ще у 1959 р., про що довідуємося зі сторінок газети. «Живі» сліди війни не дозволяли канонізувати день 9 травня. Не будучи святковим днем, ця дата ще не фігурувала (як і конструкт «Великої Вітчизняної війни») в якості базового державного свята та основи «радянської» ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарчук Л. На сцені — наші товариші. Студентська молодь. № 4, С.2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО).
2. Бондаренко В. До 100-річчя журналу «Студент революції» (1922-1933). <https://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/stydent-revolutsii/>
3. Близнюк Л. Розвиток народної освіти на Житомирщині в 1933-1941 рр. *Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади*: зб. ст. Житомир: Житомир. обл. вид-во, 1957. С. 51-60.
4. Житомирський державний університет імені Івана Франка. 100 років. Житомир: «Полісся», 2019. 244 с.
5. «За бортом вищої школи». Студентська молодь. № 3. С.4. (ДАЖО).
6. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
7. Козюра Г. Сердечні бесіди. Студентська молодь. 1958. № 3. С.3. (ДАЖО).
8. Комарніцький О. Журнал «Студент революції» про навчальну та громадську діяльність студентства вищих педагогічних навчальних закладів України (1930-1933 рр.). *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 32-37.
9. Комарніцький О., Комарніцька Л., Навчальна діяльність студентів Житомирського педагогічного ЗВО у 20-30-ті рр. XX ст.: практики та підсумкова атестація. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2022. № 10. С. 37-56.
10. Мартін Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923-1939 роки). К.: Критика, 2013. 639 с.
11. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
12. Привітання з нагоди виходу видання. Студентська молодь. № 1, С.1. (ДАЖО).
13. Покалок В. Журнал «Студент революції» про навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну роботу сільськогосподарських вишів УСРР у 1920-ті рр. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. Вип. 9. С. 65-77. Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM
14. Студентська молодь. Орган Житомирського державного педагогічного інституту ім. І.Я. Франка. Травень-грудень 1958-1959 рр. (ДАЖО).
15. Шевченко В. До 85-річчя журналу «Шлях освіти» (Харків, 1922). <https://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/hliah-osvitu-95-rokiv/>

Радянська ідентичність в Україні:

16. За більшовицькі кадри. Орган Житомирського інституту соціального виховання. 1932-1935 рр.
17. За більшовицькі кадри. Орган Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова. №17 від 16 червня 1949 р.

Розділ III

Людина радянська як об'єкт і суб'єкт історії

3.1. Соціоантропологічні параметри співробітника держбезпеки 1920 — 1930-х рр.: спроба аналізу наявних досліджень

Сучасна історіографія державного терору радянської доби в Україні та пострадянському просторі здебільшого акцентувала увагу на дослідженні жертв комуністичного режиму. Дослідники вивчали політичне підґрунтя арештів соціальних і професійних груп, кількісні параметри, динаміку репресій, окремі постаті [28], здійснили перші спроби статистичних дослідження [31]. Подібні статистичні дослідження також здійснювалися й у Російській Федерації [41].

Водночас безпосередні виконавці, співробітники державної безпеки, опинилися поза науковою увагою упродовж 1990-х — початку 2000-х рр. Для такої ситуації було декілька причин. Перша — це відсутність джерельної бази. Історики спочатку мали доступ до документів партійних органів і радянських установ, окрім особових справ комуністів. У фондах політбюро, обкомів КП(б)У — КПУ іноді можна було натрапити на деякі біографічні довідки, «Листки обліку кадрів», що були інформаційними матеріалами для ухвалення рішення про призначення співробітників держбезпеки на посади, що входили до переліку номенклатури ЦК КП(б)У–КПУ чи обкому партії. Іноді у партійних «надрах» формувалися інформаційні довідки про виключення із членів Компартії чекістів за «порушення соціалістичної законності», політичні чи аморальні проступки. Однак це було поодинокі документи. Негативна інформація, що містилася у згаданих документах, не надавала типових

рис для формування загальних соціо-антропологічних характеристик чекістської спільноти.

Найвні у СРСР збірники документів [26; 27], публіцистично-документальні публікації радянської доби [7; 40; 43] формували у громадськості лише культ «ідеального чекіста», «солдата партії», який, за висловом очільника ВЧК Ф. Дзержинського, мав «холодну голову, гаряче серце і чисті руки».

Натомість значна частина документів комуністичних спецслужб на початку ХХІ ст. не була доступною для дослідників. Відомчі інструкції Служби безпеки України забороняли вченим досліджувати й оприлюднювати інформацію про особові справи співробітників держбезпеки, агентуру, оперативно-розшукові заходи радянської доби. Вибірково інформація публікувалася у науково-документальних збірниках, що видавалися у межах спільних міжнародних наукових проєктів [5; 6]. Для громадськості створювалося марево про відкритість архівів держбезпеки. Однак при спробі вчених отримати повноцінний доступ до особових справ колишніх співробітників державної безпеки, матеріалів службового розслідування із Галузевого державного архіву СБ України, його обласних підрозділів лунали відмови, посиляючись на засекреченість цієї категорії архівних справ.

Поведінка співробітників Служби безпеки України зумовлювала другу причину затримки соціоантропологічних досліджень чекістів радянської доби. Керівництво спецслужби незалежної України було «вихідцями із СРСР», де особисті дані співробітників держбезпеки, навіть злочинців із їхнього середовища були державною таємницею. У приватних розмовах із вченими, дискусіях із представниками громадянського суспільства вони заявляли, що «виконавців масових репресій вже немає в живих» і не варто акцентувати увагу на їхній минулій діяльності, навіть якщо вони здійснювали злочини. На їхню думку, оприлюднення інформації про злочинців

комуністичного режиму може спровокувати трагічні наслідки для їхніх нащадків.

Іноді вони навіть посилалися на відомий стереотип «такі були часи», тобто комуністичний режим змусив цих людей здійснювати злочинні дії під страхом покарання чи можливої маргіналізації у радянському суспільстві через звільнення із «органів». Тобто формувалася думка про примус керівництвом (не зазначалося — чи політичним, чи відомчим) рядових співробітників до масового насильства над співгромадянами. Таким чином, формувалася громадська думка про невинуватість співробітників держбезпеки у політичних репресіях і головна провина покладалася на ефемерного керівника, оскільки воно уособлювало вищу політичну посаду — Генерального секретаря Компартії, яка знаходилася поза межами будь-якої критики. Його ім'я назвали на XX з'їзді — І. Сталін. Але в подальшому воно набрало безособового терміну «культ особи» знову таки для виведення очільників Компартії за межі критики.

Для внутрішнього користування більшовицькі керівники придумали навіть спеціальне словосполучення — «порушення соціалістичної законності». Саме так обтічно означували серед партійно-радянської бюрократії катування і знущання співробітниками держбезпеки над підслідними. Таке формулювання переслідувало дві мети: юридичну підставу для чергової кадрової чистки співробітників комуністичних спецслужб і спосіб пояснення для надмірно зацікавлених представників громадськості.

Ще на початку 2000-х рр. цим терміном «прикривалися» керівники СБ України, пояснюючи громадськості діяння колишніх співробітників держбезпеки, не розкриваючи їхню сутність. Дії керівництва Служби безпеки України у 1990-х — початку 2000-х рр. пояснювалися не лише їхнім дружнім ставленням до «колег із Луб'янки». На початку 1990-х рр. керівництво Російської Федерації, намагаючись координувати діяльність

керівництва колишніх радянських республік, пов'язали їх значною кількістю міждержавних договорів. Загальною мотивацією стало збереження колишніх економічних, виробничих, відомчих зв'язків для подальшого розвитку політичного і соціально-економічного і культурно-освітнього простору так званої «Співдружності незалежних держав», що виникла на пострадянському просторі на початку 1990-х рр. У сфері державної безпеки були підписані відповідні відомчі міждержавні документи між спецслужбами України та Російської Федерації про засекречення певної інформації радянської доби, зокрема, й особових справ на співробітників органів державної безпеки. Так, дослідження актів про виконання смертних вироків, архівно-кримінальних справ, де містилися документи із зазначенням прізвищ безпосередніх виконавців розстрілу приречених громадян, обмежувалося співробітниками СБ України. Вони посилялися на пункт 4.1.10 «Зводу відомостей, що становлять державну таємницю», що був затверджений наказом по Службі безпеки України 12 серпня 2005 р. У ньому зазначалося: «Відомості про виконання (незалежно від часу) вироків стосовно засуджених до виняткової міри покарання конкретною особою, що дають змогу її ідентифікувати» повинні зберігатися вже під українським грифом «Цілком таємно» [36], тобто вже не радянським грифом «Совершенно секретно». Останній із зникненням СРСР втратив свою чинність. Це певним чином давало можливість колишнім злочинцям із числа співробітників держбезпеки уникнути навіть посмертного морального покарання, оскільки через вік і природню смерть вони вже уникнули правової процедури. Лише 9 липня 2020 р. згаданий пункт був виключений наказом №193 Служби безпеки України [37].

Ухвалення у квітні 2015 р. Верховною Радою України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» кардинально змінило ситуацію. Фактично

відбувся черговий етап «архівної революції» початку 1990-х рр., коли архівні документальні комплекси стали доступні дослідникам. Новий Закон України став правовою основою для повного відкриття документів комуністичних спецслужб. Заборонялося віднесення інформації репресивних органів до конфіденційної, службової чи таємної інформації. Констатувалося, що архівна інформація про штатних або позаштатних співробітників репресивних органів є відкритою, доступ до такої інформації не може бути обмежений з будь-яких підстав. Також встановлювалася відповідальність за порушення законодавства про доступ до архівної інформації репресивних органів. Окремо зазначалося, що дія Закону України «Про захист персональних даних» не поширюється на отримання архівної інформації репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.

Отримавши правову основу для наукового дослідження і повний доступ до документів комуністичних спецслужб, зокрема, особових справ, матеріалів службового розслідування тощо, вчені одразу перейшли до активного дослідження біографій співробітників держбезпеки.

Історіографічні напрями «олюднення» діяльності співробітників державної безпеки радянської доби

Дослідження біографій співробітників держбезпеки почали здійснюватися в Україні у середині 1990-х рр. Доступ до архівно-кримінальних справ спровокував цікавість дослідників до постаті слідчого, який фальсифікував свідчення чи примушував підсудного надавати «потрібну» неправдиву інформацію. Додатковим поштовхом для дослідження стали оглядові довідки на засуджених співробітників держбезпеки, які долучали до архівно-кримінальних справ реабілітованих осіб і були

додатковою підставою їхньої реабілітації. В оглядових довідках містилася як особова інформація, так і конкретні факти фальсифікації кримінальної справи, застосування «недозволених методів ведення слідства», як-то психологічні і фізичні катування. Це була перша документальна інформації із надр комуністичних спецслужб поза вже опублікованими спогадами, окремими свідченнями із партійних довідок чи листів колишніх в'язнів до керівництва Компартії чи Президії Верховної Ради СРСР.

Водночас із 1993 р. почалася робота науково-редакційних груп науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», що передбачала, окрім публікації списків жертв політичних репресій комуністичного режиму, вивчення механізму формування і функціонування державного терору упродовж 1917–1991 рр. Працівники обласних редакцій, науковці Інституту історії України НАН України, що забезпечували наукове редагування та методичне забезпечення, також акцентували увагу на постатях керівників обласних управлінь, слідчих, оперативних уповноважених тощо. В анкеті на репресованого громадянина, що була розроблена Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», містився пункт із зазначенням прізвища слідчого як основного виконавця волі комуністичного диктатора [38]. Планувалося, що таким чином будуть виявлені наступні первинні параметри — кількість кримінальних справ, що їх провадив конкретний слідчий, часовий проміжок їх провадження, можлива «спеціалізація» слідчих на національних, професійних чи соціальних групах тощо.

Дослідники почали збирати біографічні дані із оглядових довідок на чекістів, причетних до «порушення соціалістичної законності» із документів партійних органів (ЦК КП(б)У, обкомах партій). Також анкети чекістів-учасників партійних з'їздів, обласних конференцій, що були у вільному доступі архівних установ, надавали додаткову інформацію або розкривали певні

маніпуляції чекістів із прізвищами (русифіковані ім'я, зміна прізвища із національного на російське), національністю (часто писали «русский» замість реального національного походження) тощо.

Вже наприкінці у 1997 р. була надрукована колективна праця «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи». Автори опублікували докладні біографічні нариси на наркомів внутрішніх справ радянської України Всеволода Балицького та Ізраїля Леплевського, повноважного представника ОГПУ СРСР по Північнокавказькому краю, першого секретаря Північнокавказького крайкому ВКП(б) Єфіма* Євдокимова, який довгий час працював на відповідальних посадах в радянській Україні, заступника наркома внутрішніх справ радянської України Карла Карлсона. У книзі були опубліковані розлогі біографії керівників регіональних апаратів, середнього начальницького складу ГПУ-НКВД радянської України [46]. Деякі із них вже були опубліковані у 1994 р. [18].

Через декілька років В. Золотарьов на основі докладно відібраного матеріалу із опублікованих джерел, верифікованого через документи партійно-радянських органів, опублікував серію розлогих біографій середнього начальницького складу ГПУ-НКВД радянської України. Документи із архіву комуністичної спецслужби складали мінімальну кількість через їх недоступність [12; 16; 21].

Початково біографічні нариси були схожими за структурою. В. Золотарьов згадував обов'язково соціальне походження, родину чекіста, оскільки це було однією із визначальних обставин подальшої кар'єри в органах держбезпеки наприкінці 1930-х рр. Докладно описував навчання, отримання першого життєвого досвіду, участь

*Тут і далі автор транскрибує імена чекістів, вчених, народжених на російських та інших теренах, українською мовою згідно практики написання імен, по-батькові (за наявності), прізвища з інших мов

у політичних організаціях соціал-демократичного спрямування, Українській революції та громадянській війни у Росії на боці більшовиків. Біографії свідчили, що переважна більшість начальницького складу середньої ланки потрапила до органів держбезпеки у 1920–1921 рр., тобто під час російської окупації Української Народної Республіки. Це було пов'язано із формуванням чекістських органів у складі російської окупаційної адміністрації. Здебільшого, вони направлялися із підрозділів Червоної армії або із особливих відділів Всеросійської надзвичайної комісії (рос. ВЧК) дивізій, що окупували територію України. Їхнє призначення погоджувалося безпосередньо із керівництвом ВЧК.

Згодом у біографічних нарисах В. Золотарьова, О. Бажана і Ю. Шаповала [15; 19; 20; 44] додалися цілком нові сюжети. Ідеться про виявлення певних клієнтел, що поширювали свій вплив в ГПУ–НКВД радянської України. Цих людей пов'язували спільність служби, сюзерен, схожість життєвого шляху, спільна небезпека, суперництво із іншою клієнтелою, що хотіла перехопити ключові посади, вплив тощо. Зокрема, були зафіксовані представники клієнтели Ніколая Єжова. У республіці — це нарком внутрішніх справ радянської України Александр Успенський, який одразу почав формувати власну клієнтелу. Це були співробітники, які разом із ним працювали у Новосибірську та Оренбурзі. На його прохання їх перевели у розпорядження НКВД радянської України. Це Александр Радзивіловський (в.о. наркома внутрішніх справ УССР, згодом начальник 3 відділу 3 управління НКВД ССР), Дмитрій Гречухін (начальник УНКВД по Одеській області, виконуючий обов'язки заступника наркома внутрішніх справ УССР), Александр Яралянц (начальник 4 (секретно-політичного) відділу НКВД УССР), Іван Жабров (начальник УНКВД по Кам'янець-Подільській області), Грігорій Вяткін (начальник УНКВД по Житомирській області), Александр Троїцький (заступник, згодом ви-

конуючий обов'язки начальника контррозвідального відділу НКВД УССР).

Провівши масштабний порівняльний аналіз біографій, дослідження міжособистісних стосунків, В. Золотарьову вдалося виявити формування і персоніфікувати ще декілька клієнтел у НКВД УССР. Це «литвинівці», «заковці» або «ленінградці», «українці», «північноавказьці» і «нейтралі».

«Литвинівці» — група начальника секретно-політичного відділу ГУГБ НКВД ССРСР старшого майора держбезпеки Міхаїла Литвинова. До неї входили Арон Хатаневєр (начальник секретно-політичного відділу НКВД УССР), Міхаїл Яхонтов (начальник 2 (оперативного) відділу НКВД УССР), Грігорій Кобизєв (начальник відділу кадрів НКВД УССР, згодом начальник УНКВД по Харківській області), Андрей Єгоров (начальник УНКВД по Чернігівській області).

«Заковці» або «ленінградці» — це Пьотр Карамішев (начальник УНКВД по Миколаївській області), Пьотр Коркін (начальник УНКВД по Дніпропетровській області), Іван Корабльов (начальник УНКВД по Вінницькій області). Їх пов'язувала спільна служба в УНКВД по Ленінградській області і дружба із начальником цього обласного УНКВД, згодом заступником наркома внутрішніх справ ССРСР Леонідом Заковським. На цій посаді він намагався укріпити свій вплив в апараті держбезпеки ключової республіки.

«Українцями» В. Золотарьов назвав групу чекістів, які тривалий час працювали в радянській Україні. Вони змогли досягти довіри наркомів внутрішніх справ УССР І. Лєплєвського, А. Успенського й успішно продовжували певний період будувати кар'єру. Це Алексей Долгушев (начальник УНКВД по Київській області), Ніколай Дальський-Белоус (начальник 1 (охорона керівників партії і членів уряду відділу НКВД УССР), Грігорій Коркунов (начальник УНКВД по Ворошиловградській області), Володимир Калюж-

ний (заступник начальника 4 (секретно-політичного) відділу НКВД УССР) та ін.

Дослідники також чітко зафіксували наявність клієнти авторитетного у партійному і чекістському середовищі першого секретаря Північнокавказького (згодом Азово-Чорноморського) крайкома ВКП(б) Є. Євдокимова. Він впливав на призначення чималої групи співробітників ГПУ — НКВД радянської України. Зокрема, він сприяв призначенню на посаду начальника особливого відділу НКВС УССР Михайла Лістенгурта, начальника УНКВД по Харківській області Грігорія Телешева. Представником «північнокавказької» клієнти також був начальник УНКВД по Полтавській області Александр Волков. О. Бажан і В. Золотарьов, досліджуючи постать А. Волкова, відзначали його грубість та брутальний стиль у спілкуванні з особовим складом. Зокрема, перебуваючи на посаді начальника 4 відділу УНКВД по Київській області, його незадоволення викликала доповідь молодшого лейтенанта держбезпеки К. Купіріна. Він розкидав папери, кримінальні справи по підлозі і вигнав підлеглого із кабінету. Постійною лайкою, демонстративним незадоволенням роботою, психологічним тиском А. Волков довів молодшого лейтенанта державної безпеки А. Винокура до спроби самогубства [20, с.32].

Однак були співробітники із числа керівного складу, які намагалися рівновіддалено знаходитися від різних партійно-чекістських клієнтел. У чекістському середовищі «нейтралами» називали Леоніда Павлічева (заступник начальника, начальник 4 відділу НКВД УРСР) і Павла Чистова (начальник УНКВД по Донецькій області). В. Золотарьов стверджував, що їм вдалося уникнути входження до якихось клієнтел і зберегти до певного часу рівні стосунки із колегами та керівництвом союзного і республіканського НКВД [15]. Але вони не уникнули покарання за «порушення соціалістичної законності». Л. Павлічева спочатку у 1940 р. перевели до

управління будівництва шосейних доріг НКВС СРСР, у 1941 р. — заарештували, засудили до 10 років виправно-трудових таборів. Але під час німецько-радянської війни його відрядили на фронт, де він загинув. П. Чистова також перевели із Головного управління держбезпеки до Головного управління таборів НКВС СРСР, у 1941 р. він потрапив у німецький полон [46, с.571-572].

Паралельно дослідження біографій чекістів здійснювалися у Російській Федерації. Марк Юнге визначив три історіографічні напрями у цій царині. Перший — відомчий. Це переважно історики, які мають відношення до ФСБ РФ або працювали у навчальних закладах ФСБ. Вони прагнули продовжити «героїчну традицію» радянської доби. Вони визнавали певні хвилі репресивних акцій, однак завжди зауважували, що капіталістичні держави проводили розвідувально-диверсійну роботу і репресії були відповіддю на спроби дестабілізувати комуністичний режим в СРСР. М. Юнге наголошував, що представники цього напрямку ігнорували власну зацікавленість керівництва держбезпеки у проведенні масових репресивних операцій, заперечували сукупну відповідальність чекістів за катування і масові вбивства громадян. При очевидній винуватості чекістів, представники цього напрямку наголошували на маніпуляції, і тиску партійних керівників на органи держбезпеки, примушуванні до «порушення соціалістичної законності» тощо [48, с.25].

Другий напрям, на думку М. Юнге, представляли історики, які стверджували про спротив в надрах підготовки та проведення масових репресій. Наприклад, Віктор Данілов із факту арешту у липні 1937 р. окремих високопоставлених співробітників НКВД зробив висновок, що причиною цих арештів став «дух опору», притаманний чекістам, які не забули про негативний досвід колективізації та індустріалізації 1928–1933 рр. Спираючись на окремі факти арештів рядових співробітників держбезпеки, Олександр Ватлін, зокрема,

наполягав на існуванні спротиву у низових апаратах наркомату внутрішніх справ. Але, на їхню думку, ці чекісти не могли протидіяти настановам партійного керівництва і відомчим оперативним наказам [4; 9; 48, с.25-26]. У згаданих працях дослідники вже намагалися визначити деякі риси характеру конкретних чекістів, знайти мотивацію їхніх дій і вчинків.

Представниками третього напрямку М. Юнге визначив Алексея Теплякова і Нікіту Петрова. Вони намагалися вивчити, окрім змін організаційної структури, психологію, звичаї, моделі поведінки, різномірні клієнти, корупційність системи комуністичної спецслужби тощо. Дослідники вивчали формування механізму терору через інституціональну діяльність органів держбезпеки, готовність чекістів до компромісів із власною совістю, намагання уникнути відповідальності за злочини. На твердження цих вчених політична лояльність цих чекістів до комуністичного режиму ґрунтувалася на системі привілеїв у комбінації із боязкістю швидко перетворитися у жертву [48, с.27].

Але із уведенням до наукового обігу розсекречених матеріалів комуністичних спецслужб у країнах Балтії, Грузії вчені виявили чимало прізвищ безпосередніх виконавців під час Великого терору [48]. Постало питання вивчення на підставі конкретних біографій водночас загального і конкретного портрету співробітника держбезпеки, який брав участь у масових репресивних операціях. Важливо було виявити загальні й індивідуальні риси чекіста-керівника, який організовував безпосередню реалізацію оперативних наказів; чекіста-слідчого, від якого залежала доля підслідного; чекіста-ката, який виконував судовий чи позасудовий вирок.

Перехідним етапом соціоантропологічних досліджень чекістів стали спроби дослідників сформувати «соціально-політичний портрет чекіста» під час вивчення їхньої діяльності у конкретних політико-господарських чи репресивних кампаніях. Вчені намагалися

на підставі розрізнених біографічних даних, різноманітних характеристик знайти спільні риси такого особистісного «портрету», зрозуміти алгоритм підбору чекістських кадрів через партійно-радянський апарат і, як наслідок, описати моделі поведінки співробітників держбезпеки у конкретних історичних умовах. Дослідники зазначали у таких дослідженнях наступні параметри: жорсткий підбір кадрів, участь у російсько-українській війні 1918–1920 рр., громадянській війні у Росії, придушення повстанського руху, досвід роботи у партійно-господарських кампаніях, демонстрація політичної лояльності та ін. Дослідження таких «портретів» проводилося як у регіональному розрізі [8; 39], так і в контексті участі політично-господарських кампаній [1; 3]. Робилися спроби дослідження окремих аспектів антропологічного феномену чекіста [32].

Підсумовуючи наявні дослідження щодо створення узагальненого «соціального», «соціально-політичного» портрету співробітників держбезпеки 1920-х – 1930-х рр., складається враження, що у держбезпеці служили суцільні «маніяки», «вурдалаки», «пияки» тощо. Центральними рисами, як зазначали вчені, були неосвіченість, грубість, масове пияцтво, девіантна поведінка, немотивоване насильство, садизм, зловживання службовим становищем, готовність вбивати тощо. Це поєднувалося із ідеологічною витримкою, політичною лояльністю, відданістю вищому політичному керівництву СРСР, вірою у виконання важливої місії боротьби з «ворогами народу» та ін.

Умови формування соціоантропологічних параметрів співробітника державної безпеки 1920-х – 1930-х рр

Таким чином, постала дослідницька проблема – як співробітники державної безпеки із таким набором

якостей могли існувати серед звичайних громадян радянського суспільства? Як вони могли здійснювати оперативно-розшукову роботу, отримувати доволі успішні результати у протидії, зокрема українському підпіллю [49], здійснювати масштабні арешти інтелігенції [34; 35; 47]? Чому при наявності стількох негативних рис радянські громадяни масово не скаржилися на їхню поведінку? Невже страх повністю нівелював громадську і партійну активність? Якщо такий страх був цілком імовірний під час Великого терору, то 1920-ті — середина 1930-х рр. були цілком безпечні для значної більшості громадян. У загаданий часовий проміжок містяни (основна кількість співробітників держбезпеки дислокувалися у містах та містечках) були більш розкуті, ніж розгромлене під час розкуркулення, колективізації і депортації сільське населення.

Подальша дослідницька практика засвідчила, що даний феномен має об'ємний характер, для його вивчення необхідно застосовувати інший науковий інструментарій, зокрема антропологічний. На цьому акцентували увагу О. Коляструк та В. Літинський і констатували певний підсумок наявних досліджень: «Еволюція людино-орієнтованого підходу була тривалою і складною, вона розгорталася у двох предметних площинах, невід'ємних одна від одної, покликаних з'ясувати історичну істину і встановити справедливості стосовно: а) постраждалих (жертв) і б) винних (організаторів, призвідників, виконавців тощо). Суб'єкт-об'єктні преференції дослідницького поля і фокус дослідження не були довільними чи випадковими, вони були задані загальним поступом вітчизняної і зарубіжної історіографії і розгорталися в конкретних суспільно-політичних реаліях». Автори наголошували на цілісному розумінні Великого терору в радянській Україні і необхідності подолати розрив між подієво-фактографічним знанням предмету і культурно-світоглядним рівнем сприйняття і розуміння суспільством радянського минулого

[23]. Звичайно, це можливо лише із застосуванням інших методів наукового пізнання поза лінійно-подієвим аналізом, що дасть змогу реконструювати всю картину формування феномену чекіста.

Попередній аналіз наявних праць, виявлених архівних документів засвідчив, що на антропологічні характеристики феномену чекіста впливало декілька чинників.

Перший — це пропаганда. Вона впливала як на самих співробітників державної безпеки, так і на радянське суспільство. На жаль, вчені не можуть достовірно заміряти й оцінити цей вплив через відсутність соціологічних опитувань 1920-х — 1930-х рр. Натомість формальні вислови і дії не означали реальності світогляду конкретної особи. Політична, соціальна, національна мімікрія, формальна демонстрація підтримки всіх рішень політичного керівництва, пристосуванство як фактори виживання і просування по кар'єрних щаблях стали набутими ознаками, характерними для радянського суспільства [11; 42].

Упродовж 1920-х рр., особливо у другій половині 1930-х рр. вищим партійно-радянським керівництвом СРСР та радянської України через агітаційно-пропагандистський апарат активно формувалася громадська думка про активну і справедливую боротьбу органів державної безпеки у боротьбі з «ворогами», «шкідниками» та «контрреволюціонерами». Про це наголошували з трибун нарад, пленумів ЦК, які стосувалися діяльності органів державної безпеки у боротьбі з «контрреволюцією», «шкідництвом», «ворогами народу». Газети, журнали, плакати, кінофільми розтлумачували пересічним радянським громадянам, що чекісти — «захисники першої у світі соціалістичної держави», «борці із ворогами народу», «охоронці інтересів радянського народу», «щит і меч партії». Зважаючи на такі характеристики, вони користуються повагою у населення. Наголошувалося, що чекістська робота «важка» і «не-

безпечна», вимагає «політичної пильності», «сміливості», «всебічної уваги». Тому «партія завжди направляє найкращі кадри до ОГПУ-НКВД» [24].

Газети, плакати, чекісти — герої кінофільмів демонстрували зовні неквапливу, але чітку і небезпечну роботу «таємних лицарів партії», які завжди прийдуть на допомогу робітникам і селянам у боротьбі із «ворогами». Плакати демонстрували сталеву волю керівників ОГПУ-НКВД [25]. Особливо підкреслювалася необхідність і почесність роботи чекіста. Нарком внутрішніх справ СРСР Н. Єжов на засідання Президії ЦВК СРСР 27 липня 1937 р. зазначав: «Робота в органах НКВД вже є нагородою сама по собі, оскільки народ довіряє тобі цю найгострішу ділянку захисту інтересів всього Радянського Союзу. Звідси і вимоги народу до співробітника НКВД найбільш підвищені. І найпершим священним нашим обов'язком стало — це виправдання цього довір'я. Народ мислить таким чином, якщо людина працює в органах НКВД, значить це найбільш відданий більшовик, найбільш віддана радянському народу особа, яка готова влюбий час віддати своє життя за інтереси народу, це людина, яка безмежно віддана своїй батьківщині, своєму уряду, своїй партії, вождю партії — товаришу Сталіну» [10, с.25].

Таким чином, у громадськості формувався відповідний радянський стереотип щодо діяльності органів НКВД. Він зберігався, з невеликими коректурами, упродовж радянської доби. Він мав наступну логіку:

- народ, партія і НКВД — одне ціле;
- НКВД довірено захищати народ від зовнішніх та внутрішніх ворогів;
- захист соціалістичної Вітчизни — важка та небезпечна робота;
- партія постійно турбується про кадрове укріплення органів держбезпеки;
- НКВД є самими відданими радянській владі людьми;

- бути співробітником НКВД означає мати «особисту» довіру у «народу СРСР»;
- чекіст — це народна нагорода за відданість радянській владі [32, с.259].

Таким чином, серед населення формувався чіткий формальний стереотип кришталево чесного і відповідального співробітника держбезпеки. Наскільки згаданий стереотип увійшов у світогляд пересічного громадянина — невідомо, однак він існував і був популярним. Саме тому у спогадах сучасників подій стосовно арештів упродовж другої половини 1930-х рр. зустрічалися такі сентенції: «чекісти просто так не арештовують», «диму без вогню не буває» тощо.

Наступним елементом, який необхідно врахувати для розуміння формування чекістської спільноти, є динаміка підбору кадрів. На початку російсько-української війни 1918–1920-х рр. в апарати ЧК на території України потрапляли трьома шляхами. Перший — відрядження згідно направлення колеги ВЧК співробітників із регіональних відділів ВЧК Росії. Чимало керівників ЧК в Україні прибули із Московської ЧК. Другий — відрядження через особливий відділ Червоної армії. Третій — набирали із місцевого населення України.

Якщо чекісти, які прибували згідно направлень ВЧК й особливих відділів Червоної армії, вже пройшли перевірку на політичну лояльність через участь у громадянській в Росії чи російсько-українській війні, то із набором із числа місцевого населення було набагато складніше. Місцеві кандидати у чекісти мали довести свою лояльність. Тому кандидати при вступі на роботу спочатку надавали рекомендації або від місцевого партійного чи комсомольського осередку, або рекомендації двох-трьох членів Компартії. Такі особи спочатку працювали на технічних посадах або були помічниками уповноважених. Чимало осіб не витримувало з різних причин «каральної» складової діяльності ЧК —

темпу щоденної майже цілодобової роботи, одні починали брати хабарі, інші психологічно не витримували так званої політичної доцільності арештів і розстрілів. Плинність кадрів ЧК була типовим явищем у згаданий історичний період.

Окупація України й згодом анексія Української Народної Республіки змінила принципи набору кадрів в органи державної безпеки. 26 листопада 1921 р. Рада праці та оборони РСФРР затвердила нові штати ВЧК (РСФРР, Україна, Туркестан, Закавказзя) у кількості 90 тис. співробітників і 15 тис. резерву [22, с.112]. Але із реорганізацією ВЧК у ГПУ кількість співробітників почала скорочуватися через зменшення фінансування. Чимало чекістів втомилися від постійної «боротьби із контрреволюцією», їх переслідували психічні розлади через участь у катуваннях та розстрілах громадян. У листі до ЦК РКП(б) від 18 березня 1921 р. група комуністів-чекістів писала: «Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно» [30, с.43].

Водночас твердження В. Скрипчук, що «в умовах війни та революції в країні відбулася негативна селекція «людського матеріалу», що не зупинялася і в роки НЕПу, відтак її наслідки — біологізація людської поведінки, переоцінка цінностей із заміною загальнолюдських на класові, маргіналізація та атомізація соціального простору, нехтування традиційними нормами моралі, не тільки не обійшли чекістську корпорацію, але й стали рисами «морально-етичного силуету» [39, с.184, 185] варто пояснити. Важливо з'ясувати, в яких умовах, стосовно кого здійснювалися чекістами порушення традиційних норм моралі. Оскільки переважна кількість співробітників держбезпеки зовні мала цілком прийнятні для радянського суспільства особисті характеристики. Аналіз особових справ чекістів свідчить про наявність певних «гріхів», «слабкостей», але у переваж-

ної більшості співробітників вони подібними до звичайних радянських громадян.

Після реорганізації ВЧК в ГПУ чимало співробітників перейшли на партійно-радянську роботу. Свій перехід вони мотивували спокоєм та більшим матеріально-фінансовим забезпеченням. Значна частина співробітників перевели у запас ГПУ–ОГПУ СРСР. Частина їх повернули на службу наприкінці 1920-х рр. Ще частину «запасників» призвали під час проведення колективізації та розкуркулення [33, с. 503-504].

Однак до початку Великого терору кадровий склад співробітників регіональних апаратів вагомо змінився. Деякі антропологічні риси керівного складу ГПУ УРСР у 1930-х рр. описані В. Золотарьовим, Ю. Шаповалом [13; 45]. Проведений аналіз особових справ співробітників держбезпеки, опублікованих біографічних статей О. Бажана, В. Золотарьова [2; 14] розкрив два шляхи потрапляння до ГПУ – НКВД УРСР у 1930-х рр. Перший – набір через партійні органи в школи ОГПУ–НКВД СРСР; другий – пряме направлення до місцевого апарату держбезпеки. Такі особи займали або технічні посади, або були помічниками оперуповноважених. Це було свого роду початкове ознайомче стажування.

В органи держбезпеки набирали відносно молодих людей, 28–34 років, які мали досвід партійної, комсомольської, радянської роботи і продемонстрували політичну лояльність у практичній роботі (участь у політико-господарських кампаніях, колективізації, розкуркуленні, стаханівському русі), виявляли в колективах «шкідників», «ворогів народу», «опозиціонерів», служили в Червоній армії й отримали позитивну характеристику тощо.

Такі особи вже сформували під впливом різних чинників для себе образ «ворога», який постійно коригувався і набирив нових рис. В повсякденній практичній діяльності вони користувалися, окрім відомчих інструкцій і наказів, власними уявленнями. У форму-

ванні «образу ворога» значну роль відігравали освіта і рівень дотримання родинних традиційних цінностей, які ця особа отримала упродовж власного життя. Врешті-решт, це формувало здатність співробітника державної безпеки до виконання наказів керівництва.

Іншим чинником впливу було членство в Комуністичній партії, що було ознакою політичної лояльності саме вищому політичному керівництву країни в особі очільника Компартії. Важливо, що йдеться не про особу, а у першу чергу про посаду. Демонстрація відданості першій особі Компартії мала традицію від В. Леніна. Його наступник Іосіф Сталін підтримував цю традицію, оскільки вона співпадала із його розумінням вертикалі підпорядкування не лише службової, а й особистої.

Поряд із партійністю фактор військової корпорації формував поведінку й особистість співробітника держбезпеки. Виконання наказу було основою функціонування апаратів держбезпеки, повсякдення регламентувалося військовими статутами. Корпоративність позначалася не лише військовою службою, а й здебільшого спільним проживанням в гуртожитках, будинках для співробітників, лікуванням і відпочинком у санітарних частинах і санаторіях НКВД СРСР, отриманням продовольчих пайків і промислових товарів у відомчих розподільниках.

Згадані чинники впливу є лише частиною складного процесу формування соціоантропологічних параметрів співробітника державної безпеки 1920-х — 1930-х рр. Оскільки на особистість впливали родина (дружина, діти, брати, сестри), обставини і місце служби (районний центр, обласне місто, вузлова залізнична станція), патрон-клієнтська група, кар'єрні перспективи тощо.

Таким чином, дослідження соціоантропологічних параметрів співробітника державної безпеки 1920-х — 1930-х рр. вже пройшло шлях від поодиноких згадок про діяльність співробітників держбезпеки під час Ве-

ликого терору до повноцінного вивчення біографії та діяльності керівного складу та рядових співробітників державної безпеки.

Відкриття доступу до особових справ, архівно-кримінальних справ, матеріалів службового розслідування на співробітників державної безпеки дозволило почати дослідження соціоантропологічних параметрів чекістів.

Чорновий аналіз зафіксував наступні фактори впливу на формування особистості співробітника держбезпеки: військові дії, що вчили людину вбивати, формували первинні риси «образу ворога», що згодом коригувалися і набирали об'ємного образу; середовище партійно-радянського апарату; комуністична пропаганда, членство в Компартії; постійна демонстрація політичної лояльності першій особі (очільнику партії); участь у патрон-клієнтській групі; кар'єрні перспективи; родина, загалом військово-чекістська корпорація, що контролювала не лише повсякдення чекіста, але і його родини, оскільки чекісти формувалися разом із системою державного терору і були одночасно її елементом і інструментом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко Л. Чекіст більшовицької епохи: портрет на тлі епохи. Історична пам'ять: наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2006. № 2. С. 4–19.
2. Бажан О., Золотарьов В. «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана). Краєзнавство. 2017. № 3-4. С. 281–305.
3. Билас С. Социальный портрет чекиста. Персонал. 2003. № 8. С. 41–43.
4. Ватлин А. Террор районного масштаба: «массовые операции» НКВД в Кунцевском районе Московской области 1937–1938 гг. Москва, 2003.
5. Великий терор: польська операція 1937–1938 / Редкол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін. Варшава; К., 2010. Ч. 1. 1037 с.; Ч. 2. С. 1038–1983.

6. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х част. / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. Ч. 1. 614 с.; Ч.2. 598 с.
7. Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.). Москва: Политиздат, 1975. 703 с.
8. Гула С. Соціально-психологічний портрет співробітника радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2018. № 2. С. 188 –222.
9. Данилов В. П. Советская деревня в годы «Большого террора». Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы: В 5 т. 1927–1939 / Сост. В. Данилов, Р. Маннинг, Н. Охотин и др. Москва, 2004. Т. 5: 1937–1939. Кн. 1: 1937.
10. 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. Москва, 1938.
11. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.). К.: Ніка-Центр, 2008. 368 с.
12. Золотарьов В. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4. С.374–389.
13. Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. № 33. С. 86–115.
14. Золотарьов В. «Незаплямований боєць партії»: сторінки біографії капітана державної безпеки Матвія Михайловича Герзона. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2020. № 2 (54). С. 170–219.
15. Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків: Фоліо, 2004. 366 с.
16. Золотарьов В. Свояк Сталіна. (сторінки біографії комісара держбезпеки 1 рангу Станіслава Реденса). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1/2. С.210–249.
17. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. Харків: Фоліо, 2007. 319 с.
18. Золотарьов В. Чекісти 20-30-х: матеріали до біографічного словника. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. №1. С. 168–171.
19. Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Харків: Фоліо, 2003. 477 с.
20. Золотарьов В., Бажан О. Архітектор «Великого терору» на Полтавщині: Олександр Олександрович Волков. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2017. №2. С. 5–59.
21. Золотарьов В., Парфьоненко В. «...Один із активніших працівників ЧК-ГПУ». (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1. С.355–402.
22. Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922). Свободная мысль. 1998. № 6.

23. Коляструк О., Літинський В. Історія Великого терору крізь призму антропологічного підходу. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2024. № 1 (61). С. 78–109.
24. Кузіна К. Образ співробітника НКВС у радянській пропаганді доби Великого терору (за матеріалами газети «Правда»). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2018. № 1 (49). С. 71–98.
25. Кузіна К. ОДПУ/НКВС у радянському плакаті та карикатурі (1930-ті – початок 1940-х рр.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2019. № 1 (51). С. 220–263.
26. МЧК. Из истории Московской чрезвычайной комиссии: Сборник документов. (1918–1921 гг.). Москва: Московский рабочий, 1978. 320 с.
27. На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917–1922 гг.: Сборник документов и материалов. К., 1971. 390 с.
28. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією». Режим доступу: <https://www.reabit.org.ua>.
29. Незримый фронт. 1917–1967. Алма-Ата, 1967. 311 с.
30. Неизвестная Россия. XX век. Т. 1. М., 1992.
31. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003. 624 с.
32. Подкур Р. Деякі стереотипи світогляду чекістів під час «Великого терору» (1937 – 1938 рр.). Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. С. 255 – 262.
33. Подкур Ю. Органи державної безпеки у взаємовідносинах держави і суспільства. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Т.2. /Відп. ред. С. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2015.
34. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. К.: Україна, 1996. 335 с.
35. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995. 448 с.
36. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю. Наказ СБУ № 440 від 12.08.2005. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0902-05/page#Text>.
37. Про затвердження Змін до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю. Наказ СБУ № 193 від 09.07.2020. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0707-20#Text>.
38. Програма і методичні рекомендації підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». К., 1993.
39. Скрипчук В. Соціальний портрет чекістів першої половини 1920-х років (на матеріалах Харківської ЧК – ДПУ). Збірник на-

- укових праць Чорноморського державного університету імені П. Могили. Сер.: Історичний архів. Наукові студії. / Гол. ред. Є. Г. Сінкевич. Миколаїв, 2015. Вип. 14. С.181–188.
40. Софинов П.Г. Очерки истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917–1922). Москва: Госполитиздат, 1960. 248 с.
 41. Уйманов В.Н. Опыт создания электронной базы данных репрессированных на территории Томской области. Вестник Томского государственного университета. 2012. № 362. С. 103–106.
 42. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
 43. Чекисты рассказывают... / Сост. И. Шмелёв. Москва: Советская Россия, 1970. 496 с.;
 44. Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. К.: Стилос, 2002. 468 с.
 45. Шаповал Ю., Золотарьов В. Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2010. № 34. С. 53–93.
 46. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. 608 с.
 47. Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: в 2 кн. Кн. 1 / отв. ред. С. Красильников. Москва: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 975 с.; Кн.2. 1087 с. та ін.
 48. Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2015. №1.
 49. Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. НАН України. Інститут історії України. К.: Дух і Літера, 2011. 616 с.

3.2. Радянські педагоги «у справі виховання людини комуністичного суспільства»: на підставі архівних документів комуністичних осередків

Теперішні зміни українського суспільства спонукають до вивчення різних аспектів радянської шкільної освіти. Радянська школа спричинила суттєвий вплив на формування засадничих уявлень, цінностей, моделей поведінки молоді в радянському суспільстві. Її головна мета, як соціального інституту, полягала в підготовці наступного «радянського» покоління для реалізації проєктів партії та держави задля досягнення примарного комуністичного майбутнього. Ідеологічність, бюрократичність, відчуження від особистості та відокремленість від національної культури — стали притаманними рисами радянської школи [7, с. 4]. Значний науковий інтерес викликає виховна складова радянської шкільної освіти. Ідеологічна за змістом, вона підсилювала формування ідейної, «правильної радянської» людини. Виховний процес включав у себе сім напрямків: комуністичне, атеїстичне, ідейно-моральне, інтелектуальне, естетичне, трудове й фізичне виховання. Кожен із них передбачав виконання низки конкретних завдань, для реалізації яких використовувалися різні методи. Одними з найпоширенішими були шкільні виховні заходи — виховні години на відповідні теми, відзначення загальнодержавних комуністичних ювілеїв, вечори зустрічі, бесіди-диспути, тощо. Та методи позашкільної виховної роботи, у якій популярними були екскурсійні поїздки школярів до місць бойової слави, міст-героїв, до визначних історичних і пам'ятних місць, музейні екскур-

сії, туристичні походи, учнівські походи в театр, кіно, тощо [8, с.91-92, 94].

Водночас, після відновлення Україною незалежності з'явилися об'єктивні можливості широкого пошуку, доступу та публікації службових (офіційних) писемних джерел, що виходили від радянських державних установ, партійних осередків, організацій, підприємств чи службових осіб. Цінну інформацію про вибудовування владного впливу комуністичної партії на шкільну освіту та загалом на спільноту вчителів мають документи первинних партійних організацій, а саме протоколи зборів і засідань, персональні страви, пояснювальні записки членів КПРС, звіти комсомольських секретарів на партійних зборах тощо. Ці та подібні документи стали основними джерелами при вивченні суб'єктності та (або) об'єктності вчителів «у справі виховання людини комуністичного суспільства». Протоколи зборів первинної партійної організації Перемишлянської середньої школи Львівської області з 1949 до 1989 рр. зберігаються в 66 справах фонду № 1079, опис 1 відділу забезпечення зберігання документів №2 Державного архіву Львівської області. Хронологічні рамки документів — друга половина ХХ ст., а їх географічні межі охоплюють Львівську область, що як радянська адміністративна одиниця остаточно була сформована в 1959 р. У фонді зібрані справжні документи як оригінали, так і копії, а врахувавши техніку та спосіб їх відтворення — рукописні та друковані вірогідно на друкарській машинці.

Документи первинних партійних організацій як історичне джерело мають двоякий характер: виконавчий та нормативний і володіють цінною фактологічною інформацією. Також розкривають механізми та особливості дії партійно-державної системи, відображають суспільно-політичне, соціально-економічне та культурне життя радянської доби. Беручи до уваги ряд досліджень, є підстави констатувати, що вже зроблені важливі кроки по залученню документів КПУ до вивчення

радянської шкільної освіти в цілому та виховного процесу зокрема [1, 2, 7, 8]. Натомість ще відсутній сталий пошук у них потенціалу для вивчення особистих поглядів, переконань чи суджень радянських вчителів. Документів первинних комуністичних осередків освітніх закладів збережено доволі багато, що суттєво розширює спроможності вивчення радянської шкільної освіти на місцевому рівні. Також авторка переконана що локальний контекст такого виду документів має значення для пояснення подробиць радянського виховного процесу. Очевидно, що без використання напрацьованих засобів джерелознавчої критики такого типу джерел, вони можуть виявитися «маломовними» [10, с.146].

Критичний метод опрацювання архівних справ дає підстави стверджувати, що маємо справу з документами, що припинили виконувати функції, заради яких їх було створено, та стали історичними писемними джерелами радянської епохи. В них зафіксовані типові зібрання колегіальних органів КПРС в Українській РСР — первинної партійної організації Перемишлянської середньої школи Львівської області. Офіційний характер подій, викладених у документах, підтверджується їх стандартним оформленням — вказування номеру протоколів, календарної дати і плану проведення зборів, кількості присутніх, підсумкових рішень з підписами конкретних посадових осіб. Як типова партійна діловодна документація радянського часу ці джерела просякнуті ідеологічними штампами та підпорядковані специфічному канону мовлення, що вимагає додаткових зусиль для їх верифікації та реконструкції. Разом з тим, як документи початкової ланки комуністичної владної ієрархії, вони не піддавалися скрупульозній цензурі, в них занотовані висловлювання мовців зі збереженням лексичних і стилістичних особливостей, часто недоладно описані проблемні ситуації чи випадки. І це створює перед дослідниками, серед іншого, можливість подолати прямолінійне розуміння тексту, увираз-

нити наявні у джерелах натяки чи «вивільнити» потенційні смисли [10, с. 238–240, 244, 249].

Група архівних документів фонду № 1079 не є ексклюзивною чи раніше невідомою. Радше навпаки — це доволі чисельна група ділових документів радянської доби, що добре збережена в сучасних архівних установах. Зосередження в руках комуністичної партії усіх важелів управління політикою, освітою, культурою, медициною, економікою, запровадження у практику адміністративно-командних методів призвело до значного зростання обсягу документальних матеріалів. Водночас, це одна з перших спроб ввести у науковий обіг потенційні джерела, що доповнять існуючу реальну джерельну базу, для вивчення виховної роботи в школі з перспективи особистісних суджень вчителів.

Авторка має намір показати шкільний виховний процес з перспективи особи-вчителя. Зосередившись не так на об'єктивуючому аналізі шкільного виховання в архівних документах фонду № 1079, як на персоналістичному підході у вивченні цього процесу. Звідси і методологічне запозичення з філософської антропології про феномен людської суб'єктності, тобто специфічно особової здатності бути центром і джерелом нових актів, дій, вчинків, а отже започатковувати в навколишньому світі нові причинно-наслідкові зв'язки. Тож коли в центрі вивчення ставити особу вчителя, то мається на увазі, не тільки її внутрішній світ і можливості рефлексивного занурення у нього, а фундаментальну здатність досвідчувати і переживати себе як суб'єкта діючого, тобто активного, безпосередньо підпорядкованого самому собі, а отже, відповідального виконавця [9, с.13-16].

Продуктивними для наших пошуків є міркування філософа Джона Кросбі. У них він пояснює, що доки над людиною щось відбувається, тобто доти, доки людина зазнає над собою дій, які виникають поза її волею, і, можливо, навіть передає ці дії далі, людина не актуалізує своєї суб'єктності. Тільки діючи самостій-

но та вільно, людина оживає у своїй суб'єктності. Він звертає увагу на суб'єктність у широкому та вузькому значенні. Вузьке значення терміну визначає на підставі розрізнення між індивідуальною та колективною суб'єктністю. Суб'єктність окремої особи — це і є індивідуальна суб'єктність, що існує в двох основних формах: самоприсутності та здатності до самовизначення. Філософ їх тільки розрізняє, а не протиставляє. І самоприсутність пояснює, як спосіб свідомого зв'язку з самим собою, що передбачає до певної міри вручення себе самому собі з можливістю самовизначення [5, с.51-56]. Натомість колективна суб'єктність — це коли множина осіб виконує щось спільно, наприклад, коли спільно сумують за якоюсь втратою. Проте, на думку вченого, було б штучним розглядати окремо індивідуальну та колективну суб'єктність, якщо б тільки індивідуальні суб'єктності були лише звичайними частками колективної, але враховуючи його розуміння щодо того, що кожна особа є сама по собі цілістю, то ж варто їх розділити та починати вивчення з індивідуальної суб'єктності [5, с.66].

Для подальшого аналізу виховного процесу, в центрі якого буде особа-вчитель, пропонуються уривки з неопублікованих документів партійної організації Перемишлянської середньої школи. В протоколі №13 відкритих партійних зборів, що відбулися 1 лютого 1963 р., занотовано обговорення одного питання: «бережи честь вчителя». Виступи розпочиналися зі згадки про нову програму комуністичної партії, в якій особливе місце посідало завдання виховання молодшої особи в комуністичній свідомості. Тож вчителі мали реалізувати «високе покликання у формуванні нової людини». Згодом йшла мова про вчителів, що завдяки своїй роботі та досягненням здобули авторитет серед колег, учнів і містян. Водночас учасники партійних зборів розглянули й інші приклади освітян, які «кажуть батькам, що ваш син чи дочка дурні, не мають природних задатків

та уперті, як осел, безнадійно тупі, як ступа» [3, арк. 2, 3]. Обговорювали поведінку вчителя К., який на своїх уроках називав себе Цезарем, першим імператор Римської імперії, а учнів своїми рабами. І вимагав, щоб учні йому догоджали за вищу оцінку, а ті, хто не зуміли, отримували двійки. Пригадували про випадок, коли вчительки Г. і П. били дітей, а їх прилюдно лаяли батьки нецензурними словами [3, арк. 4, 4зв.]. Одні вчителі, у своїх виступах підтверджували недоліки у роботі, «які треба чесною працею виправляти». При цьому вони доручали керівництву школи «докласти всіх зусиль до того, щоб виховати дружній колектив». Інші висловлювались про необхідність проводити такі обговорення доволі часто, щоб мати змогу чесно, відверто поговорити про проблеми у стосунках між вчителями, учнями і батьками, прагнучи в такий спосіб «один одного виховувати, але щоб не було обід, як це часто в нас в школі буває» [3, арк. 4, 4зв., 5, 5зв.].

У вчительських виступах критичні зауваження на адресу своїх колег поєднувалися із публічним обговоренням їх дітей чи взаємин у їхніх сім'ях, підсилюючи в такий спосіб вагу своїх аргументів і докоряючи, що «і своїх власних дітей не любив, а завжди розказував про любов до других» [3, арк. 4зв., 5]. Протокол №13 відкритих партійних зборів школи завершився ухвалою, що містить кілька пунктів: «зобов'язати всіх комуністів нести високу честь учителя, бути прикладом для всіх безпартійних ..., спланувати роботу з учительським колективом для колективного відвідування театрів, цирку, екскурсій в м. Львів, диспутів по прочитаних книгах та ін.» [3, арк. 5, 5зв.]. Можна припустити, що це прописаний найпоширеніший сценарій вирішення більшості проблем у школі: спочатку наголосити на партійній та професійній відповідальності, а потім разом (колективно) удосконалювати та збагачувати «педагогічну культуру».

Пропоную також уривок з протоколу обласного відділу народної освіти Львова. Документи обласного

відділу народної освіти Сталінського (сьогодні це територія Галицького району міста), Шевченківського та Червоноармійського (сьогодні це Личаківський) районів Львова охоплюють справи з 1939 по 1991 рр., зібрані в 134 справах у фондї №120, опис 1 та знаходяться у тому ж таки відділі забезпечення зберігання документів №2 ДАЛО.

У протоколах облвню Львова за 1988 р. фіксується інформація про «активне впровадження здорового способу життя» особливо в контексті роботи Всесоюзного товариства боротьби за тверезість. Створення товариства та його робота були зумовлені антиалкогольними заходами Михайла Горбачова. Діяльність товариства переважно велася адміністративними методами: вивчення постанов партії чи уряду в боротьбі проти пияцтва, алкоголізму, обов'язковий вступ педагогічних працівників у товариство, активна антиалкогольна пропаганда серед учнів і їх батьків, утвердження здорового способу життя, контроль за сплатою членських внесків, отримання членських квитків і значків. Загалом робота зосереджувалася на колективних формах організованого дозвілля та відпочинку членів товариства, а саме: «культпоходи в театри, кіно, концерти» та «колективні виїзди на природу, туристичні екскурсії, походи по історичних місцях області, республіки, країни». Передбачалася видача перепусток у басейни та інші оздоровчі заклади, участь у гуртках художньої самодіяльності при Будинку вчителя і школах та ін. За два роки (1986–1988) роботи товариства успішним вважалося те, що «не було виявлено жодного факту вживання алкоголю на робочих місцях в стінах облвню, ні один працівник відділу не був затриманий у нетверезому стані в громадянських місцях, ніхто з членів товариства не притягався до відповідальності за самогоноваріння» [4, арк. 1–6, 10, 31].

Здійснивши аналіз запропонованих уривків і збережених документів первинних партійних осередків у школах за різні роки другої половини ХХ ст., можна

стверджувати, що вони демонструють офіційну сторону виховної роботи в радянській школі. Зосереджують увагу на «агітмасовій», «політмасовій» роботі, науково-атеїстичній пропаганді тощо. Їх втілення відбувалося шляхом читання доповідей та лекцій для вчителів та учнів, спеціальних бесід для батьків, роз'яснення колгоспникам матеріалів з'їздів КПРС, рішень пленумів ЦК КПРС, допомогу сільським партійним осередкам, проведення нарад агітаторів, пошуків їх роботи з використанням радянської преси серед населення міста.

Натомість, коли в центрі аналізу є вчитель, як самостійно та вільно діюча особа або мотиви, прагнення, тривоги та сподівання вчителів, то інформаційний потенціал таких документів є незадовільним. Адже намагання зрозуміти спосіб мислення, міркування і механізми активного, безпосередньо підпорядкованого самому собі (особі вчителя) дій, вчинків є тією «непрямою» або побічною інформацією, що висвітлюють почасти, як другорядне та малозначуще, тим самим залишаючи чимало питань відкритими. Документи партійних осередків у школах тяжіють до фактографічності та можуть нас затримати на описовому рівні. Натомість, при вивченні суб'єктності та (або) об'єктності вчителів вони радше створюють можливості для осмислення мотивів і механізмів їх діяння.

Стислий аналіз запропонованих архівних документів дає підстави стверджувати, що комуністична владна вертикаль домагалася того, щоб радянські педагоги «у справі виховання людини комуністичного суспільства» були діючими виконавцями.

Комуністична система зазнала поразки не стільки в конкуренції з капіталістичним способом життя, скільки внаслідок своєї фатальної помилки щодо природи людини. Вона не склала іспиту на людяність, адже проголошувала ідеал тоталітаризму та незалежного від окремої людини історичного процесу, тим самим, заперечуючи автономію людини. Життя людини мало

розчинитися у «справжніх» учасниках історичного дійства — суспільному класі, політичній партії чи державі. У комуністичному суспільстві людиною маніпулювали не стільки для того, щоб перетворити на раба її власних інстинктів і пристрастей, скільки для того, щоб перетворити на раба державних чи класових потреб та інтересів [6, с.7-8, 10].

Міркуючи про те, чи радянські педагоги були об'єктами чи суб'єктами «у справі виховання людини комуністичного суспільства», можна припустити, що як професійна спільнота вони були носіями колективної суб'єктності та, одночасно, були колективним об'єктом практичного впливу з боку тоталітарної держави та комуністичної ідеології. Думаючи про суб'єктність радянських педагогів, варто враховувати контекст: окреслити хронологічний і територіальний простір. Локальний та часовий контексти увиразнюють елементи колективної та індивідуальної суб'єктності радянських педагогів, звертаючи увагу на них (тобто колективну та індивідуальну суб'єктність), як на «змінні величини».

Застосовуючи персоналістичний підхід з філософської антропології можна припустити, що радянські педагоги відмовлялися від індивідуальної суб'єктності на користь колективної. Радше уникали самоприсутності «у справі виховання людини комуністичного суспільства», ухилялися від свідомого зв'язку з самим собою на користь спільного множинного виконання, наприклад, спільного обговорення усіляких шкільних подій або спільного проведення будь-яких шкільних заходів.

З огляду на запропоновані архівні офіційні документи багато способів і напрямків осмислення суб'єктності та (або) об'єктності вчителів залишаються невідомими, а поставлені питання відкритими. Натомість, коли залучити усноісторичні наративи, то відкривається перспектива для цілісного розуміння суті цього питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гінзбург О. Документи Комуністичної партії України як історичне джерело (за документами фонду 1 «Центральний Комітет Компартії України», що зберігається у ЦДАГО України). Пам'ятки. 2015. Т. 15-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ram_2015_15-16_8. (дата звернення 26.03.2025).
2. Годованська О. Протоколи первинних комуністичних осередків як джерело вивчення вчительського повсякдення: на прикладі Перемишлянської школи другої половини XX ст. З історії західноукраїнських земель. 2024. Вип. 20. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/zahidno-ukr-zemli/?id=1185> (дата звернення 30.03.2025).
3. Державний архів Львівської області (Далі — ДАЛО). Ф.1079. Оп. 1. Спр. 29. 11 арк.
4. ДАЛО. Ф. 120. Оп. 1. Спр. 132. 195 арк.
5. Джон Кросбі. Суб'єктність // Досвід людської особи. Нариси з філософської антропології. Львів: Свічадо, 2000. 388 с. С.51-66
6. Добко Т. Персоналізм, або людина у пошуках власної ідентичності // Досвід людської особи. Нариси з філософської антропології. Львів: Свічадо, 2000. С. 7-12.
7. Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині 1940-х — кінці 1980-х рр.: вимір України. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Спеціальність 07.00.01 — історія України. Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. 2021. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lavrut_Olha/Radianska_shkola_u_druhii_polovyni_1940-kh_kintsi_1980-kh_rr_vymir_Ukrainy.pdf (дата звернення — 21.06.2025).
8. Левенець О. Структура й функціонування радянської шкільної системи виховання в середині 60-х — у першій половині 80-х рр. XX ст. (на прикладі загальноосвітніх шкіл Волинської області). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2018. Вип. 6. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/18121/1/%D0%9B%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%9E..pdf> (дата звернення — 19.06.2025).
9. Турчиновський В. Персоналістичні перспективи антропології // Досвід людської особи. Нариси з філософської антропології. Львів: Свічадо, 2000. С. 13-16.
10. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: «Часопис «Критика», 2007. 320 с.

3.3. Ким були і ким відчували себе діячі культури в радянський час (на прикладі хорової капели ім. Леонтовича та композитора Родіона Скалецького)

Останнім часом в нашій мові часто використовуються визначення «гомо советікус», «советіко морале» та просто «совок» для характеристики людей, які жили в СРСР. Якщо перші два словосполучення виникли ще в радянську епоху і походять з анекдотів, то останнє слово нове. Не берусь аналізувати, який дотепник-гуморист і коли точно його придумав, але воно легко прижилося в лексиконі і люди (особливо молодь) його із задоволенням використовують. Так найчастіше буває: легко підхоплюється те, що не вимагає особливих зусиль для запам'ятовування, «вгризання» в зміст, складної аналітики, а натомість дає можливість швидко ставити умовні «крапки над І» та затикати рота тим, чия ідеологічна позиція не подобається чи просто людина більшу частину життя прожила у ХХ ст. «Совок» — і все! Переважно це слово вимовляється з презирством («чуже», «низьке»), з відтінком ненависті («погане», «геть і ганьба!»), зверхності («ви в своєму есесері нічого хорошого не зробили»), докірливо («це на вашій совісті 32-й та 37-й рік», «це ваш Сталін розв'язав війну з Гітлером») тощо.

З'явилося і похідне слово «совковість», яке стало визначенням певного світогляду тих, хто пригадує позитивні моменти життя в СРСР, моральні принципи, що були основою радянської ідеології, поняття дружби народів, безкоштовну освіту, медицину, стабільність цін

на продукти, низьку «комуналку», почуття захищеності тощо. У сучасному суспільстві, де запанували інші закони, не розуміють цих явищ і вважають їх або надуманими, або неправдивими, а до тих, хто їх пригадує, ставляться вороже.

Ось чому так важливо науковцям глибоко і методично вивчати історію ХХ ст. в усіх її проявах, оцінювати цю епоху за допомогою об'єктивних підходів і розповсюджувати свої дослідження так, щоб більшість населення сучасної України розуміла, що ж це був за радянський період, що за люди жили тоді, чи варто ставитися до них з тим змістом, який часто вкладають у слово «совок».

В Україні жили і працювали мільйони людей, які любили свою Батьківщину, хотіли, щоб дійсно в ній запанували закони совісті, честі, гуманізму, свободи і демократії. Далеко не всі були «рабами», як тепер прийнято думати. Досить багато постраждали за свої погляди і бажання. А ті, хто уникнув Гулагів або звільнився від них, сміливо продовжували мріяти і намагалися втілювати свої мрії у життя. Таким був Р. Скалецький, такими були хористи і диригенти вінницької капели ім. М. Леонтовича.

Родіон Андрійович Скалецький (1899 – 1984) — композитор, фольклорист, диригент, педагог, суспільний діяч. У його творчому доробку близько 600 обробок народних пісень, власні твори для хору, сольного виконання, фортепіано та інших інструментів. Вражає його наукова розробка «Українське весілля», матеріал для якої він збирав багато років, записуючи пісні і танці від своїх родичів і односельців. Не менш вагома низка збірок пісень для школярів різних класів на допомогу вчителям музики та декілька методичних брошур і книжка з методики викладання музики в школі. До кінця спадщина митця не вивчена. Близько 300 його ще не виданих творів зберігає архів у Вінниці. Є особовий фонд Р. Скалецького у Вінницькому краєзнавчому музеї та музеї митця у м. Бершадь.

Біографія композитора — типовий зразок тих життєвих колізій, які переживала радянська людина у різні десятиліття історії ХХ ст., які мали свої характерні прояви і риси, вимагали великої мужності і розуміння від кожної людини. Одні плвли по течії і дійсно ставали рабами долі, а інші (їх була більшість) намагалися перш за все вистояти, залишитись людьми попри все. З одного боку, пройшовши жахи царизму, революційні роки і громадянську війну, вони раділи приходу нового часу, вірили в ідеали соціалізму, а з іншого — бачили, як ці ідеали паплюжать, як ця ідеологія перетворюється на нову релігію, користуючись якою владні структури тиснуть на людей, маючи їх за масу «робочих і селян», якою легко маніпулювати. Р. Скалецький належав саме до такої групи «совків» (використовую це слово у розумінні людини, яка прожила свій вік у радянських умовах), діяльність яких була спрямована на творчість, відбудову і створення нової української музики та естетичне виховання дітей.

Родіон Андрійович народився у багатодітній бідній родині у с. Михайлівка Бершадського (нині — Гайсинського) району. Батьки робили все, щоб діти отримували освіту. Ще у сільській школі маленький Родіон відзначався великими здібностями і потягом до музики. До речі, вся сім'я славилася своєю музичальністю і співучістю. Батькам рекомендували продовжити освіту Родіона в Ольгопільській учительській школі. Там хлопчик вивчив ази теорії музики, співав у хорі, грав у струнному оркестрі. Захопився історією та літературою. Після закінчення школи у 1916 р. багато подорожував по Бершадському та Крижопільському районах, організовуючи музичні гуртки, хори, викладаючи музику в початкових школах.

У 1921–1922 рр. Р. Скалецький служив на Хмельниччині у Червонокозачій армії під началом В. Примакова, займався у своєму загоні «лікнепом» серед солдатів та організував армійський хор. Демобілізувавшись у 1923

р., молодий Родіон вступив на історико-філологічний факультет Одеського педагогічного інституту (нині — Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського) та на диригентський відділ музично-драматичного інституту (потім Одеська консерваторія, нині — Одеська національна музична академія ім. А.В. Нежданової).

Його захоплює бурхливе мистецьке життя Одеси: оперний театр, концерти, виставки, картинна галерея тощо. На жаль, напівголодне існування та матеріальні нестатки виснажують його. Він залишає диригентський факультет, але продовжує співати в хорах як педагогічного, так і музичного інститутів, відвідує заняття по композиції у професора М. Вілінського та інші предмети як вільний слухач, консультується у композитора Я. Яциневича та професора К. Пігрова.

По закінченні інституту у 1926 р. Р. Скалецький отримав призначення на роботу вчителем історії, української мови, літератури та музики в одну з шкіл Тульчина, де він відразу взявся за організацію дитячого хору. Невдовзі молодий вчитель познайомився з інтелігенцією міста, з його славною історією і активно включився у культурне життя. Йому запропонували очолити хор, яким раніше керував М.Д. Леонтович, і праця митця у Тульчині спрямовується у більш чітке русло. Хор сім років плідно працював під його керівництвом, даючи концерти не лише у Тульчині, а і по області. Його репертуар розширився: твори українських композиторів, західноєвропейська класика, обробки пісень різних народів СРСР. Окрасою концертів є твори М. Леонтовича.

У листопаді 1932 р. Р. Скалецького та інших співаків капели очікував «сюрприз» — арешт Тульчинським райвідділом ГПУ і відправка до Вінниці, де всі вони опинилися під слідством в об'єднанні ГПУ. Звинувачували у роботі на іноземні розвідки, пропаганду націоналізму та антирадянські розмови між хористами. До квітня 1933 р. тягнулись принизливі, виснажливі допи-

ти, але доказів не зібрали і з-під арешту звільнили. І все ж, великі підозри залишалися, тому Родіон Андрійович був засланий разом із сім'єю за межі України, до Курської області.

Парадоксально, але факти свідчать, що паралельно з репресивними методами ширилося визнання талановитого композитора. Видавництва друкували його твори, у музичних колах говорили про нього. Слухи досягли і с. Насоново Валуйського району Курської області, де «ворог народу» став директором середньої школи, де успішно вчителював та організував учнівський хор. Запросили його викладати географію та співи до Валуйського педагогічного технікуму. І там він організував хор студентів. Далі — призначення викладачем до медичного технікуму у місті Верхнє Лисичанського району на Донбасі. І тут — знову натхненна робота з новоствореним хором.

У 1936 р. Скалецькі переїхала до Полтави, де тривала діяльність вчителя у двох школах. Головна мета митця — естетичне виховання дітей — і тут знаходить втілення. Він викладає музику і керує хорами у цих школах.

У Полтаві Р. Скалецького застала війна з німецькими загарбниками. Він із сім'єю переживає холод, голод, безробіття в окупації. А восени 1943 р. над його дочкою нависла загроза бути вивезеною до Німеччини. На сімейній раді вирішили тікати з Полтави. Їм це вдалося, а надалі довгі місяці з клунками за плечима в стані постійного нервового напруження ішли через окуповану Україну додому, просуваючись переважно ночами глухими стежками, повз віддалених від шляхів сіл, де своїм ходом, а де на возі. До рідної Михайлівки Скалецькі потрапили весною 1944 р., відразу після її звільнення від окупантів. Родіон Андрійович, не гаючи часу, приступив до улюбленої діяльності — очолив середню школу і хор учнів та вчителів. Запросили його і до Ольгополя, де він створює таку хорову капелу, яка на огляді художньої самодіяльності займає призове місце. Талант

Р. Скалецького оцінило обласне начальство і запросило на роботу до Вінниці у 1946 р. викладати українську мову та літературу та вести хор у педагогічному училищі ім. І. Франка. За рік хор уже посів перше місце на олімпіаді.

Саме у Вінниці розгорнеться найбільш інтенсивна творча діяльність диригента-вчителя-композитора, яка триватиме 35 років. Ось лише її короткий огляд.

Він активізує композиторську і фольклорну діяльність, яку припинив під час війни: аналізує і творчо обробляє пісні, зібрані у 1920 — 1930-х рр.; складає збірку пісень, записаних від матері, «Стелися, барвінку»; пісенний цикл «Щедрий вечір»; видає збірку пісень «На Поділлі весілля»; пише пісню «Подільський вітерець», яка стане на довгий час позивним вінницького обласного радіо; 24 обробки народних пісень «Вечорниці»; готує до публікації збірку пісень, танців, легенд, ворожіння, оповідок до обряду Купала; збирає веснянки до відповідної збірки; пише власні твори на слова Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Олександра Олеса, Павла Грабовського, Максима Рильського, Павла Тичини, Володимира Сосюри та багатьох інших поетів. З середини 1950-х рр. твори композитора виконуються різними колективами СРСР: хори на Донбасі, хор Одеської консерваторії, державна хорова капела Білорусії, чоловічий хор Естонії, хор Великого театру Москви та ін.

Невтомно працює Родіон Андрійович з хорами 2-ї, 3-ї, 4-ї шкіл міста. Певний час веде хор хлопчиків у Палаці піонерів. Він засновник хору ветеранів та чоловічої хорової капели, міського хору вчителів та хору для обслуговування обрядів у ЗАГСі. Р. Скалецького запрошують на роботу у філармонію, де він декілька років у співпраці з різними диригентами керує ансамблем бандуристів «Вітерець Поділля». Композитор стає на чолі секції самодіяльних композиторів, головує у Хоровому товаристві області. Митця цікавить робота на радіо і в

газеті «Вінницька правда», де з'являються його статті і передачі мистецького та просвітницького характеру.

Колосальну енергію композитора, організатора, диригента Р. Скалецький поєднує з методичною діяльністю. Багато працює на факультеті підвищення кваліфікації, читаючи лекції вчителям співів, виступає на численних конференціях з проблематики методів естетичного виховання дітей. У 1954 р. музикант і педагог-новатор, маючи колосальний методичний досвід, виступив у Москві на всесоюзних «Педагогічних читаннях» при АН СРСР із доповіддю «Про організацію масової хорової роботи в школах». Викладені ним думки про те, яким могутнім засобом виховання високої духовності є музика, зокрема, хоровий спів, про підбір цікавого та різноманітного репертуару для дітей, про витончений підхід до дитячого вокалу, про співвідношення різних шкільних предметів і хору, про посилення впливу гуманітарних наук у школі викликали велику цікавість, тому що це було дуже актуальним на той час, коли після війни йшлося про стабілізацію шкільної справи, про різнобічне виховання особистості. Доповідь мала величезний резонанс у колах науковців. У Р. Скалецького з'явилося багато молодих послідовників.

Родіон Андрійович сам пише багато музики для музичних занять з дітьми: «Пісні для 5-6 класів», «Пісні для 7-8 класів», «Пісні для дітей». Виходить його посібник «Методика викладання музики в школі».

У 1981 р. донька Р. Скалецького вирішує забрати батьків до Києва, бо давали про себе знати їх вік і хвороби. І тут не покидає своїх улюблених музичних студій Родіон Андрійович, досліджуючи і обробляючи купальські пісні та веснянки. Але видати збірки не судилося... У 1984 р. митець помирає.

Сьогодні на Поділлі живе багато людей, яких навчав Р. Скалецький. За їх спогадами, митець прагнув вчити не лише музиці, а і чесності, скромності, людяності, бачити прекрасне і творити його.

Якщо Р.А. Скалецький — приклад діяльності особистості серед «гомо советікус», то наступна частина розповіді присвячена явищу колективної творчості — вінницькій хоровій капелі ім. М.Д. Леонтовича, яка у різних формах, при різних диригентах та на різних етапах розвитку радянської держави проіснувала понад 100 років і зараз продовжує творче життя у молодіжному хорі філармонії «Леонтович-капела».

Після смерті Миколи Дмитровича Леонтовича у Києві було створене Товариство ім. М.Д. Леонтовича (1921), одним з головних завдань якого була організація концертної діяльності для вивчення і розповсюдження творів М. Леонтовича. Всім хоровим колективам при Товаристві присвоювали ім'я Леонтовича. При Подільській філії Товариства ім. Леонтовича таких було декілька, зокрема, й у Вінниці.

Вінницький хор брав участь у всіх культурних процесах міста та губернії і швидко став мистецьким еталоном для всіх. А діяльність його розпочалася набагато раніше, у 1903 р., професійним він стає у 1910 р., коли до Вінниці запросили з Києва диригента Бориса Порфировича Левитського (1187 — 1937). У 1919 р. на базі колишнього хору Б. Левитського (диригент повернувся до Києва) та Українського хору «Просвіти» Я. Бартко утворюється Художня капела, яку очолив видатний хормейстер Г. М. Давидовський (1866 — 1952).

Художня капела за короткий час стала зразковою. Склад капели стабілізується до 50 осіб. Репертуар Художньої капели кількісно розростеться майже до 100 творів: українська професійна музика, обробки пісень різних народів, хори композиторів класиків та романтиків. Звучали також твори самого Г. Давидовського: поема «Україна», фантазії «Бандура» та «Кобза» та ін. Художня капела бере участь у постановці опер у театрі: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Під звуки рідної пісні» самого Г. Давидовського та ін.

Наприкінці року Г. Давидовський переїжджає до Києва. У грудні 1921 р. керівником Художньої капели призначено диригента С. Ю. Папа-Афанасопуло, який завданням капели бачив поширення найкращих зразків української народної хорової пісні в художньому виконанні. У 1922 р. капелу зробили провідним колективом щойно організованої Вінницької філії Товариства ім. М. Д. Леонтовича і присвоїли його ім'я. Капела складалася з 40 хористів, в її репертуарі — 150 творів: М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, Ш. Гуно, Г. Топольницького, Я. Яциневича та ін. Наприкінці 1924 р. капела стає визнаним колективом. Її діяльність багатогранна та інтенсивна. Лише за цей рік хор дав 74 концерти у Вінниці, Жмеринці, Літині, Немирові, Сутисках, Луці-Мелешківській. Хор брав участь у вечорах пам'яті Т. Шевченка, І. Франка, М. Леонтовича. Було охоплено близько 33 800 слухачів.

У 1925 р. С. Ю. Папа-Афанасопуло виїжджає з Вінниці до Харкова. Два роки капелою керували різні музиканти, але ні співаки, ні керівники не забували історії свого створення, у 1928 р. вінницька капела святкувала своє 25-річчя. На цей час єврейський хор ім. Леонтовича зливається з капелою ім. Леонтовича, а Б. Левитському (на деякий час він знову приїхав до Вінниці) доручають керувати оновленим колективом.

У лютому 1928 р. відбувся Другий з'їзд Товариства ім. М. Леонтовича, на якому ухвалили реорганізувати його діяльність, а колективи перевести на самоокупність. Це негативно вплинуло на хорове мистецтво країни в цілому — хори розпадалися, зникали, об'єднувалися тощо, не вистачало коштів на їх утримання. У Вінниці наросвіта та профспілки ухвалили рішення об'єднати декілька хорів з капелою ім. Леонтовича в одну Округову капелу. У програмі — хор з опери «Царева наречена» М. Римського-Корсакова, «Жевріє зірка» П. Чеснокова, «Насіяли дівки льон» О. Гречанінова,

«Нова Атлантида» П. Козицького, «А ти, всевидящее око» М. Радзівєвського, «Лисенку» Л. Ревуцького, «Там на горі, за Дніпром» Г. Верьовки, «Гімн Геліосу» М. Лисенка, «На майдані» М. Вериківського та ін. При капелі працює студія по вивченню музичної грамоти.

З 1932 до 1937 рр. художніми керівниками хору призначалися досвідчені диригенти М. Гайдай, О. Раїнський, які навели лад у Вінницькій капелі ім. Леонтовича, що похитнувся за два роки без керівника (Б. Левитського у 1930 р. відкликали до Києва). За короткий час було вивчено багато нових творів. До хору прийшли нові молоді співаки.

Оця коротенька тезисна хронологія існування капели ім. М. Леонтовича — лише фасад її діяльності в часі, за яким приховується запекла внутрішня боротьба музикантів за розвиток хорової культури області, за втілення гасла, в яке вірили ці люди: «Мистецтво належить народові». Під час революції та громадянської війни вони відчували, що нові часи віщують їм, людям культури, великі перспективи. Адже тепер на концерти у міській думі, на спектаклі в театр, у музей можуть ходити не лише заможні люди, а і всі верстви вінничан. Був справжній бум цікавості до мистецтва. 1 вересня 1920 р. за парти сіли учні відразу трьох навчальних музичних закладів: музична професійна школа, музичний технікум і консерваторія, — в роботі яких відчували потребу у місті. Відкривалися клуби, в яких організовувались мистецькі гуртки, студії, хори, самодіяльні театри. Щоб працював Міський театр у 1918-1919 рр., ввечері у місті відключали світло, щоб забезпечити електрикою спектакль. Зимом приміщення не опалювалося, але люди заповнювали театр вщент. З'явилися навіть небачені раніше офіційні квитки — на приставні лавки. Крім капели ім. М. Леонтовича, у Вінниці діяли інші потужні колективи: Російсько-Український Пролетарський хор І.Н. Кедрина, єврейські хори ім. І.Л. Переца

та М. Вінчевського. Діяв, хоч і з перервами, єврейський хор ім. М.Д. Леонтовича, яким продовжував керувати Б. Левитський, частенько навідуючись у Вінницю, та ін. І все ж, капела ім. М. Леонтовича була наймайстернішою, еталонною.

І ось на фоні цього піднесення матеріальний стан митців, зокрема хористів капели, викликає подив. Напівголодні і часто вдягнені не по погоді, не маючи можливості придбати ноти, підручники з теорії музики, музичні інструменти для занять, позбавлені стабільних приміщень для репетицій, намагаючись зрозуміти, як пристосуватись до нових викликів економіки і політики країни, вони попри це з честю виконували свої професійні обов'язки та завдання культурного розвитку міста та області. Деякі з них сміливо висловлювались і критикували тих, хто, обіймаючи керівні посади і багатіючи, зраджував ідеї, заради яких люди йшли на барикади. Цих артистів хору переслідували, піддали репресіям 1937 р. Але зламати волю і мистецькі принципи капелчан та диригентів нікому не вдалося.

Особливо ж великі зрушення у хоровій справі проявилися з появою обласної філармонії. З січня по травень 1937 р. відбувся поступовий процес злиття вінницьких хорів в одну велику філармонічну капелу ім. М.Д. Леонтовича, її очолив диригент О. Д. Середюк.

З початком окупації Вінниці нацистами діяльність капели ім. М.Д. Леонтовича припинилася. А наприкінці 1944 р філармонія організувала колектив, що отримав назву «Український ансамбль пісні і танцю». Колектив пережив декілька реорганізацій і назв (ансамбль бандуристів «Вітерець Поділля», ансамбль пісні і танцю «Поділля»), але хор (колишній ім. Леонтовича) у ньому залишався непохитним фундаментом. Часто хор давав окремі концерти. В колективі підтримувався високий дух і традиції хору ім. М. Леонтовича. Ним керували Р. Скалецький, А. Мархлевський, В. Хазанович, В. Газінський та ін. Але мрія про відродження самостійної хо-

рової капели ім. М. Леонтовича при філармонії жила у багатьох музикантів. Не раз про це висловлювався один з перших художніх керівників філармонії після війни В. Мерзляков, а пізніше цю думку відобразив у своїй книзі П. Муравський.

У жовтні 2018 р. у Вінницькій обласній філармонії ім. М. Д. Леонтовича був створений гідний спадкоємець першого філармонічного колективу: Подільський камерний хор «Леонтович-капела» з пріоритетним напрямком — виконання творів Миколи Леонтовича, хорової музики подільських композиторів минулого та сучасності. Репертуарний список колективу налічує понад 150 хорових творів українських та зарубіжних композиторів різних стилів і жанрів. Хоровий колектив знайшов власний стиль, який ґрунтується на синтезі академічного та естрадно-джазового вокалу, спираючись на славетні традиції вокально-хорової школи нашого регіону, утверджуючи загальнолюдські духовні цінності, розвиваючи і примножуючи кращі традиції національного мистецтва. У формуванні репертуару колективу переважає патріотична тематика творів. Він є лауреатом численних міжнародних та всеукраїнських конкурсів та фестивалів. Таким чином, поява камерного хору «Леонтович-капела» (нині –академічного) свідчила про відродження і продовження історії хору ім. М. Леонтовича у Вінниці, який розпочав свій шлях у далекому 1903 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барабан В. Пісенний вінок Родіона Скалецького. Вінниччина. 1994, 26 листоп.
2. В.М. Про стан капели Леонтовича. Червоний край. 1924, 29 груд.
3. Державний архів Вінниці і області. Ф. Р-254, оп.1, спр. 17, арк. 3-3зв.,4; спр. 81, арк. 108-109; спр. 600, арк. 4зв, 7зв.; спр. 623а, арк. 54; спр. 632, арк 1 — 2зв.; спр. 633, арк. 617, 1035 — 1037; Ф. Р-256, оп.1, спр. 702, арк. 54; спр. 708, арк. 108,382; спр. 1272, арк. 6; Ф. Р-925, оп.2, спр. 1а, арк. 24зв — 25зв.

4. З альбомів збирачів народних пісень. К.: Мистецтво, 1963. С.93-99.
5. Концерти капели. Слово Подолії. 1918. 26 липня, 13 жовт.
6. Кушка Н. Родіон Андрійович Скалецький. Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1999 року. Вінниця. 1998. С. 58 — 61.
7. М.Г. Капела ім. Леонтовича — міцний художній колектив. Більшовицька правда. 1932, 10 листоп.
8. Маестро. В театрі відбувся спектакль-концерт. 1919. 4 вересн.
9. Маестро. Театр і музика. Шлях. 1919. 19, 22, 24, 26, 27, 30, 31 серп., 1, 7 вересн.
10. Морморандо. Про виступ капели Давидовського. Шлях. 1919. 3 вересн.
11. Натолочна Л. Подільський соловей. Вінниця, 2019.
12. Об'ява. Більшовицька правда. 1933, 26 — 30 грудн.
13. Олександров Р. З тавром репресованого. Вінницька газета. 1991, 4 трав.
14. Пісні Скалецького (до 60 — річчя з дня народження). Радянська Україна. 1959. 26 листоп.
15. Погорелов В.С. Музичні видання України. 1966 — 1971: Бібліогр. покажч. Ч. 1. К, 1977.
16. Поляхівський Я. Композитора знає Поділля. Комсомольське плем'я. 1984. 24 листоп.
17. Сігур В. Школа Скалецького. Культура і життя. 1980, 20 січ.
18. Співець подільського краю. Інструктивно-методичні рекомендації до 90-річчя з дня народження. Вінниця: ВОНМЦНТ, 1989. № 28.
19. Театр и музыка. Винницкая жизнь. 1919. 30 вересн.
20. Театр і музика. Червоний край. 1924, 4 лип, 21 вер., 17, 21 листоп.
21. Тимошенко В. Диригент з бомбою? Вітчизна. 1997. № 7-8. С. 18-20
22. Хоменко Б. В. Скалецький Родіон Андрійович. З-над Божої ріки: Літ. словник Вінниччини. Вінниця, 1998. С. 270.
23. Хроніка. Шлях. 1919, 4, 13 — 17 верес, 4 жовт.
24. Юхимович В. Батько співочий. Р. Скалецький. Хорові твори. К.: Музична Україна. 1989. С. 3 -5

3.4. Національне VS радянське: український націонал-комунізм як опір радянській ідентичності

Актуальність обраної теми обґрунтована сучасними тенденціями аналізу українського націонал-комунізму в 1920–1930-х рр. як важливого явища, що відображає складність взаємозв'язків між національною ідентичністю та впливом соціально-економічних аргументів й політичного тиску, в контексті формування радянської ідентичності. Про українських націонал-комуністів ще донедавна згадували у дослідженнях, літературі та пресі переважно в негативному світлі. Однак з часом, нехай із запізненням, суспільство починає знімати ці несправедливі ярлики. Перед нами постає унікальна ідеологічна течія, представники якої намагалися звільнитися від впливу радянщини та зберегти українську ідентичність.

Мета дослідження полягає у висвітленні феномену українського націонал-комунізму як форми ідейного та політичного спротиву радянській ідентичності, його ролі у формуванні національної свідомості, впливу на суспільно-політичні процеси в Україні у період 1920–1930-х рр., а також визначенні можливостей здійснення або викликів ідеалам українських націонал-комуністів у цей історичний період. Для вирішення поставленої мети вирішуються завдання: 1) визначити особливості співвідношення національних ідей з комуністичними елементами та радянською ідентичністю в українському націонал-комунізмі; 2) оцінити вплив українських націонал-комуністів на політичні та соціальні проце-

си в Україні, а також їхні можливості щодо реалізації власних національних ідеалів у рамках радянської політики; 3) визначити вплив на сучасний політичний контекст історичних російських наративів щодо ролі радянського державного будівництва у формуванні українського народу в 1920–1930-ті рр.

Український націонал-комунізм активно досліджували як вітчизняні, так і закордонні науковці: Степан Величенко [2], Галина Дичковська [4], Георгій Касьянов [7], Володимир Кафарський [6], Іван Лисяк-Рудницький [11], Джеймс Мейз [14], Роман Шпорлюк [17]. Вивченню історії радянської повсякденності та ідентичності присвячені роботи Юрія Каганова [5], Ольги Коляструк [8], Антоніни Колодій [9].

Підґрунтям виникнення українського націонал-комунізму виступають такі чинники: 1) досвід національної революції, який залишив глибокий слід у свідомості українського суспільства, що змушувало прихильників радянських принципів враховувати національні прагнення та історичну самобутність України; 2) зв'язок національно-визвольного руху з соціалістичними ідеями, які пов'язувались із подоланням соціальної несправедливості; 3) ігнорування українських національних запитів російськими більшовиками; 4) прикриття російського шовінізму ідеалами інтернаціоналізму під гаслом «братства народів», що супроводжувалося нівелюванням та порушенням національних, політичних і культурних прав України.

Український націонал-комунізм у 1920–1930-ті рр. протидіяв впровадженню радянської ідентичності, що формувалася під впливом ідеології комунізму та політики більшовицької влади. Радянська влада прагнула створити «нову радянську людину», яка віддана ідеалам комунізму, працює на благо суспільства, та є політично свідомою. В національному питанні радянська ідентичність спиралася на ідею інтеграції національної ідентичності у контексті спільної ідеології соціа-

лізму. Ключовим її елементом у 1920–1930-ті рр. було поняття «братерства народів». Воно базувалася на концепції інтернаціоналізму, яка проголошувала рівність усіх націй у межах Радянського Союзу. Однак ця думка мала як ідеологічний, так і пропагандистський характер. Складниками «братерства народів» виступали інтернаціоналізм, мітологізація історії та політичний контроль. Так, радянська влада проголошувала, що всі народи СРСР є рівними та об'єднаними спільною метою побудови соціалізму, пропаганда створювала образ «спільної історії» братніх народів, зокрема через мітологізацію Київської Русі як «колиски трьох братніх народів» – російського, українського та білоруського. Попри проголошену рівність, центральна влада в Москві зберігала контроль над національними республіками, що часто супроводжувалося певною підтримкою національних ідей та прагненням залучити українців до радянського проекту, але водночас обмеженням їхньої національної самобутності.

Якщо класичний комунізм наголошував на інтернаціоналізмі та пролетарській солідарності, то українські націонал-комуністи прагнули зберегти та розвинути національну ідентичність, побудувати українську незалежну республіку, яка була б рівною за правами в союзі з радянською Росією, створити власну комуністичну партію, яка б стала складовою комуністичного Інтернаціоналу.

Теоретичні засади українського націонал-комунізму сформульовані Сергієм Мазлахом та Василем Шахраєм у праці «До хвили. Що діється на Україні і з Україною?» (1919 р.). В ній націонал-комунізм розглядається як своєрідний компроміс між національними прагненнями та соціалістичною ідеологією [12]. С. Мазлах і В. Шахрай наголошували, що успіх соціалістичної революції в Україні можливий лише за умови національної автономії та створення незалежної української комуністичної партії, підтримки розвитку української мови, культури

та освіти. В той же час автори засуджували шовіністичні тенденції в Російській комуністичній партії (більшовиків) і вважали, що централізована політика Москви суперечить інтересам українського народу. Ця праця була заборонена радянською владою через її критику офіційної політики та заклики до національної самостійності.

У 1920–1930-ті рр. націонал-комуністичні ідеї в УСРР підтримували Українська партія соціалістів-самостійників (С. Мазлах, В. Шахрай, М. Скрипник), Українська комуністична партія боротьбистів (Г. Гринько, В. Елан-Блакитний, О. Любченко), Українська комуністична партія, так звані «укапісти» (Г. Лапчинський, М. Ткаченко, А. Річицький), самостійницька течія федералістів в Комуністичній партії (більшовиків) України. Персоніфікованими течіями ідеології націонал-комунізму стали «шумськізм» у кадрово-політичному дискурсі, «скрипниківщина» — децентралізації та автономізації, «волобуєвщина» — економічному, «хвильовізм» — культурному, «яворщина» — історичному, які протистояли радянщині через низку ключових аспектів.

Зокрема, «шумськізм» відображав акцент на підтримці місцевих кадрів і спротив централізованій політиці, орієнтуючись на розвиток національних еліт і кадрової незалежності України [15]. Олександр Шумський, обіймаючи посаду наркома освіти УСРР у 1924–1927 рр., вступив у конфлікт із політикою жорсткої централізації, яку проводив Лазар Каганович, тодішній керівник КП(б)У. У 1925 р. О. Шумський висловив пропозицію про призначення на керівну партійну посаду представника української національності, таких як Влас Чубар або Микола Скрипник, аби посилити ефективність українізації. Він також критикував партійне керівництво за поверхове ставлення до цього процесу та його використання радянською владою в суто пропагандистських цілях. Спочатку Сталін проявив зацікавленість до

аргументів О. Шумського, проте незабаром звинуватив його у «націоналістичному ухилі», вбачаючи в його позиції потенційну загрозу єдності СРСР. Як наслідок, О. Шумського було усунуто з посади, а його погляди засуджені як небезпечний ідеологічний відступ. Це стало одним із переломних моментів згортання політики українізації та посилення контролю над національною автономією республіки.

Микола Скрипник виступав за розвиток української мови, культури, освіти та національної ідентичності в межах радянської системи, відтак набув означення лідера «скрипниківщини» як уособлення прагнення до децентралізації, українізації та автономії, націленої на збереження національної ідентичності у рамках соціалістичної системи [18]. Одним із ключових аспектів «скрипниківщини» була мовна політика. Скрипниківський правопис, також відомий як Харківський правопис або «скрипниківка», був ухвалений 6 вересня 1928 р. президією Правописної комісії УСРР під керівництвом Миколи Скрипника. Цей правопис став першою спробою створити єдину мовну норму для всіх українських земель, об'єднуючи особливості східних, центральних і західних діалектів. Його розробка враховувала позиції провідних письменників, лінгвістів і педагогів того часу. Головною метою «скрипниківки» було наблизити письмову мову до розмовної та відобразити природний розвиток української граматики й лексики. Вона сприяла унормуванню правопису та його широкому впровадженню в освітні та наукові установи. Цей правопис став одним із досягнень політики українізації, що активно розвивалася в 1920-ті рр.

Попри позитивний вплив, «скрипниківка» проіснувала офіційно лише до 1933 р. Того року її було визнано «націоналістичною» та замінено новою редакцією правопису, який штучно наближав українську мову до російської. Це рішення було частиною згортання українізації та посилення мовної асиміляції в межах СРСР.

«Волобуєвщина» сфокусувалася на економічній самостійності України, включаючи питання контролю над ресурсами й розбудови локальної економіки, незалежної від центру. У своїй праці «До проблем української економіки» (1928 р.) Михайло Волобуєв аргументував, що радянська економічна політика фактично продовжує колоніальну експлуатацію України, оскільки її ресурси використовуються для потреб загальносоюзного центру, а не для розвитку місцевої економіки. Україна постачає ресурси до інших частин Радянського Союзу, натомість економічна вигода не повертається у вигляді інвестицій в українську інфраструктуру. Він наголошував на необхідності створення самостійної економічної моделі, яка б враховувала специфіку української промисловості та сільського господарства, виступав за переорієнтацію економічної політики на внутрішні потреби України, зокрема розвиток промисловості, сільського господарства та соціальної сфери [16, с. 104–110].

«Хвильовисти» під лозунгом «Геть від Москви!», який приписують українському письменнику і діячу Миколі Хвильовому, виступали за орієнтацію на західноєвропейську культуру як джерело натхнення для української інтелігенції, культурне відродження через розвиток літератури, мистецтва і звільнення від російського впливу [19, с. 150]. Вони виступали за незалежний розвиток української літератури, мистецтва й національної ідентичності, відстоюючи право України на власний шлях у соціалістичному будівництві. «Хвильовисти» прагнули створити культурний ренесанс, ґрунтований на національних традиціях, але інтегрований у світовий культурний процес. Крім того, вони відстоювали ідею самостійності українського пролетаріату, аргументуючи, що робітничий клас України має розвиватися незалежно від російського, формуючи власну політичну ідентичність. Важливим елементом їхньої боротьби була критика радянської централізації,

оскільки надмірний контроль з боку Москви призводив до русифікації та придушення української культури. У межах літературної дискусії 1925–1928 рр. М. Хвильовий та його прихильники активно критикували офіційну радянську політику, що викликало гостру реакцію керівництва. Це згодом призвело до репресій проти хвильовистів у 1930-х рр., коли більшість представників цього руху зазнали переслідувань.

«Яворщина» — термін, який походить від прізвища історика Михайла Яворського, уособлює напрямок у межах українського націонал-комунізму, пов'язаний із переосмисленням історії. М. Яворський намагався створити альтернативну концепцію української історії, яка б протистояла офіційній радянській історіографії, що часто була інструментом ідеологічного впливу та асиміляції, намагався показати унікальний внесок українського народу у різні етапи всесвітньої історії, відокремлюючи їх від загального радянського наративу. [13, с. 67–71]

За кордоном український націонал-комунізм був представлений комуністичною групою «Нової доби» Володимира Винниченка, який пропонував особливу форму організації громадського життя на засадах комунізму — колектократію [1, с. 322]. В. Винниченко вважав, що традиційні форми влади, засновані на централізованому управлінні, не здатні забезпечити справедливий розподіл ресурсів і реальну участь громадян у прийнятті рішень.

Колектократія ґрунтується на кількох ключових принципах, що визначають її політичну та соціальну модель. Насамперед, вона передбачає колективне управління, де влада належить не окремим політичним лідерам, а широким колективам, які ухвалюють рішення на основі спільних інтересів. Це забезпечує більш демократичний розподіл повноважень і сприяє участі громадян у формуванні політичного курсу. Важливим аспектом є економічна рівність, яка полягає у

рівномірному розподілі матеріальних благ, що виключає експлуатацію та соціальну нерівність. Ця модель прагне забезпечити справедливі економічні умови для всіх верств населення, унеможливаючи концентрацію ресурсів в руках окремих груп. Децентралізація передбачає, що управління має здійснюватися на місцевому рівні, дозволяючи громадам самостійно вирішувати економічні та політичні питання. Такий підхід сприяє більш ефективному розв'язанню локальних проблем і мінімізує залежність від центральної влади. Нарешті, гуманістичний соціалізм є фундаментальним елементом цієї ідеології. На відміну від радянської моделі, колектократія ставила за мету збереження особистих свобод та культурної самобутності, створюючи простір для розвитку індивідуальності в межах колективної співпраці. Таким чином, ця концепція прагнула поєднати соціальну справедливість з демократичними принципами самоврядування. Концепція В. Винниченка залишилася нереалізованою, але стала важливим внеском у дискусію націонал-комунізму про демократичні форми управління.

Наявність помітної кількості партій, течій націонал-комуністичної ідеології свідчить про політичну життєздатність національно орієнтованих українських комуністів, погляди яких найчастіше не збігалися з лінією радянської політики. Спільними рисами виявив націонал-комунізму як одного з напрямів української політичної думки є визнання УСРР українською національною державою трудящих, орієнтація на комунізм, який можна реалізувати на національному ґрунті, збереження української ідентичності та культури в межах радянської держави, суперечність з російським більшовизмом в обмеженні національних прав українського народу.

Протистояння націонал-комуністів радянщині відбувалося через низку ключових аспектів. Показовими, на нашу думку, були спроби використовувати

законодавчі механізми для захисту національних інтересів. Зокрема, націонал-комуністи виступали за більшу автономію України, що передбачало право на самовизначення та самостійність у внутрішніх справах. Це було частково закріплено в Конституції УСРР 1929 р., яка проголошувала Україну суверенною державою з правом виходу з СРСР. Окрім того, вони активно виступали за утримання бюджетних прав України, що теж було закріплено в основному законі, та проти перекачування коштів з України в інші регіони [10]. Хоча ці права були суто теоретичними, вони символізували прагнення до національної автономії та самостійності.

М. Скрипник виступав проти створення окремої Донецько-Криворізької республіки, вважаючи цю територію невіддільною частиною України, та висував територіальні вимоги, спрямовані на об'єднання всіх етнографічних українських земель під радянською владою. Основними територіями, щодо яких висувалися вимоги, були Курська та Воронізька області, що обумовлено етнографічними та статистичними даними про розселення українців у Російській імперії [18].

Прагнучи протистояти радянській ідентичності, представники українського націонал-комунізму не обмежилися лише національно орієнтованими гаслами, але й реалізували низку конкретних політичних заходів. Основними напрямками діяльності, що спрямовувалися на поєднання комуністичних ідей з національними прагненнями українського народу стали: 1) українізація, спрямована на впровадження української мови в державних установах, навчальних закладах та університетах, а також сприяння розвитку української літератури та мистецтва; 2) коренізація, яка передбачала залучення місцевих кадрів до управлінських та адміністративних посад задля зміцнення національної ідентичності; 3) протидія русифікації та централізації; 4) підтримка розвитку національної еко-

номіки шляхом колективізації сільського господарства та індустріалізації.

Але намагання українського націонал-комунізму поєднати ідеї національної незалежності з комуністичними цінностями підтверджує загальний парадокс націоналізму «АВС», який визначає прагнення національних рухів досягти національної незалежності та самовизначення, але водночас їх здатність створювати нові форми залежності та конфліктів [21, с. 1].

Націонал-комуністична діяльність була поступово згорнута через тиск і переслідування з боку радянської влади, що призвело до втрати багатьох досягнень і напрацювань, особистих трагедій українських націонал-комуністів, адже, як зазначає І. Лисяк-Рудницький, важко було поєднати дві несумісні лояльності: відданість, з одного боку, партії, а з другого — своїй нації [11, с. 76].

Ідеї націонал-комунізму були оголошені «націоналістичними ухилами», «шкідливими» та «контрреволюційними». Їх засуджували як такі, що суперечать марксистсько-ленінській ідеології. Це фактично знищило націонал-комунізм як ідеологічний і політичний рух, а його ідеї були витіснені офіційною радянською ідеологією. Великий терор став кульмінацією репресій, коли багато провідних представників націонал-комунізму, таких як М. Скрипник, О. Шумський, М. Волобуєв, М. Хвильовий, зазнали переслідувань, арештів або були змушені покінчити життя самогубством.

Український націонал-комунізм потрібно розглядати як один із ключових елементів ширшої системи національного опору радянській ідентичності, що мав поширення серед республік Радянського Союзу та Російської федерації. В 1920–1930-ті рр. він існував поряд із подібними течіями в СРСР, такими як російський, білоруський, татарський («султан-галіївщина»), башкирський, грузинський, що протистояли централістським імперським тенденціям Москви, захищаючи національ-

ні інтереси та право на культурну, мовну й політичну самобутність.

Хоча всі ці рухи мали на меті поєднання марксистської ідеології з національними інтересами своїх республік, вони мали свої особливості та відмінності. Зокрема російський націонал-комунізм був більш орієнтований на інтернаціоналізм та централізовану політику Москви, підтримували російську мову та культуру як основу радянської ідентичності, що за типологією націоналізмів, запропонованою Ярославом Дашкевичем, відповідає націоналізму імперської нації [3, с. 12–13].

Як націоналізми недержавних націй націонал-комуністи інших регіонів СРСР підтримували ідею політичної автономії своїх народів в межах союзу рівноправних націй, виступали за впровадження національних мов та культур. Тим не менш націонал-комунізми республік СРСР та Російської федерації відрізнялися у своїх ідеологічних аспектах та контексті. Так, у Білорусі провідна роль належала менш чисельній інтелігенції, що ускладнювало побудову розгорнутої ідеології, і білоруський рух більше зосереджувався на збереженні мови та формуванні освітніх інституцій. Окрім того, білоруська національна ідентичність формувалася значною мірою під впливом Москви та Польщі, що створювало інший підхід до національних питань.

«Султан-галієвщина» враховувала специфіку мусульманських народів. Татарський революціонер та комуніст Мірсаїд Султан-Галієв прагнув створити союз мусульманських націй для протистояння імперіалізму та інтегрував елементи ісламських традицій в ідеї соціалізму. Він більше орієнтувався на геополітичне об'єднання мусульманських народів, тоді як український націонал-комунізм був зосереджений на побудові власної національної ідентичності [20].

Водночас, український націонал-комунізм був найбільш впливовим та розвинутим серед націонал-комуністичних рухів у СРСР. Серед причин такої впливо-

вості слід зазначити наступні. По-перше, Україна мала тривалу історію боротьби за національну незалежність, що сприяло формуванню сильного національного руху. По-друге, український націонал-комунізм отримав значну підтримку з боку української інтелігенції, яка активно брала участь у розвитку національної культури, літератури та мистецтва, а політика українізації зміцнювала національну ідентичність. По-третє, Україна мала значний економічний потенціал, що дозволяло їй розвивати власну економіку та підтримувати національні проекти. Ці фактори разом сприяли тому, що український націонал-комунізм став найбільш впливовим та розвинутим серед націонал-комуністичних рухів в СРСР.

Тема українського націонал-комунізму, на наш погляд, має серйозний потенціал у розвінчуванні сучасних історичних російських наративів щодо визначальної ролі радянського державного будівництва у формуванні українського народу в 1920–1930-ті рр. Ці твердження часто використовуються як інструмент пропаганди для виправдання сучасної російської політики щодо України. Легітимізуючи імперські претензії, російська пропаганда стверджує, що радянське державне будівництво нібито «створило» українську націю, применшуючи історичну самобутність України. Це використовується для виправдання територіальних претензій і втручання у внутрішні справи України. Наративи про «штучність» української державності, які базуються на радянському періоді, спрямовані на піддрив легітимності сучасної української держави. Маніпуляції історичною пам'яттю зміщують акценти на виключну роль СРСР у розвитку інфраструктури та індустріалізації України, ігноруючи економічний й політичний потенціал українського суспільства.

Дослідження теоретичного та персонального вимірів українського націонал-комунізму 1920–1930-х рр. як специфічного прояву опору імперському централізму

та радянській ідентичності сприяють деконструкції цих російських мітів, виявляють більш збалансований та історично достовірний погляд, який протистоїть спрощеним чи маніпулятивним версіям російських історичних наративів.

Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що український націонал-комунізм став унікальною формою ідейного та політичного спротиву радянській ідентичності. Його ідеологія поєднувала прагнення до національного самовизначення з комуністичними цінностями, формуючи нові підходи до національної свідомості. Цей рух суттєво вплинув на суспільно-політичні процеси в Україні 1920–1930-ті рр., ставши одним із важливих факторів у національному відродженні. Однак, ідеали українських націонал-комуністів виявилися обмеженими у своїй реалізації через репресивну політику радянської влади. Попри це, досвід націонал-комунізму є цінним історичним уроком, що демонструє важливість ідеологічного спротиву як одного з елементів боротьби за збереження національної ідентичності.

Спадщина націонал-комунізму залишається важливою складовою української історії та культури, нагадуючи про боротьбу за національну ідентичність та автономію в умовах радянського минулого. А ідеї націонал-комунізму, зокрема прагнення до опору імперському впливу, культурного відродження та європейської культурної орієнтації залишаються актуальними для України в сучасній геополітичній ситуації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Т. Націонал-комунізм як дилема національного відродження. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2008. Вип. 40. С.314–325.
2. Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному. Українська марксистська критика російського комуністичного пану-

- вання в Україні (1918–1925). Львів: Вид-во УКУ, 2017. 376 с.
3. Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні уваги. Україна в минулому. Київ — Львів, 1995. Вип. 7. С. 7–17.
 4. Дичковська Г. Український націонал-комунізм. Київ: ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1998. 35 с.
 5. Каганов Ю. Теоретичні підходи і концептуалізація феномену «радянської людини». *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. Vol. 1 (53). С.177–186.
 6. Кафарський В. Комунізм і національно-визвольний рух. Івано-Франківськ : Плай, 2002. 831 с.
 7. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
 8. Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків: Раритети України, 2010. 386 с.
 9. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна: конф. для укр. випускників програм наук. стажування у США. Київ, 2002. С.36–55.
 10. Конституція (Основний закон) Української соціалістичної радянської республіки. Постанова XI Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 15 травня 1929 року (Харків). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text> (дата звернення 06.03.2025 р.)
 11. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. В 2 т. Т.2. Київ: Основи, 1994. С. 59–88.
 12. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною. Нью-Йорк: Видавництво «Пролог», 1967. 304 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1058/file.pdf> (дата звернення 22.02.2025 р.)
 13. Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань. URL: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.14.063> (дата звернення 22.02.2025 р.)
 14. Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм у радянській Україні 1918–1933 рр. Київ: КОМОРА, 2018. 496 с.
 15. Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ — Львів: Україна модерна, Укр. пропілеї, 2017. 742 с.
 16. Шаповал Ю. «Я помилявся, взявши на себе провину...». До 90-річчя М. С. Волобуєва-Артемова. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С.104–110.
 17. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Київ: Основи, 1998. 479 с.

18. Шурхало Д. Микола Скрипник – українець і комуніст, що намагався поєднати непок'єднуване. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mykola-skrypnyk-ukrayinizatsiya/31683835.html> (дата звернення 06.03.2025 р.)
19. Юрчук О. «Геть від Москви... ». Микола Хвильовий – руйнівник імперських міфів. Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2020. Вип. 14. С. 146–153. URL: https://journal.kdpu.edu.ua/world_lit/article/view/3814 (дата звернення 17.03.2025 р.)
20. Hallez Xavier. Mirsaid Sultan-Galiev, Essai autobiographique « Qui suis-je ? »: lettre aux membres de la Commission centrale de contrôle avec copie à I. V. Staline et L. D. Trotsky (1923/05/23). *SLOVO Le discours autobiographique à l'épreuve des pouvoirs*. № 47. URL: <http://slovo.episciences.org/3249/pdf> (дата звернення 16.03.2025 р.)
21. Snyder, Louis L. Encyclopedia of nationalism. New York: Paragon House, 1990. 488 p. URL: <https://archive.org/details/encyclopediaofna00snyd/page/n29/mode/2up> (дата звернення 22.02.2025 р.)

Розділ IV

Каталізатори подолання і консерванти радянської ідентичності

4.1. «Радянськість» в оптиці російсько-української війни: окупант та окупований (за усними свідченнями мешканців Чернігівщини та Київщини)

Повномасштабне вторгнення російських військ на територію суверенної України 24 лютого 2022 р. змушує, зокрема, й до проговорення теми «радянськості» у новому дискурсі. «Радянськість» — це політичний, ідеологічний, мовний, культурний феномен. Із широкого поля тлумачення цього поняття, слідом за історикинею Оленою Стяжкіною, виокремлюю кілька рис, що характеризують його сутність, зокрема це — практика терору, суцільна руйнація, відкрита можливість насильства та жорстких дисциплінарних дій, «ідеологічна формовка», що супроводжується репресивним наглядом та контролем у поєднанні зі створенням всеосяжної «табірної зони» [21, с. 20–21].

У окупантів, які воєнною навалою вдерлися на українську землю, до лютого 2024 р. переважно відсутня особиста «історія» повномасштабного вторгнення та окуповування чужих земель, у окупованих — перебувати під окупацією та виживати. Отже, обидві сторони перебували у такому статусі УПЕРШЕ. До того, військові терористичної армії, які, попри наявність у її складі представників інших етнічних спільнот (бурятів, тувинців, чеченців, якутів тощо) — є громадянами РФ. Із припиненням існування СРСР остання проголосила себе його правонаступницею. У спадщину «росіянам» перейшла і «радянськість», вона постала їхньою ідентичністю. Друга сторона, навпаки, у основній своїй

масі тільки-но вийшла на шлях усвідомлення століттями пригніченої власної ідентичності. По мірі віддалення в часі «радянськість» все більше виявляла свою потворність — системи, яка в одній обоймі із колоніальністю знищує кожного, хто зберігає свою ідентичність та відстоює свій суверенітет.

Отже від березня 2014 р. і особливо — після 24 лютого 2022 р. російсько-українська війна проявила дві реальності. З боку окупантів — це геноцидна поведінка, тероризм у сенсі свідомого, цілеспрямованого насильства; з боку окупованих — героїчний спротив та пошук способів виживання за екстремальних умов.

Значною мірою діагностика «радянськості» у воєнному повсякденні стала можливою завдяки факту спілкування між окупантом та окупованим. Для порівняння, у війні, що завершилася 80 років тому, комунікація населення із нацистським окупантом зводилася переважно до мови жестів та спеціальних дій; про діалоги, тим більше розгорнуті, зазвичай не йшлося взагалі. В умовах нинішньої російсько-української війни мовний бар'єр відсутній.

В основу аналізу покладено фрагменти 21 інтерв'ю (14 жінок, 7 чоловіків), записаних на Київщині (міста Бровари, Ірпінь, селища Бородянка, Іванків, також села Андріївка, Пісківка, Яблунівка Київської обл.; села Левоньки, Полісся, Полуботки, Ягідне Чернігівської обл.). Це лише незначна частина інтерв'ю, зафіксованих кологами в деокупованих населених пунктах Чернігівщини та Київщини та опублікованих 2024 р. [1; 23].

Свідки тих подій, оповідями яких я оперую — переважно пенсійного та передпенсійного віку, лише троє народилися за часів незалежності України. Найстарший жінці — 89 років, чоловікові — 74 роки, наймолодший — 17 років. Тобто переважна більшість респондентів має досвід проживання в часи радянського «проекту», і водночас всі вони до березня 2014 р. не знали, що таке БУТИ У ВІЙНІ. Вони лише чули про Другу

світову війну від родичів, які воювали на фронтах, читали в книжках, вчили в навчальних закладах, бачили в кіно. Згадки про військове вторгнення радянської армії в Афганістан (1979), Чехословаччину (1968) мають місце, але вони епізодичні.

Як змінювався «радянський дискурс» під тиском трагічних подій, нашарування настанов та мотивів — у окупантів та окупованих? Якою мірою зберігалася сила його впливу? Які міфи-концепти руйнувалися, чи зберігався при цьому простір дотику між окупантами та окупованими?

Усноісторичні записи, зафіксовані «по гарячих слідах», дають можливість показати, як «метастази» радянськості, що глибоко вросли в московитів на фізичному і ментальному рівнях, нині активно живлять їх ненависть, агресію, та звирячу жорстокість. І, водночас, оцінити, якою мірою українці переборюють це зло.

Попри юний вік «асвабдітелів», а респонденти не раз наголошували — їх шокувало, що це 20-ти-23-х-річні молодики, уже на вербальному рівні проглядала моторошна спадщина часів сталінських репресій. Молоде покоління росіян-завойовників легко послуговувалося як лексикою НКВС: «Під час одного з рейдів, коли будинок був ще цілий, один із цих нелюдів сказав: “Я буду в этом доме жить! А вы на Колыму!” — Ось їхнє нутро! Ось їхня мета!», (с. Андріївка Бучанського р-ну Київської обл., жінка 1953 р. н.) [12, с. 321], так і нацистів: «... що не виконаєш, то навіть не казали, що тебе вб'ємо, а “будем стрелять каждого третьего”. — Оце постійно так» (с. Ягідне, жінка 1971 р. н.) [19, с. 840]. В них живе нестримне прагнення загарбання нових територій. Мешканця с. Ягідне охоронець підвалу (тувинець), де у полоні одночасно перебувало понад 360 мешканців села, питав: «У вас є поклади нафти, газу, золота, діамантів?» (с. Ягідне, чоловік 1994 р. н.) [20, с. 177]; і суголосьна рефлексія від нашої співвітчизниці: «...їм просто потрібно якось збільшити територію, якась хвора уява,

що вони мають мати весь світ, і мені це дуже дивно» (м. Бровари, жінка 1991 р. н.) [2, с. 283]. У зафіксованих свідченнях повсюдно присутнє відчуття шоку оповідачів від раптового усвідомлення того, що в ХХІ ст. явилось їм «братніх» сусідів, по своїй суті — неонацистів зі звирячою жагою до підкорення, встановлення режиму, «де всі раби»; «росіянам подобається все знищувати, що не належить їм або відрізняється якимось чином» (с-ще Бородянка, жінка 1990 р. н.) [7, с. 325]; «Слава Богу, вони хоч цей раз в лагерь не забрали людей. Це було б саме страшно. Вони б позганяли оп'ять...» (м. Ірпінь, жінка 1960 р. н.) [6, с. 317].

«Радянізація» російського окупанта проглядає в його неприкритій ненависті. Вона — у відповіді на прохання цивільного про допомогу: «Не можеш терпеть [біль] — вешайся!» (с. Ягідне, жінка 1971 р. н.) [19, с. 841]. І гірка правда від нашого співвітчизника: «...загарбники у нашому селі зносили своїх пораниених та загиблих у будинки, а потім спалювали. Ці варвари не шкодували ні своїх, ні наших людей» (с. Андріївка Київська обл., жінка 1952 р. н.с.) [11, с. 320]. Ненависть штовхала ворога на масові розстріли, включно із портретами на Алеї Героїв АТО в Ірпіні: «стріляли цілеспрямовано, тому що куля влучила прямо в лоб. Якийсь снайпер стріляв. Говоримо, що хлопців розстріляли двічі. Дивіться, хлопці спочатку загинули на Донбасі, а тепер розстріляли й плакати на їхню честь» (м. Ірпінь, чоловік 1958 р. н.) [4, с. 308–309].

Визначена політичним керівництвом Росії ціль — «денацифікація» київського «фашистського режиму» та «нацистських формувань» — перетворилася на окупованих територіях на масові вбивства військовими армії РФ цивільних. Із заходом в населені пункти відразу починалася «зачистка» — пошук «нацистів», «націоналістів», «бандерівців». Ця лексика, яка для більшості пересічних українців уже сприймалася як історизм, із початком російського вторгнення не тільки повернулася із

небуття, але їй доповнилась словами «неонацисти», «денацифікація», «дебандеризація». Саме з питань: «У вас нацисти, націоналісти є?», «У вас тут є бандеровці?» — починалися обшуки у хатах мешканців окупованих сіл. Показовим є розмірковування жінки, яка мешкала в м. Бровари: «...людина з третьої країни [ідеться про кремлівську пропагандистку Симоньян] взагалі не пов'язана з Україною, Росією, вірменського походження, приїхала в Росію і зараз рахується як російський журналіст. Написала книгу як денацифікувати Україну. Там є ця книга, і це було на українських порталах, що її друкують дуже зараз багато в Росії. І там було саме прописано, як денацифікувати Україну. Я просто почитала і думаю, невже їм була необхідна така книга, що вона стала популярною?...» (м. Бровари, жінка 1991 р. н.) [2, с. 283].

Водночас кидається в очі динаміка критичного переосмислення природи «сусіда» у свідомості молодого покоління українців: «їм подобається все знищувати, що не належить їм або відрізняється якимось чином» (с-ще Бородянка, жінка 1990 р. н.) [7, с. 325]; «їм все одно на ті речі, які для нас дуже важливі!» (м. Бровари, жінка 1991 р. н.) [2, с. 283].

У поведінці окупанта повсякчас проступає мілітаризація свідомості. «Переможна» істерія «победобесія» із бойовим просуванням вглиб України лише підігрівалася та набувала гіпертрофованих рис. «Но адно, чим було інтересно, що у нас стоїть пам'ятник от у центрі села. І як йони туди ехалі, йони оддавалі йому честь. Пам'ятнику [воїнам Другої світової війни]. (Сміється). От едуть на БТРах, сидять зверху, едуть на танках, танками едуть, тими, машинами, «уралами» едуть, вязуть їх... <...> І йони оддають йому [пам'ятнику] честь. Чого мене удівіло так, я сама не понімаю, чого?» (с. Полісся Чернігівський р-н Чернігівська обл., жінка 1978 р. н.) [16, с. 53–54]. Звернім увагу, що для оповідачки така поведінка окупанта так і лишилась незбагненою. Утім, як могло бути інакше: вбивці на танках зі зброєю в ру-

ках віддають честь пам'яті тих, хто кілька десятиліть тому приніс на ці землі свободу і мир.

На окупованих територіях Чернігівщини відбувався масштабний лінгвоцид. Під час обшуків, контактів з місцевим населенням жорстко лунало: «Говорите русским языком!», «Я украинского не понимаю!». Тих, від кого чули чужу для них мову, розстрілювали. Непоодинокими є свідчення про спалення книг з української мови, літератури, історії [19, с. 840]. В дусі радянщини руйнували церкви, пам'ятки української культурної спадщини, грабували музеї.

«Радянськість», що мала закінчитися більше трьох десятиліть тому, у окупанта не перетравлена, вони продовжують існувати в цій парадигмі. На чолі ворожої танкової колони очевидці не раз бачили червоний прапор, що майорів як символ «праведної» боротьби за державу, якої давно не існує: «Перші колони російської техніки рухалися дуже повільно, ніби на параді, приблизно 20 км/год. Спочатку їхали БТРи з білоруськими прапорами, а потім техніка з червоними та російськими» (с-ще Бородянка, чоловік 1976 р. н.) [8, с. 329].

Відвертий сміх і глузування викликали у респондента почуті ним від «завойовника» давно забуті в Україні форми ідеологічної роботи у російських військах як «ленкомнати» та замполіти із «політінформаціями» (с. Полуботки, чоловік 1966 р. н.) [10, с. 56]. Цей маховик пропаганди продовжує свій рух — «бранців» в підвалі в Ягідному примушували співати гімн РФ («Спочатку вчите гімн Росії, берете білий флаг і громко співаєте, щоб було чути на все село, тоді тільки підете» (с. Ягідне, жінка 1968 р. н.) [18, с. 833]; туди ж заносили брошури, газети «Комсомольська правда» із портретом Путіна та наказом читати (і показовою риторикою агресора: принесли і сказали: «Не вздумайте порвать в туалет чи на сигарети, тільки читать»). І реакцією бранців: «Хлопці подивилися, подивилися і кажуть, що хіба можна його читать. Його ж нільзя читать. Зразу думали отказаться.

А потім, та не, всьо-таки на туалет і сігарети нада: «Давайте!» (с. Ягідне, жінка 1968 р. н.) [19, с. 841].

Що протиставляють українці проголошеній кремлівським диктатором «денацифікації»? Промовистим є вислів респондентки: «... перепрошую, дон Рамзан Кадиров оголосив винагороду в 200 000 доларів за голову Степана Бандери. Мені здається, це багато каже про рівень ментального, мозкового розвитку наших супротивників» (м. Ірпінь, жінка 2005 р. н.) [5, с. 313].

Водночас можна говорити про те, що повномасштабне вторгнення поклало початок стрімкому руйнуванню образу «радянської» людини, переосмислення нашими співвітчизниками її природи: «Це ж все на брехні, воно і тяглося. Це, получається, комуністична ідеологія – все на брехні получається. Так от так у нас воно все вбито в голову, що воно на підсознанні» (с. Яблунівка Фастівського р-ну Київської обл., чоловік 1948 р. н.) [17, с. 361]; так само як і природи «братнього» народу: «До останнього не вірили, що сусіди-росіяни, з якими у нас стільки спільного (слов'янські корені, одна на всіх перемога у Другій світовій війні) можуть так ганебно і підступно вчинити» (с. Пісківка Бучанського р-ну Київської обл., жінка, б. р.) [15, с. 342], і, нарешті, — ганебності фальсифікованої історії, яку писали наші вороги, і в яку десятиліттями вірили: «Вони... у нас, кажуть, нема історії. То ви де взялися? Казав дядько твій, Анатолій Іванович: «У них на деревах мавпи сиділи, а у нас Софія Київська була» (с. Весела Слобода Фастівський р-н Київська обл., жінка 1945 р. н.) [17, с. 365].

Кардинальна зміна оцінки «братської» історії відбулася в опції переосмислення подій Другої світової війни. Не виключаю, що з десятиліттями сприйняття давніх подій, конструювання в пам'яті минулого піддалося певним змінам, втім «діти тієї війни» в липні 2022 р. у своїх розповідях почали говорити про «добрих» німців, які пригощали їх цукерками, і рефреном звучало: «Вони

були не такими...», а ці — «гірше за німців!» (с. Полуботок, жінка 1933 р. н.) [22, с. 43]. Хоч нерідко із вуст респондентів на означення російських окупантів лунали лексеми «фашисти», «німці».

Наскільки змінився наратив про «ту» війну, можна судити із таких слів: «...оце вони приходять, мародьорять, забирають все, і я розумію, чого мій дідусь ніколи не розповідав про війну. Бо він знав цей факт, як вони мародьорили. Тобто радянські війська займалися мародьорством. Так, це було, що вивозили вагонами...» (с. Ягідне, жінка 1968 р. н.) [19, с. 834]. Під нальотами російської авіації, дронів, вибухами бомб трактування історичних подій зазнавало змін: «Я колись, ще тільки відкрили кордони, мала можливість їздити за кордон. Пам'ятник нашим солдатам, Невідомому солдату, а тоді ж розказували такі освободітелі. Я йду в Праге, а там пам'ятник цьому солдату облитий краскою. Я думаю: "О! Нормально?". Освободітелі не обливають краскою» (м. Ірпінь, жінка 1960 р. н.) [6, с. 317]. Серед інших фактів — згадка чоловіка про його участь у складі радянської армії у вторгненні на територію Чехословаччини в серпні 1968 р. Він з подивом для себе констатує, що тодішні події в дружній соціалістичній країні до болю нагадують ті, що відбуваються з ним через 54 роки на його рідній землі: «Під час служби у радянській армії 1968 р. опинився в Чехословаччині: «Мені нагороду там дали, подяка від командованія, міністра оборони, за "інтернаціональний долг с оружием в руках защищал... исполнял интернациональный долг по защите завоеваний социализма в Чехословакии". І це ж я в це ж вірив.... Я сижу, дивлюсь там телевізор. І показують якраз оці події. І я бачу себе. Ну, не лічно себе. А якраз я в цьому учавствував. І мені зразу стало соромно. Бо там якраз показали Прагу, не нас показали, а в Празі. А там ще й танки. Там люди лягали під танки. Так оце бачиш, точно така була задача, як у них [росіян], точно

така» (с. Яблунівка Фастівського р-ну Київської обл., чоловік 1948 р. н.) [17, с. 362].

Показово, що серед респондентів відторгнення «радянськості» відбувалося і через розмірковування про такі поняття, як законність. Із вломленням ворога у їхні домівки прийшло розуміння фатальних наслідків порушення законів. Опинившись в епіцентрі воєнних дій, довелося згадати, що закони війни (зокрема поводження з полоненими, цивільним населенням, акти мародерства тощо) — прописані, але вони брутально порушуються. Для наших співвітчизників — це спадщина «радянськості», коли можна було не рахуватись із законом: «є люди, котрі думають, що десь можна щось вкрасти, десь можна домовитись, десь можна щось порішати. А це якраз же росіяни живуть по такому принципу» (м. Ірпінь, чоловік 1964 р. н.) [3, с. 290].

Відмова від «радянського» минулого, його абсолютне знецінення для українців проявилось і в тому, що ним не гребували «спекулювати». У якийсь момент окуповані збагнули, що ця колишня «спільність» може врятувати їм життя, вплинути на «поблажливість» окупанта. Отже, при допитах вказували на колись спільну територію СРСР (насамперед РФ, Білорусі, Казахстану) як місця народження, родинних зв'язків або перебування на ній близьких родичів, особливо — дітей «на заробітках». Втім, хоч зрідка, але безпека окупованого могла залежати і від родоводу окупанта: «Одного дня до мене підійшов російський військовий на ім'я Олександр і почав діалог. Розповів, що його бабуся з міста Суми. Дав мені маленький шматок хліба і російський пайок. Ніби й не хотілося брати, але голод бере своє. Потрібно вижити. Цей військовий, на диво, якимсь по-доброму до нас ставився. Рекомендував, щоб ми ремонтували машину, яка була розстріляна, та виїхали з села. Разом з сусідом вони відремонтували машину» (с. Андріївка, жінка 1952 р. н.) [11, с. 320].

Маємо свідчення, коли рятувала згадка про службу в радянській армії (включно із називанням місця служби, військової частини, якихось деталей на підтвердження своєї правдивості), так само як особиста участь у військових операціях радянських військ в Афганістані. В Іванкові розповіли, що в будівлі, де містилися музична школа, з усіх кабінетів були зірвані таблички, окрім «Спілки ветеранів Афганістану». Респондентка цей факт прокоментувала: «Не помітили орки...» (с-ще Іванків, чоловік б. р.) [9, с. 350]. Утім наважусь заперечити: ця табличка лишилася на місці, оскільки агресор мав особливі сентенції до згадки про цю країну у «бойовому» контексті.

Вочевидь «радянськість» переосмислювалася/руйнувалася при погляді на «завойовника» — респонденти не шкодували слів, щоби описати і їхній зовнішній вигляд, і власну огиду від споглядання ворожого солдата: «синій» (від холоду? алкоголю?), «чорний» (від бруду? сажі?), «грязний», «пропитий» (горілкою?), «не бачить нічого» (бо «пропитий»), немитий, у зам'ятих кросівках (с. Левоньки, жінка 1957 р. н.) [14, с. 190].

Як бачимо, в оповідях, зафіксованих після деокупації населених пунктів Київщини та Чернігівщини, містяться надзвичайно важливі свідчення про динаміку дистанціювання — відходу — руйнування — переосмислення — заперечення нашими співвітчизниками «радянськості» як історичної спадщини. За 1-1,5 місяця початку 2022 р. відбулося неочікуване, до того — травматичне повернення в минуле, що викликало в окупованих критичний дисонанс поміж колись *спільно* (із агресором) прожитого минулого і *відрубним* від нього буттям за української незалежності.

«Радянськість» легітимізує дії імперської агресії Росії. Коли ми зіштовхуємося із жакливіми наочними доказами злочинних дій російських військових в Україні: вбивствами цивільних, катуванням, насильством, депортацією дітей, анексією територій та іншими зло-

чинами — приходить розуміння: це — діяння тих, хто досі сповідує радянську ідеологію/міфологію. Ті, хто узялися за оборону своїх набутих (або призабутих) цінностей, стали на шлях остаточної, маю надію, деколонізації свідомості, демонтування численних міфів, породжених «радянщиною». За таких надзвичайних обставин на зміну страху як маркеру «радянської» людини, прийшло відчуття власної гідності, активної життєвої позиції, здатності українця опиратися і відчайдушно боротись із абсолютним злом. Проекція на советське минуле в оптиці російсько-української війни для українців, які пережили окупаційний режим, спричинила усвідомлення смертельної небезпеки бути знову **реколонізованими** із усіма наслідками «радянщини». Ця переоцінка історичного досвіду, що відбується в сучасній Україні за умов воєнної агресії, відхід від укорінених десятиліттями колонізації ментальних установок «радянської» людини має бути задокументована, осмислена та системно донесена до світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 12. Культура повсякдення часів російсько-української війни / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2024. 848 с. URL: <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/spadshchyna/2024/culture.pdf> (дата звернення — 08.02.2012).
2. Місто Бровари. Записала М. Олійник 22 березня 2022 р. у м. Будапешті (Угорщина). *Етнографічний образ сучасної України...* С. 281–284.
3. Місто Ірпінь. Записала Л. Боса 2 квітня 2023 р. *Етнографічний образ сучасної України ...* С. 289–297.
4. Місто Ірпінь. Записала Боса Л. 1 серпня 2022 р. *Етнографічний образ сучасної України ...* С. 306–309.
5. Місто Ірпінь. Записала М. Олійник 24 березня 2022 р. *Етнографічний образ сучасної України....* С. 311–315.
6. Місто Ірпінь. Записала М. Олійник 2 квітня 2022 р. *Етнографічний образ сучасної України.* С. 315–318.
7. Селище Бородянка. Записала О. Феценко 8 грудня 2022 р. *Етнографічний образ сучасної України.* С. 323–325.

8. Селище Бородянка. Записала О. Феценко 4 липня 2023 р. *Етнографічний образ сучасної України...* С. 329–330.
9. Селище Іванків. Записав С. Костін 13 березня 2023 р. *Етнографічний образ сучасної України ...* С. 349–351.
10. «...росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»: Розповідь очевидця про окупацію с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого — 2 квітня 2022 р.): Інтерв'ю записав та підготував до друку О. Шевчук. *Український історичний журнал*. 2023. №2. С. 49–59. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.049> (дата звернення — 12.05.2025).
11. Село Андріївка. Записала О. Феценко 5 травня 2022 р. *Етнографічний образ сучасної України...* С. 319–320.
12. Село Андріївка. Записала О. Феценко 5 травня 2022 р. *Етнографічний образ сучасної України...* С. 321. С. 321. С. 321.
13. Село Андріївка. Записала О. Феценко 5 травня 2022 р. *Етнографічний образ сучасної України...* С. 319–320.
14. Село Левоньки. Записала О. Боряк 12 червня 2022 р. *Чернігів у війні — 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук, наук. ред. С. Маховська; ред. група: О. Березовська та ін. Чернігів: «Десна Поліграф», 2024. С. 190–197. <https://doi.org/10.52323/2024-1u> (дата звернення — 12.05.2025)
15. Село Пісківка. Записала Т. Перепелиця 30 січня 2023 р. *Етнографічний образ сучасної України....* С. 342–343.
16. Село Полісся. Записала С. Маховська 09 липня 2023 р. *Чернігів у війні–2022: голоси очевидців...* С. 53–64.
17. Село Яблунівка. Записала Л. Пономар у с. Весела Слобода. *Етнографічний образ сучасної України...* С. 360–365.
18. Село Ягідне. Записав М. Бех 7 грудня 2023 р.. *Етнографічний образ сучасної України...* С. 832–834.
19. Село Ягідне. Записав М. Бех 7 грудня 2023 р. *Етнографічний образ сучасної України...* С. 834 –844.
20. Село Ягідне. Записала А. Панкова. *Чернігів у війні–2022: голоси очевидців...* С. 176–189.
21. Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 384 с.
22. «...це війна, це вбивання цивільних, мирних...»: мешканці передмістя Чернігова про особливості воєнного повсякдення під час російського наступу та життя в окупації (24 лютого — 2 квітня 2022 р.). Інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Боряк. *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 30–47 doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.030> (дата звернення — 12.05.2025).
23. *Чернігів у війні — 2022: голоси очевидців* / кер. О. Шевчук, наук. ред. С. Маховська; ред. група: О. Березовська та ін. Чернігів: «Десна Поліграф», 2024. 280 с. <https://doi.org/10.52323/2024-1u> (дата звернення — 12.05.2025)

4.2. Збереження, переосмислення чи демонтаж? Російсько-радянська культурна спадщина в сучасній Україні

Наше повсякдення насичене топонімами і пам'ятниками — символами, що впливають на уявлення про події минулого, про цінності, про осіб, гідних вшанування. Водночас наші знання і уявлення про минуле, як і ставлення до символів, постійно змінюються. А внаслідок воєн та суспільних потрясінь змінюються суттєво: відбуваються дискусії, конфлікти, приймаються політичні рішення та ухвалюються закони. Це значною мірою стосується пам'ятників, попри відоме, однак спростоване життям, твердження австрійського письменника Роберта Музіля, що у світі немає нічого більш невидимого, ніж пам'ятник. Радше навпаки — пам'ятники не лише видимі: вони є виразними наслідками конфліктів (встановлюються переможцями як маркери підкорення переможених, або панівними верствами як маркери соціокультурних ієрархій) та їхніми причинами (боротьба проти колишніх переможців та підваження раніше панівних ієрархій).

Найочевидніше це проявляється після розпаду імперій — у процесі деколонізації: руйнуються ієрархії, змінюються уявлення, обговорюються спроби усунення чи збереження символів. Здебільшого дискусії стосуються осіб чи подій, вшанованих монументами. Втім, як зауважив Рональд Рудін: «Дискусії, як правило, зосереджують увагу на особах, яких пам'ятають, при цьому залишають поза увагою мотиви тих, хто створював ці структури» [31, с. 117].

У випадку сучасної України варто аналізувати і те, коли і які події та особи вшановані монументами, і тих, хто і з якими аргументами ініціював їх встановлення, формуючи або змінюючи інфраструктуру пам'яті. Адже істотна частка об'єктів культурної спадщини України [2, с. 272], зокрема — пам'ятники, як мистецькі елементи пропаганди, були створені на замовлення і під контролем російського імперського та радянського режимів, що сприяли поширенню світоглядних настанов і служили цеглинками формування «загальноросійської» чи радянської ідентичностей. Отже, відбувалося «культивування фактично російського імперського патріотизму під вивіскою інтернаціоналізму або ж радянського патріотизму» [4, с. 131].

Стосовно ініціаторів встановлення пам'ятників, Рональд Рудін слушно зауважив: «Публічна пам'ять про минуле, за допомогою таких інструментів як спорудження пам'ятників, насправді так само, а може й більшою мірою, стосується людей, які мали владу їх встановити, аніж осіб, яких вони вшановують» [31, с. 111 — 112].

Твердження, що ці монументи створювали місцеві митці на українських теренах не обґрунтовує їхнього ототожнення з українською культурою, позаяк вони з'явилися через її неповноструктурність і нецілісність, описані Іваном Дзюбою у концептуальній та досі актуальній праці 1988 р. [6, с. 309 — 332].

Причини неповноструктурності проаналізував Олександр Гриценко, оглянувши, як російська культура, а згодом і радянська, функціонувала в режимі витіснення української: «Її стратегічними напрямками, принаймні в радянській Україні, були: поступове й поетапне витіснення української мови, як “неперспективної”, з багатьох ключових публічних сфер [...]; створення нових культурних і медійних інституцій та публічних сфер із російською ідентичністю (газети, театри, музеї) чи принаймні з переважно російським (тобто створеним у Ро-

сії) контентом; боротьба з “націоналістичним” (тобто виразно українським за дискурсивною ідентичністю, а не лише за мовою) контентом у культурному просторі, а також переслідування його творців» [5, с. 131].

Через довілля і дозвілля (топоніми, пам'ятники, книжки, фільми, виставки, музеї, ритуали, свята, концерти і вистави) свідомість мешканців України опановували концепти про «братні народи» та їхнє «спільне минуле», про «цивілізаційну місію» великої російської культури, про «громадянську війну» на теренах України у 1917-1921 рр., про рятівне «возз'єднання» тощо. Їхнім об'єднавчим чинником був постулат величчя російської і примітивності культури української. І хоча українська історія і культура не вилучалися повністю з радянського наративу і канону героїв, гідних меморіалізації, проте внаслідок послідовної історичної політики, відбувалося:

- вилучення з наукового обігу (заборона або знищення) значної частини історичних джерел та наукових праць, що виходили за рамки російської/радянської версії історії України;

- поширення наративів, що спотворювали давню і сучасну історію України,

- насильницьке звуження жанрового та стилістичного розмаїття українського мистецтва, промоція етнографізму і шароварщини коштом знецінення автентичності й самобутності,

- створення і нав'язування стереотипів про іноземних європейських загарбників, боротися з якими допомагав російський народ/радянська влада,

- щільне насичення українського простору символами російського домінування, об'єктами з виразним ідеологічним змістом, створеними на замовлення й під наглядом радянського режиму.

Тож відновлення незалежності України у 1991 р. й набуття статусу суб'єкта міжнародного права відбувалося в умовах «культурного поневолення», описаного Ми-

колою Рябчуком: «коли певний народ усвідомлює свою “меншу” культуру як “менш вартісну”, “другосортну”, “безперспективну” [...] Це не відбувається миттєво і не є наслідком звичайного собі впливу “сильнішої” культури на “слабшу”. Культурне поневолення незмінно супроводжується й обумовлюється поневоленням політичним — різноманітними формами примусу, утиску, прямого та непрямого насильства. [...] Підлегла група змушена модернізуватися в рамках чужих інституцій, за чужими лекалами, через засвоєння чужих зразків; вона асимілюється у чужу “високу” культуру, замість розвивати власну на основі автентичних мовних і культурних ресурсів» [22, с. 103 — 104].

Іншу важливу рису, що впливала на процеси осмислення радянського минулого і власного колоніального статусу, констатував Олександр Гриценко, аналізуючи трансформацію культури незалежної України. Він показав істотну роль орієнтованих на Росію політичних еліт і вплив російських культурних індустрій на формування культурного простору, зауваживши: «У пострадянській Україні культурна глобалізація оберталася не зменшенням, а навпаки, зміцненням постколоніального впливу культури колишньої метрополії» [5, с. 149].

Наслідки цього поневолення і впливу, попри війну Росії і суспільний запит на звільнення, ми спостерігаємо досі. У липні 2022 р. — після тридцяти років незалежності — Експертна рада Міністерства культури та інформаційної політики з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму констатувала: «До сьогодні публічний простір міст і сіл України, попри значну роботу, проведenu на виконання Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки”, залишається перевантаженим російською імперською та радянською тоталітарною символікою» [21].

Втім на десятому році російської агресії на Сході України і в Криму й після двох років широкомасш-

табного вторгнення, практичні кроки з деколонізації, унормовані законодавчо, зіткнулися з інтелектуальним опором.

Розглянемо приклад обстоювання російських і радянських маркерів ідентичності, що взаємно посилюють одні одних. Це також приклад публічного спротиву антиросійській і антирадянській політиці пам'яті, що застосовує антиколоніальний дискурс у законодавстві та у практичній діяльності.

Йдеться про відкритий лист «всесвітніх одеситів», названий авторами «Терміновий заклик до ЮНЕСКО про звернення до Президента України Володимира Зеленського з проханням відкласти до кінця війни, коли з'явиться можливість провести громадські консультації, несвоєчасні рішення щодо культурної спадщини Одеси» [23], опублікований 21 жовтня 2024 р. у двох італійських і німецькій газетах, який можна розглядати з різних перспектив.

Беручи іронічно, він виглядає як скарга ображених дітей, що закликають дорослих вплинути на суперників, бо ті, мовляв, помиляються, але не поступаються. Насправді скажники прагнуть перетягти дорослого на свій бік, щоб скористатися його авторитетом і набутти перевагу в суперечці.

За серйозного підходу, це теж спроба використання авторитетного «дорослого» — винесення назовні складних питань, які слід обговорювати і вирішувати всередині країни. Автори листа оприлюднили спрощені узагальнення і маніпулятивні оцінки державної політики пам'яті в Україні. Вони пишуть про загрози деколонізації Одеси, що нібито «знищує мультикультуральний дух міста», звертаючись до міжнародної організації, якій знадобилося понад два роки широкомасштабного вторгнення, аби замість розмитих формулювань і закликів «до всіх сторін» ухвалити 25 липня 2024 р. рішення, що закликає Російську Федерацію «утриматися від будь-яких дій, які б завдавали прямої чи опосеред-

кованої шкоди об'єктам та буферній зоні, культурній спадщині України в цілому та об'єктам, включеним до Попереднього списку [...]. Комітет ЮНЕСКО нарешті в своїх офіційних документах зафіксував, що саме Російська Федерація є причиною загрози об'єктам культурної спадщини України [...], вперше рішуче засудив повномасштабну агресію Росії та цілеспрямоване знищення культурної спадщини та української ідентичності» [11].

Використовуючи принципи ЮНЕСКО, розроблені для збереження культурного розмаїття світу і констатуючи «смертоносні неоколоніальні атаки Росії на Одесу», захисники одеської «різноманітної, багатоетнічної, багатокультурної, космополітичної ідентичності» непокояться, що «тепер над міською спадщиною нависла нова загроза», спричинена діями обласної адміністрації на виконання українського законодавства [23].

Отже, зусилля Парламенту, органів місцевої влади, організацій громадянського суспільства, місцевих науковців та освітян, спрямовані на усунення символів російської імперської політики з міського простору, як таких, що служать аргументами для нападу (іменованого за російською традицією «визволенням»), автори Термінового заклику порівнюють зі знищенням об'єктів спадщини «російськими ракетами і безпілотниками» (хронологічно прив'язуючи це знищення не до нападу Росії в лютому 2022 р., а до січня 2023 р., коли Комітет ЮНЕСКО оголосив історичний центр Одеси об'єктом Всесвітньої спадщини під загрозою).

Попри суспільну важливість порушених у листі питань та ключову роль радянської історичної політики і символів колоніальної інфраструктури пам'яті в обґрунтуванні російської війни проти України, його текст спершу був оприлюднений не в українських, а в європейських медіа. Чому? Невже автори мали би проблеми з публікацією в Україні? Навпаки, чимало охочих і в Одесі, і в Києві.

На мій погляд, причина двоїста. З одного боку, автори прагнули зібрати підписи якомога більшої кількості зовнішніх реципієнтів, у тому числі «всесвітніх одеситів» з різних країн, а також багатьох «друзів української демократії», котрі були стурбовані українським націоналізмом, а після 2015 р. — декомунізацією як загрозою свободі слова, отже, «неєвропейськістю» української влади, наголошуючи «на власному високому фаховому рівні, на дружніх почуттях до України, стурбованості її долею» [4, с. 247]. З іншого, — хотіли вплинути на Президента України, залучивши міжнародні організації та медіа, щоб він перешкодив органам місцевої влади виконувати українське законодавство [8].

Постколоніальне сприйняття власної суб'єктності проявилось і в тому, що перед тим як закликати ЮНЕСКО, автори «звернулися до юристів Франції. Ті надали відповідь, що це [перейменування центральних вулиць міста і знесення пам'ятників — Н.Г.] порушення. Після того, як отримали кваліфіковану думку французьких юристів, написали це звернення» [24]. Ба більше, один із ініціаторів Термінового заклику Віталій Оплачко 23 жовтня 2024 р. на своїй сторінці у фейсбук зазначив: «Сопротивление одесситов варварству это не просто местечковая фанаберия. Это и о судьбе страны. Первые итоги. На призыв одесситов сочувственно отреагировали международные СМИ, в том числе две итальянские газеты, одна французская и одна немецкая. Возможно, это ещё не все. С интересом ждем» [15].

І справді, одразу з'явилися публікації в інших медіа. Наприклад, нарис у британському часописі *New Statesman**, що містить типові, епістемологічно неспра-

*Засновники часопису подружжя британських соціологів Беатріс і Сідней Веби, які з дозволу комуністичного режиму бували в СРСР у 1930-х рр., у книжках і статтях хвалили «радянську цивілізацію» та її колгоспну систему, а розмови про голод називали «огидними легендами»

ведливі тези притаманні тим західним інтелектуалам, які навчені російською історіографією і зачаровані російською культурою. На їхній погляд, Одеса у жовтні 2024 р. — це «найбільш південно-західніша точка великої Російської імперії» та «Потьомкінське місто і батьківщина Потьомкінських сходів». Необізнаність із українським контекстом дозволяє їм помилятися (чи маніпулювати?), стверджуючи, що «в Одесі вже немає пам'ятників Марксу, як і Пушкіну, але хтось повинен мати можливість сказати, що “все тверде тане в повітрі, а все святе оскверняється”» [28].

Законом про деколонізацію, схваленим 21 березня 2023 р., що набув чинності 27 липня 2023 р., було визначено терміни застосування і органи влади, уповноважені для його виконання. Втім, його сприйняття і впровадження залежало від насиченості інфраструктури пам'яті символами російсько-радянської ідентичності й орієнтованості місцевого населення на культурні взірці колишньої метрополії. Приклад Одеси доволі показовий через насиченість інфраструктури пам'яті імперською і тоталітарною символікою, як і через дискусії про її демонтаж, що тривають віддавна. Ба більше, деякі колоніальні символи були встановлені тут уже після відновлення незалежності України, засвідчивши потужність орієнтованих на Росію місцевих еліт і використання ними непослідовної, постколоніальної культурної політики української держави.

Після російського масованого нападу 2022 р. частина одеситів знову агітувала за усунення імперських символів із публічного простору, а частина виступала проти, зокрема — міський голова Геннадій Труханов стверджував, що він проти перейменування вулиці Пушкіна, адже: «Одеса — це багатокультурна столиця України. Мене турбує зростання ненависті до всього російського» [27].

Деякі монументи, як-от Катерина II вкупі із «засновниками Одеси», попри спротив міської влади, були де-

монтовані завдяки тиску містян ще у грудні 2022 року [10]. А в листопаді 2023 р., на черговому засіданні міської історико-топонімічної комісії, обговорювали долю 14 міських пам'ятників (серед них — Дзержинському, матросам «Потьомкіна», більшовику Хворостіну, Пушкіну, Воронцову, Толстому та іншим). Деякі з них мали бути усунуті з публічного простору ще у 2015 — 2018 рр., згідно з вимогами Закону 2015 р. [9], інші — на виконання вимог Закону 2023 р. [8]. Дзержинського, Чкалова, Толстого і Хворостіна члени Комісії вирішили усунути, а матросів і Пушкіна з Воронцовим, як носіїв «виняткових мистецьких вартостей» — залишити [19].

Утім, як свідчить перелік 19 архітектурних пам'яток**, опублікований 23 вересня 2024 р. виконавчим комітетом Одеської міськради [12], багато героїв з попереднього списку залишилися на своїх місцях. Тож їх знову запланували демонтувати, додавши Горького, Бабеля, Висоцького, макети ордена Леніна, комсомольців, червоногвардійців та другого Пушкіна — з вулиці Пушкінської.

Відповідь опонентів не забарилася: 21 жовтня 2024 р. з'явився Терміновий заклик до ЮНЕСКО, підписаний усіма охочими науковцями, дієвцями культури України та інших країн — захисниками «космополітичної легендарної ідентичності» Одеси. Ідея заклику проста: ЮНЕСКО впливає на Зеленського — він зупиняє дію закону та зберігає від «квапливої деколонізації» включені до переліку 2024 року пам'ятники.

Форма і зміст цього послання, на мій погляд, свідчать і про глибоку вкоріненість радянських концептів та сприйняття їх як власного, цінного культурного багажу, і про неготовність їх деконструювати навіть в умовах російської війни проти України.

**Перелік складено на виконання Розпорядження Голови Одеської ОВА «Про перейменування об'єктів топонімії у населених пунктах Одеської області» від 26.07.2024 р. № 694/А-2024.

Хоча Законом 2023 р. передбачено терміни його виконання і процедуру застосування, якою скористалися мешканці інших міст України, автори Термінового заклику інформують ЮНЕСКО про: «свавільний та авторитарний демонтаж матеріальної та нематеріальної світової спадщини Одеси, включно з пам'ятниками, які були збудовані та належать її громаді, не лише розриває архітектурну тканину міста, але й впливає на культурну пам'ять. Це впливає на культурну пам'ять Одеси та її легендарну ідентичність як притулку космополітичної свободи, підриває космополітичні цінності ЮНЕСКО та знищує мультикультуральний дух міста; процедури, пов'язані з міською топонімією та збереженням чи незбереженням пам'яток, порушено» [23].

Починаючи свій текст маніпулятивним твердженням про «свавільний та авторитарний демонтаж», автори поєднують в одному реченні історичний центр міста, сформований понад століття тому і внесений 2023 р. у список Всесвітньої спадщини під загрозою, з деякими пам'ятниками (Катерина II, Бабель та Висоцький), що були встановлені у цій, тепер охоронюваній зоні значно пізніше — за незалежної України і за фінансової підтримки російських політично-бізнесових структур. Захопившись, вони недоречно згадують нематеріальну культурну спадщину, що не підлягає демонтажу за означенням, адже є живою традицією і входить до іншої номінації ЮНЕСКО.

Прикметним є вибір термінології: усунення імперської російської та радянської символіки автори називають «знищенням мультикультурального духу міста». Проте, навіть констатуючи «смертоносні неоколоніальні атаки Росії», вони обирають слово «пошкодивши» стосовно руйнування об'єктів культурної спадщини Одеси. Автори непокоються за збереження космополітичних цінностей і свобод, потерпаючи за монументи, які символізують політику, що базувалася на ігноруванні чи систематичному придушенні цих свобод. Вони

нарікають на порушення процедури і брак належного обговорення демонтажу пам'ятників та меморіальних знаків, хоча законодавством передбачено і процедуру, і терміни обговорення. За бажання, вчасно ініціювавши обговорення, вони могли пояснювати власну позицію, працюючи на місці — з громадою. Можливо, сподівалися, що знову минеться. А коли Голова ОВА Олег Кіпер, за підтримки одеських науковців, громадських активістів, захисників України від російської агресії вирішив імплементувати Закон, заявивши: «у нинішніх реаліях в українському місті не місце вулицям на честь людей, що отримували з рук путіна медалі або співпрацювали з КДБ чи оспівували радянський союз з імперією» [14], опоненти почали скаржитися, що «невеличкий синкліт в оточенні чинного губернатора захотів остаточно розв'язати питання зі спадщиною імперської доби в Одесі» [13].

Реагуючи на звинувачення про порушення процедури, голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович наголосив: «Закон давав рік на те, щоб органи місцевого самоврядування на своєму рівні провели дискусії, проаналізували кейси з краєзнавцями, дослідниками і так далі; десятки громад це зробили, і там немає таких проблем. Тобто ми маємо дискусію, яка нормально ведеться на національному рівні, маємо багато додаткових процедур, а тут люди, які самі не є частиною спільноти, пишуть фактично донос у міжнародну організацію, зневажаючи громаду, перестрибуючи через усі процедури, не спробувавши в рамках спільноти знайти якесь рішення. Лист створює враження, ніби ніякої дискусії немає взагалі, він повністю ігнорує громаду, процедуру й національні інстанції» [13].

Утім, питання порушення процедури в Одесі вже виникало — під час обговорення номінаційного дос'є, згідно з яким історичний центр Одеси потрапив у перелік Всесвітньої спадщини. Процедура включення міста до переліку почалася 2022 р., теж викликавши хвилю

невдоволення і підозр: адже була прискороною — без жодних громадських обговорень. А текст номінаційного досьє (265 с.) готувався не лише швидко, а відразу англійською мовою.

Чи то внаслідок підготовчого поспіху, чи то через спотворене уявлення про заснування міста у рішенні, опублікованому на сайті ЮНЕСКО, міститься твердження цілком суголосне із наративом російської історичної пропаганди: «Місто було засноване у 1794 р. завдяки стратегічному рішенню імператриці Катерини II побудувати тепловодний порт після завершення російсько-турецької війни 1787-1792 рр.» [26].

Тоді автори номінаційного досьє вказували причину своєї квалітивності — надзвичайну ситуацію, необхідність швидко залучати міжнародну структуру для захисту одеської спадщини, а міський голова Труханов, щойно почали готувати досьє, запевняв: це убезпечить місто від ракетних ударів. Проте опоненти висловлювали підозри стосовно прихованих цілей стрімкого просування перемовин, стверджуючи, що це зроблено з метою зберегти пам'ятник Катерині. Бо вперше, реагуючи на протести містян і заклики демонтувати Катерину, міськрада ініціювала включення центральної історичної частини забудови Одеси і цього пам'ятника до переліку об'єктів Всесвітньої спадщини ще 2015 р. Тоді не вийшло: ні в ЮНЕСКО включити, ні усунути.

Про демонтаж знову заговорили у 2022 р., обурюючись, що міський голова далі трансліє проросійські наративи: окрім вже згаданого вище інтерв'ю *The New York Times*, 29 серпня 2023 р. [27], Труханов у інтерв'ю газети *Corriere della Sera* (що опублікувала Терміновий заклик — *Avvt.*) вкотре виступив проти демонтажу пам'ятника Катерині II і зазначив, що Україні потрібен компроміс із Російською Федерацією [1].

Аналізуючи у 2022 р. номінаційне досьє, Оксана Довгополова звернула увагу на його позитивні моменти, які варто брати до уваги, коли читаємо Терміновий

заклик, бо вони, на мою думку, свідчать про маніпулювання змістом досьє захисниками історичного центру від «квапливої деколонізації»: «Чи присвоєння статусу всесвітньої спадщини надає охоронний лист будь-якому об'єкту в зоні визнання ЮНЕСКО? Чи можна щось прибирати з простору, який визнаний культурною спадщиною? Так. Ба більше, в досьє є зобов'язання прибрати чужорідні елементи. Якщо вам будуть доводити, що надання статусу створює простір, де буде зафіксовано місце кожної урни для сміття, — це неправда» [7]. Вона також вказала, що серед об'єктів, зазначених у досьє, немає пам'ятника Катерині. Там є архітектурний ансамбль Катерининської площі, а єдиний пам'ятник, який там описаний, — це пам'ятник Дюку.

Нагадаємо, що вперше Катерину II встановили в Одесі у 1900 р., але у 1920 р. комуністи розібрали її, бо тоді російська імперська ідеологія ще не злилася з комуністичною задля опанування теренів України. Місцеві шанувальники імператриці відновили свої зусилля вже за незалежності: 1995 р. Одеська міськрада назвала площу Катерининською, а проросійські середовища ініціювали відновлення пам'ятника «Засновникам Одеси», просуваючи імперську міфологію. Зрештою, у червні 2007 р., реагуючи на формування національного історичного наративу і пропагуючи російські міфологеми, як нібито «регіональні історичні особливості», Одеська міськрада вирішила «відновити втрачений вигляд Катерининської площі», а спонсорами виступили проросійські депутати міськради. Працювали швидко — вже 27 жовтня 2007 р. відбулася святкова церемонія відкриття пам'ятника, а заклики демонтувати його, як символ російського домінування, з'явилися одразу ж після встановлення. Втім, багаторічні дискусії і конфлікти, спровоковані російською міфологією навколо заснування міста і встановленням монумента Катерини II (демонтованої 29 грудня 2022 р.), не завадили авторам Термінового заклику називати його «культовим».

Оксана Довгополова також зауважила іншу позитивну рису номінаційного досьє 2022 р.: «автори номінаційного досьє роблять крок у бік подолання так званого одеського міфу в його пізньорадянському варіанті — з романтизацією живописних бандитів з Молдаванки, наголосом на псевдоеврейському акценті та пласкими жартиками» [7]. Якраз пам'ятники двом реальним особам — Ісааку Бабелю і Володимиру Висоцькому, — творчість яких пов'язана з «романтизацією живописних бандитів» та експлуатацією у радянській популярній культурі псевдоеврейських жартів і сюжетів, захищають автори Термінового заклику. Варто нагадати про ініціаторів і обставини вшанування їх монументами у міському просторі Одеси.

Автором ідеї збору коштів на пам'ятник Бабелю був Валерій Хаїт — президент «Всесвітнього клубу одеситів». За його словами, у лютому 2007 р., гуляючи по Одесі, він побачив на Олександрівському проспекті пам'ятник Іванові Франку, встановлений у грудні 2006 р. і подумав: «Зібрали ж колись одесити кошти на пам'ятник Пушкіну, чому б не оголосити про зборі коштів на пам'ятник такому всесвітньо відомому одеському письменникові, як Ісаак Бабель? Адже пам'ятника він заслуговує не менш ніж Іван Франко!» [17]. Міськрада підтримала ідею і пам'ятник відкрили у вересні 2011 р. У вересні 2024 р. з'явилося розпорядження про його демонтаж, а в жовтні на його захист виступили ініціатори Термінового заклику.

Виходить, що поява Франка, який символізує українську культуру, що не орієнтована на російську, проте цілком природно вписується у контекст одеської багатокультурності, спричинила комеморативну відповідь «всесвітніх одеситів». Прикметно, що саме на багатокультурності міста, яка має включати і українську культуру, наголошували на відкритті цього пам'ятника: «він з'явився в місті, де також жили і творили Пушкін, Іван Вазов, Христо Ботев, Адам Міцкевич та інші

видатні митці багатьох народів. Для нас Іван Франко великий громадянин всієї Європи» [18]. Не допомогло.

Ініціатором встановлення пам'ятника Володимиру Висоцькому був сумнозвісний місцевий депутат Ігор Марков, який до 2014 р. бив українських демонстрантів у Одесі, а тепер, заховавшись у Росії, закликає убивати всіх українців, включно з одеситами, які замість здаватися захищають Україну.

Міськрада підтримала його ідею, створивши у квітні 2011 р. комісію «...з підготовки заходів, пов'язаних зі спорудженням пам'ятника Володимиру Семеновичу Висоцькому в м. Одесі» [16]. Вже у вересні 2012 р., навпроти будівлі Одеської кіностудії, Висоцького урочисто відкривали і містяни, і російські дієвці-українофоби: актори, депутати, дипломати. 31 грудня 2024 р. його, зрештою, демонтували і прилаштували на території Одеської кіностудії.

Виступаючи на захист запланованих на демонтаж пам'ятників, один із підписантів Термінового заклику, мистецтвознавець Кирило Ліпатов зауважив: «Зрозуміло, що події останніх 10 років, і особливо останніх трьох років вимагають зміну ставлення до такої “незручної пам'яті”, але зараз перед українською державою, українським суспільством є більш актуальні, більш важливі питання і виклики, ніж вирішувати незручні питання, які є в будь-якому місті» [25]. Це загалом типовий аргумент тих, хто не розуміє (чи вдає, що не розуміє), що символи — це не просто «незручні питання». Адже ключова причина російської війни проти України — знищення української ідентичності й домінування «руського міра», мацаками якого служать і Пушкін, і Катерина, і Висоцький.

Зв'язок між російською культурою, її колоніальними концептами, втіленими у топонімах і монументах, у культурній спадщині, та її використанням у сучасній війні проти України проникливо описує британська науковиця Джейд МакГлін в есеї «Пушкін на масових

могилах»: «На окупованих територіях України російські культурні символи не є нейтральними — вони є зброєю панування. У Приморському парку Маріуполя над безіменними могилами — місцем останнього спочинку цивільних, вбитих російськими військами, — тепер височіє пам'ятник Олександрі Пушкіну. Це зіставлення є більш ніж символічним; воно уособлює цілеспрямоване стирання української ідентичності та нав'язування російської імперської культури. Проте, на тлі цього культурного геноциду, що триває, західні дебати, здається, більше зосереджені на уявному “скасуванні” російської культури в Україні [...] Незалежно від будь-яких дискусій про те, наскільки великою є ця культура, питання не в цьому. Питання в тому, що вона стала реквізитом для відбілювання і відволікання уваги від жахливого руйнування України Росією» [29].

К. Ліпатов стверджує, що «факт демонтажу імперських пам'ятників не здатний стерти в головах людей імперські стереотипи. А замість того, щоб зносити їх, можна додати у публічний простір нові пам'ятники, які вшановують українських діячів культури та мистецтва, пов'язаних з Одесою» [25].

Справді, давно варто говорити про українських діячів. Тож на засіданні постійної комісії міськради 10 квітня 2025 р. знову обговорювали питання встановлення пам'ятника Лесі Українці. Його начебто планують розмістити у сквері Космонавтів, що буде названий на її честь. Депутатка міськради Квасницька відзначила, що процес увічнення постаті Лесі Українки триває вже понад сім років і увесь цей час супроводжується перешкодами. За її словами, міська влада систематично відмовлялася розглядати пропозиції щодо знакових локацій [20].

Загалом відсутність українських письменників чи дівців, які бували і творили в Одесі, пам'ять про яких могла б урізноманітнити символічний простір міста, не проблематизується авторами листа. Натомість витіс-

нення імперських символів вони описують як загрозу його багатокультурності й космополітичності.

Ставлення одеситів до російської культури під час війни британський письменник Джуліан Еванс (один із підписантів Термінового заклику) у своїй новій книзі «Непереможні: Одеса в любові та війні» 2024 р. називає парадоксальним: «вони ідентифікували себе з Росією та російською величчю протягом усього свого життя. Вони бачили, як Росія бомбардує [російськомовні] українські міста дощенту, робить мішенню українських цивільних, депортує населення, викрадає дітей, вбиває державних службовців, художників, письменників і журналістів, гвалтує жінок, каструє, морить голодом і страчує українських в'язнів, але їм все одно було важко сказати, що це все — справа рук Росії» [30].

На мій погляд, це закономірність. Домінування російсько-радянських символів у Одесі, зокрема тих, якими насичена популярна культура, їхня всюдисущість та значущість впливають на уявлення мешканців, попри страшні втрати, які вони переживають. Російсько-центричність та орієнтованість на російську культуру автори Термінового заклику представляють як ознаку багатокультурності й космополітичності, стверджуючи, що вона під ризиком через «свавільний демонтаж, що не лише прориває дірки в архітектурному полотні міста, а й завдає удару по культурній пам'яті Одеси» [24].

На мій погляд, це стратегія протидії формуванню національному наративу і актуалізації української культурної спадщини. За такого підходу регіональна історія та локальні герої протиставляються нібито нав'язаним національним героям, а домінування російської культури описується начебто ознака космополітичності й культурного розмаїття. Все якраз навпаки: демонтаж символів імперської ідентичності вивільнятиме простір для насичення інфраструктури пам'яті символами культурного розмаїття: елементами укра-

їнської культури, корінних народів та етнічних спільнот — раніше маргіналізованих або русифікованих.

Прикметним є вживання в англomовному тексті подвійного, з однією та двома літерами «с», топоніма Odes(s)a, що теж вказує на домінантне спрямування їхньої багатокультурності. Наприкінці Термінового заклику міститься маніпулятивний висновок, що демонтаж може «завдати шкоди демократичним принципам України та її репутації як життєздатної європейської держави» [23]. Цей висновок нівелює демократичну сутність української культури, її відкритість до діалогу і сучасних форм культурного самовираження.

Після початку російської агресії 2014 р. і особливо внаслідок вторгнення у 2022 р. відбувається обґрунтоване й повільне витискання колись домінантних, радянських і російськоцентричних маркерів із символічного простору України, а головне — поєднання регіональної, місцевої історії з національним наративом. Вдалим прикладом такого поєднання запропонували одеські науковці й представники громадськості, сформувавши разом із працівниками Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини ОДА «Робочу групу зі збору та опрацювання пропозицій щодо перейменування об'єктів топоніміки у населених пунктах Одеської області». Замість писати термінові заклики в медіа, нарікаючи на брак громадського обговорення, вони створили довідник «Герої одеських вулиць» [3], в якому показали необхідність перейменування вулиць в Одесі, пояснивши мовою історичних фактів і документів, чому певні імена усунули з публічного простору й натомість запропонували інші, гідні пошанування. Саме цей оновлений перелік одеських топонімів є свідченням розмаїтості української культури і самобутньої регіональної історії, тісно переплетеної з українським національним наративом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боженко Альона. Переговори з Росією. Труханов після скандалу пояснив свою позицію. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/tse-je-brekhneju-trukhanov-zaperechiv-shcho-khoche-perehovoriv-z-rosijeju-871680.html> (дата звернення – 10.04.2025).
2. Гаврилюк С., Гаврилюк О. Історичний нарис пам'яткоохоронної справи. *Основи пам'яткознавства* (під заг ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.). К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2012. С. 248–284.
3. Герої одеських вулиць. Довідник щодо реалізації Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» на території міста Одеси Головою (начальником) Одеської обласної державної (військової) адміністрації. Одеса. 2024. 515 с.
4. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. К.: Майстер книг, 2022. 336 с.
5. Гриценко О. Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування. К.: Інститут культурології НАМУ. 2019. 256 с.
6. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? *Наука і культура України: Щорічник*. К. 1988. Вип. 22. С. 309–332.
7. Довгополова О. Одеса в ЮНЕСКО: чому статус всесвітньої спадщини — це відповідальність, а не подарунок, і до чого тут пам'ятник Катерині URL: https://lb.ua/culture/2022/10/21/533004_odesa_yunesco_chomu_status.html (дата звернення – 15.04.2025).
8. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення – 11.04.2025).
9. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення – 11.04.2025).
10. Зубар Д. Від збереження до повного демонтажу: як змінювалося ставлення місцевої влади Одеси до пам'ятника Катерині II. URL: <https://suspilne.media/odesa/311428-vid-zberezenna-dopovnogogo-demontazu-ak-zminuvalosa-stavlenna-miscevoi-vladi-odesi-do-pamatnika-katerini-ii/> (дата звернення – 12.04.2025).
11. Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО закликав Росію утриматися від дій, що можуть завдавати шкоду культурній спадщині України. URL: <https://mfa.gov.ua/news/komitet-vsesvitnoyi-spadshchini-yunesko-zaklikav-rosiyu-utrimatisya>

- vid-dij-shcho-mozhut-zavdavati-shkodu-kulturnij-spadshchini-ukrayini (дата звернення — 13.04.2025).
12. Май О. В Одесі демонтують 19 пам'ятників: Пушкіну, Бабелю, Висоцькому. URL: <https://culturemeter.od.ua/uk/v-odesi-demontuyut-19-pamyatnykiv-pushkinu-babelyu-vysotskomu-220981/> (дата звернення — 13.04.2025).
 13. Одеський лист до ЮНЕСКО: «зрада» чи «турбота про місто». URL: https://lb.ua/culture/2024/10/31/642643_odeskiy_list_yunesko_zrada_chi.html (дата звернення — 13.04.2025).
 14. Олег Кіпер: Telegram: View @odeskaODA (дата звернення — 20.04.2025).
 15. Оплачко Віталій. 23 October 2024 (дата звернення — 20.04.2025).
 16. Пам'ятник Володимирі Висоцькому (Одеса). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення — 12.04.2025).
 17. Пам'ятник Ісааку Бабелю (Одеса). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення — 12.04.2025).
 18. Пам'ятник Іванові Франку (Одеса). URL: [#cite_note-4">https://uk.wikipedia.org/wiki](https://uk.wikipedia.org/wiki) (дата звернення — 12.04.2025).
 19. Підсумки засідання історико-топонімічної комісії. URL: <https://omr.gov.ua/ua/news/235456/> (дата звернення — 16.04.2025).
 20. Понад сім років боротьби: де врешті встановлять пам'ятник Лесі Українці в Одесі. URL: <https://intent.press/amp/0/ponad-sim-rokiv-borotbi-de-vreshti-vstanovliat-pam-iatnik-lesi-ukraintsi-v-odesi/> (дата звернення — 18.04.2025).
 21. Рекомендації Експертної ради з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini/rekomendaciyi-ekspertnoyi-rady-z-pytan-podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu> (дата звернення — 16.04.2025).
 22. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності — Історичні причини та політичні наслідки. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019. 252 с.
 23. Терміновий заклик до ЮНЕСКО про звернення до Президента України. URL: <https://docs.google.com/document/d/1el6lTKRqUPdFCFSdx4J3K2oOvVUwEJQ6vwZtmVD6gzo/mobilebasic> (дата звернення — 2.03.2025).
 24. Чекарьова М. Діячі мистецтва звернулися до ЮНЕСКО із проханням відтермінувати демонтаж пам'ятників в Одесі. URL: <https://suspilne.media/amp/odesa/864051-diaci-mistectva-zvernulisa-do-unesko-iz-prohannam-vidterminuvati-demontaz-pamatnikiv-v-odesi/> (дата звернення — 10.03.2025).
 25. Ухіна Ірина. Деколонізація в Одесі: про що сперечаються жителі міста. URL: <https://www.dw.com/uk/dekolonizacia-v->

- odesi-pro-so-sperecautsa-ziteli-mista/a-71542523 (дата звернення – 10.03.2025).
26. Any other matter: Nominations to the World Heritage List - Nominations to be processed on an emergency basis – Ukraine. URL: <https://whc.unesco.org/en/decisions/8048> (retrieved 12.04.2025).
 27. Cohen, R. Odesa Opera House Reopens, Defying Putin's Barbarism. <https://www.nytimes.com/2022/06/18/world/europe/odesa-opera-ukraine-russia.html> (retrieved 20.04.2025).
 28. Glasman, M. Silent voices in the once-free city of Odesa. On a journey through Ukraine, the Labour peer identifies the ancient tracks linking pogroms against Jews in eastern Europe to today's massacres in Palestine and Israel. URL: https://www.newstatesman.com/world/europe/ukraine/2024/10/silent-voices-in-the-once-free-city-of-odesa?utm_medium=Social&utm_source=Twitter#Echobox=1729772806-2 (retrieved 21.04.2025).
 29. McGlynn, J. Pushkin at the Mass Grave. URL: <https://smalldeedsbigwar.substack.com/p/pushkin-at-the-mass-grave> (retrieved 2.02.2025).
 30. Pomerantsev P. Besieged Odesa is still caught in a conflict of identities. URL: <https://www.spectator.co.uk/article/besieged-odesa-is-still-caught-in-a-conflict-of-identities/> (retrieved 25.04.2025).
 31. Rudin, R. The Hidden Life of Monuments: Reflections from the Lost Stories Project. *Acadiensis*. 2019. 48(1). <https://doi.org/10.1353/aca.2019.0005>

4.3. Викладання радянських дисциплін в умовах російсько-української війни (досвід кафедри історії НаУКМА)

Станом на сьогодні, радянські дисципліни представлені і в бакалаврській освітній програмі [13] і в обох магістерських освітньо-наукових програмах [12] кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». Ці дисципліни розуміються розробниками програм і викладацьким колективом кафедри історії як неодмінна складова підготовки фахівців у межах спеціальності 032/В9 «Історія та археологія», що сприяє формуванню необхідних фахових компетентностей, досягненню програмних результатів і цілком вписується у фокус освітньої програми на відповідному рівні. Зокрема, йдеться про формування ґрунтовних знань з історії України в ширшому регіональному контексті Центрально-Східної Європи та у складі різних державних утворень. Саме таке визначення фокусу освітніх програм кафедри на початку 2000-х рр. запропонувала тодішня завідувачка кафедри професорка Наталя Яковенко, і воно цілком витримало випробування часом і численними викликами.

Тут варто зазначити, що у 1990-х рр. радянська історія взагалі не викладалася в НаУКМА. Причини були зрозумілими. По-перше, не було розуміння того, як викладати цю історію: радянський гранд-наратив був цілковито скомпрометованим, але власної — національної — візії радянського періоду ще не було та й не могло бути вироблено. Не менш важливою була водночас емоційна й ідеологічна причина — прагнення усіляко відмежуватися від усього радянського [26, с.

149-150], особливо в стінах національного символу — щойно відродженої Києво-Могилянської академії. Тому вперше на кафедрі історії ознайомчий курс з «Історії СРСР» прочитав Анатолій Русначенко аж у 2004–2005 навчальному році.

З того часу, блок радянознавчих дисциплін на кафедрі становлювався поступово і станом на сьогодні, як і на початок російсько-української війни, складається з чотирьох дисциплін. На бакалаврському освітньому рівні — це нормативна дисципліна «Історія радянського суспільства» та вибіркова «Конструювання пам'яті «нової радянської людини»». На магістерському рівні — це нормативна історіографічна дисципліна, яка з 2023–2024 навчального року викладається англійською мовою, «Історія СРСР: історіографічні дискусії / History of the USSR: Historiographical Discussions» та вибіркова дисципліна освітньо-наукової програми «Історія» «Дослідження радянської історії через мемуари». Кожна з цих дисциплін є авторською, забезпеченою необхідним навчально-методичним комплексом [20; 21], базованою на власних дослідницьких розробках. Наприклад, базовий курс з історії радянського суспільства несподівано «виріс» з мого дисертаційного дослідження, присвяченого життю Церкви в радянській державі [28], а вибіркового курсу про конструювання пам'яті — уже цілком логічно — з дисертаційного дослідження моєї колеги Оксани Клименко [8].

Концепція викладання дисциплін на кафедрі історії передбачає відмову від фактажної історії, від її зведення до переліку імен, фактів, подій. Ще зі своїх студентських років пам'ятаю слова доцентки Тетяни Балабушевич, однієї з «батьків-засновників» кафедри: «Голови студентів — не комп'ютери і не потрібно їх на ці комп'ютери перетворювати». А тому не тільки у випадку спеціалізованого курсу про західну советологію, але й при викладанні решти радянознавчих дисциплін першочергово йдеться про ознайомлення з історіогра-

фією (змiнами в осмисленнi радянського перiоду, класичними та найновiшими розробками) та сучасними методологiчними пiдходами, про роботу з джерелами (винятково джерельним, наприклад, є курс про дослiдження радянської iсторiї через мемуари). Саме у цьому полягає важлива особливiсть освiтнiх програм кафедри, iхня практична зорiєнтованiсть [12; 13]. Формування цiлiсного та критичного уявлення про Радянський Союз (не винятково крiзь українську нацiональну призму), намагання зрозумiти подiї, явища, поведiнковi моделi радянських громадян в тому контекстi, в якому вони постали та побутували, застосування iсторико-антропологiчного пiдходу – саме таким було концептуальне розумiння викладання радянознавчих дисциплiн станом на початок російсько-української вiйни.

Окупацiя Криму i початок російсько-української вiйни у 2014 р. очiкувано вплинули на викладання радянознавчих дисциплiн на кафедрi iсторiї, ширше – на дослiдницьке i суспiльне бачення радянського минулого, державну полiтику пам'ятi. Важливими питаннями тогочасних дискусiй, обговорень, публiкацiй став пошук витокiв сучасної російської полiтики в радянському (навіть бiльше нiж в iмперському) минулому, бiльший акцент на виявленнi радянської спадщини в нашiй сучасностi (побутовi звички, ментальнi установки, російськiсть, формування простору тощо) i декларацiя необхідностi «щось iз цим робити». Нормативну вiдповiдь на запитання «що саме робити?» давали декомунiзацiйнi закони, прийнятi 2015 року [4; 5; 6; 7], що мали безпосереднiй вплив на дослiдження радянського перiоду, першочергово завдяки вiдкриттю доступу до «архiву репресiй» (визначення належить Джеймсу Скотту) [27, рр. xv, 265]. Вони ж дали поштовх до нового раунду обговорень у фаховому середовищi, так само як i серед ширшої громадськостi, щодо полiтики пам'ятi, радянського минулого та явища «пострадянськостi».

Саме в цьому контексті постав наш проєкт «Радянське «я» і радянське «ми»», у межах реалізації якого ми провели фаховий семінар [3] та масштабну міжнародну конференцію у червні 2021 р. [1], за матеріалами якої підготували і опублікували колективну монографію [15]. Якщо цей проєкт має переважно дослідницький фокус, то проєкт Всеукраїнської асоціації вчителів «Нова доба», реалізований спільно з DVV International Ukraine за підтримки МЗС Німеччини, «Радянське минуле: (пере)осмислення історії» безпосередньо стосується викладання радянської історії в школі. Важливою пропозицією учасників проєкту щодо (пере)осмислення викладання радянської історії стала публікація посібника «Як працювати з радянським минулим на уроках історії» (2020) [23]. Ще одним важливим проєктом, фокусом якого є вивчення радянської історії в школі, став Український освітній проєкт «Усна історія» [18]. Як і у випадку попереднього проєкту, цей реалізує ідею «навчання через дослідження» і мотивує вчителів та їхніх учнів до критичного осмислення радянського минулого і спадщини.

Очікувано, ці контексти — політичний, суспільний, фаховий — не могли не вплинути на викладання радянознавчих курсів на кафедрі історії. Йшлося про залучення нових джерел (у тому числі усноісторичних, створених у межах згаданих проєктів), нових досліджень, більшу увагу до питань радянського впливу на сьогодення (і українське, і російське) і спільний зі студентами пошук відповідей на базове запитання «що з цим робити?». Тут варто згадати не лише про вивчення конкретних дисциплін, але й про студентсько-аспірантський дослідницький проєкт «Досліджуючи минуле». Радянознавчий блок посідає значне місце в усіх конференціях з цієї серії, а у 2021 р. ми провели спеціальну конференцію «Радянське повсякдення: дослідницькі підходи, джерела, теми» [24]. Таким чином, реалізовується базова ідея про поєднання навчання із

дослідженням, прописана і у Стандартах вищої освіти за спеціальністю 032/B9 «Історія та археологія» [16; 17], і в освітніх програмах кафедри історії обох рівнів [12; 13]. Опублікований збірник матеріалів однієї з таких конференцій демонструє і те, які «радянські теми» цікавлять студентів, і те, наскільки вони володіють сучасною історіографією і методиками дослідження минулого [2].

24 лютого 2022 р. змінило життя кожного українця на до і після. Криза, яку я тоді пережила була подвійною: і особистою, і професійною. Питання, якими я переймалася особливо гостро у перший рік війни, були тими, що поставали переді мною як людиною, українкою, дослідницею радянської історії. Чи можу я, чи маю я моральне право займатися радянською історією? Чи можу я прагнути до розуміння численних аспектів феномену «радянського»? Чи можу я — як українка, як мама трьох маленьких дітей, яких 24 лютого вивозила з Києва, — долучатись до радянознавчих студій, до вивчення держави, декларована спадкоємиця якої розпочала війну, щоб позбавити моїх дітей, а з ними і мільйонів інших українських дітей, майбутнього?

Впевнена, ці запитання у тій чи іншій формі ставили перед собою більшість дослідників і дослідниць, що працюють у царині радянознавчих студій. Що є лише специфічним виявом тих питань, що їх ставило перед собою українське суспільство: про ставлення до радянського періоду, про радянську спадщину, про російську мову. Те відторгнення усього радянського, яке запустилося після 24 лютого на усіх рівнях — від особистого до загальнонаціонального, — було цілком природним і очікуваним в умовах тієї війни, що її веде Російська Федерація проти українців, проти цінностей, на яких постала європейська культура і цивілізація, проти гуманізму.

Коли початкові емоції дещо втратили свою гостроту, стало зрозумілим, що вивчати радянське минуле таки

потрібно. Події повномасштабної війни, ще більш гостро аніж гібридна російсько-українська війна після 2014 р., показали, що «заперечити», «скасувати» радянське минуле, ностальгічну пам'ять про радянські часи, радянську спадщину можна. Однак, чи будуть такі дії ефективними, більш ніж сумнівно. Тому критичне осмислення радянської історії є конче потрібним тут і зараз, тому важливо продукувати українську оптику в баченні цього минулого. Причому транслювати її потрібно і на українське суспільство, прискорюючи тим внутрішні деколонізаційні процеси, і назовні, пропонуючи альтернативу російським наративам, які з часів Холодної війни домінують серед західних політиків, дослідників, публічних інтелектуалів, ширшої громадськості.

Особисто для мене дуже важливо було почути схожі міркування з уст колег — дослідників радянського й імперського минулого — на проведеному в липні 2024 р. в межах проєкту «Радянське «я» і радянське «ми»» круглому столі з питань наукового осмислення радянського минулого в контексті російсько-української війни [14] та під час нещодавніх дискусій на цьогорічному семінарі «Повсякдення: візії та смисли».

В умовах повномасштабної війни викладання радянських дисциплін має відповідати суспільним очікуванням і процесам, сприяючи глибинній деколонізації суспільної свідомості, і провадитися в руслі політики університету. У січні 2023 р. Академічна конференція НаУКМА затвердила заборону використання російської мови і в освітньому процесі, і в неформальному спілкуванні на кампусі [10]. Ця заборона стала викликом для викладачів курсів з радянської та імперської історії. Адже йдеться також про заборону російськомовної літератури, що ускладнює вивчення таких дисциплін, зважаючи і на доробки російських істориків у цих царинах (йдеться про фахові праці, написані до початку російсько-української війни), і на російськомовні

переклади класичних і найновіших західних праць (які недоступні в оригіналі і не мають україномовних перекладів). Зважаючи і на специфіку історичного фаху, і на зазначену специфіку дисциплін з радянської та російської імперської історії, колектив кафедри історії дозволив використання оригінальних російськомовних джерел, так само як дозоване використання російськомовної наукової літератури. Останнє, у випадку неможливості опанування того чи іншого матеріалу без їхнього залучення.

Окрім політичних, суспільних і культурних змін, на викладання радянознавчих дисциплін не можуть не впливати настрої та очікування студентства. І тут досить виразно можна виокремити два різні періоди від початку повномасштабної війни. Перший, умовно до 2023 р., цілком очікувано з уваги на шок і кризи початку війни, характеризувався максимальним відторгненням всього радянського з боку студентів. Важливим індикатором стало різке зменшення кількості студентів, що обирали теми з радянської історії для своїх курсових робіт. Натомість, наразі спостерігається відновлення інтересу і до вивчення, і до дослідження радянської історії. Ба більше, виглядає, що студенти втомилися від постійних паралелей між радянським минулим і сучасністю, постійного наголошення на (небажаній) присутності радянської спадщини у сьогоденні (що є моєю свідомою викладацькою тактикою і внутрішньою потребою останніми роками). Виразним є їхнє бажання дивитися на радянську історію власне як на «історію», а не як на «минуле, що не йде». Також, можливо як реакція на заборони і обмеження, сталим є інтерес до критичних досліджень російських авторів з радянської історії, написаних упродовж 1990-х — 2000-х рр.

Такими були і є контексти викладання радянознавчих дисциплін від початку повномасштабної війни. І в заключній частині моєї статті я коротко охарактеризую ті зміни, що їх зазнав кожен конкретний магістерський

і бакалаврський курс. В останньому випадку йтиметься лише про нормативний базовий курс «Історія радянського суспільства», який я викладаю.

Нормативною дисципліною, що викладається для студентів магістерських освітньо-наукових програм «Історія» та «Юдаїка» кафедри історії НаУКМА, є «Історія СРСР: історіографічні дискусії». Це дисципліна про історію становлення і розвитку досліджень з радянської історії на Заході у другій половині XX — на початку XXI ст., передовсім в англосаксонському світі, що розглядається у ширшому міждисциплінарному полі Soviet studies / Sovietology, а також у відповідних політичному, суспільному, соціокультурному контекстах Холодної війни, що впливали на роботу західних істориків [19]. Найбільш видимою зміною стало виключення із силабусу російськомовних перекладів праць західних советологів, хоча було справжнім викликом знайти оригінальні публікації досліджень 1970-х–1990-х рр. А з 2023–2024 навчального року дисципліна “History of the USSR: Historiographical Discussions” викладається англійською мовою.

Однак, йдеться не лише про формальні зміни, мову викладання. Більш важливими є зміна акцентів, переосмислення підходу до вивчення радянських студій на Заході. Остаточним поштовхом до цього стала дискусія, що розгорнулася на самому початку війни. Одна з найавторитетніших сучасних советологинь, Шейла Фіцпатрик, тоді виступила проти «культури заперечення» Росії в західних медіа [25]. А у статті-відповіді «Казус Шейли Фіцпатрик. Де закінчується советологія і починається російська пропаганда» Віталій Михайловський влучно резюмував: «Давня традиція цієї спеціалізації [советології. — Авт.] — бачити все очима Москви» [9]. Мене ж тоді особливо гостро зацікавило питання контексту постановки і причин такої «традиції» — російськоцентризму західних дослідників радянської історії, цілковитого

і безумовного ототожнення ними як у 1940-х рр., так і у 2000-х рр. понять «Soviet Union» і «Soviet Russia».

І саме це питання стало однією з наскрізних тем курсу. Вплив російської еміграції на постання советології, зокрема в інституційному плані; (не)знання мови і (не)доступність джерел для вивчення радянського. Свідома відмова українських діаспорних дослідників і українознавчих центрів, що постали у США і Канаді у 1970-х рр., від «зазіхання» на радянознавче поле, від пропозиції альтернативної до російської оптики радянської історії [22, с. 23-24]. Відкриття (лише) московських і лєнінградських бібліотек і архівів для західних дослідників: спершу часткове, з часів хрущовської «розрядки», а потім і повне в контексті горбачовської політики гласності та «архівної революції». Встановлення контактів, починаючи з того ж періоду «розрядки», винятково з російськими дослідниками і осередками. Увага до цих моментів у контексті вивчення курсу пояснює російськоцентричний характер західної советології і в часи Холодної війни, і сьогодні.

Вибірковий магістерський курс «Дослідження радянської історії через мемуари» завданням має ознайомити студентів зі специфікою джерел особового походження — радянських спогадів і щоденників. У ході вивчення дисципліни слухачі здобувають базові теоретико-методологічні навички, що допомагають їм підбирати й використовувати его-документи новітньої доби, дізнаються про особливості мемуаристики радянського періоду й дослідницькі труднощі її опрацювання, засвоюють навички критичного аналізу спогадів. Цей дослідницький семінар спонукає студентів самостійно оцінювати джерелознавчий потенціал радянських его-документів, методологічно обґрунтовано використовувати такі свідчення для розгляду різноманітних дослідницьких питань.

Специфікою курсу є те, що студенти самі долучені до його конкретного наповнення, визначення кола

джерел, які будуть аналізуватися при вивченні кожної конкретної теми. Очікувано, мою пропозицією стало обирати для розгляду щоденники і спогади, які або написані українськими авторами, або стосуються українських теренів. Студенти ж запропонували не обмежувати географію курсу і шукати джерела з-поза українського і російського контекстів. На перешкоді такої бажаної диверсифікації джерельної бази постають мовні обмеження. Однак ми все ж змогли залучити поодинокі джерела і грузинських, і середньоазійських авторів. Таким чином, слухачі цього курсу не лише здобувають необхідні знання і практичні навички, але й долучаються до формування деколонізаційної оптики, подолання російськоцентризму радянської історії.

Нормативна бакалаврська дисципліна «Історія радянського суспільства» надає студентам фахові знання з історії радянського суспільства, знайомить із найновішою вітчизняною та зарубіжною історіографією з проблематики, із різноманітним джерелом для дослідження антропологічного виміру радянської історії, надає ґрунтовні теоретичні й методологічні знання, необхідні дослідникові новітньої історії. Курс складається з трьох основних частин. Спершу студенти ознайомлюються з основними характеристиками «радянського проєкту» й офіційним ідеалом радянської людини. Увагу зосереджено на найрізноманітніших способах формування «нової радянської» людини. У другій частині курсу слухачі переходять від вивчення ідеального радянського суспільства до реалій його повсякденного життя. Предметом обговорення стає соціальна структура радянського суспільства, тогочасні соціально-економічні та соціокультурні реалії. Питання повсякденного спротиву, «ненормативних» форм поведінки радянських громадян у політичній, соціальній, релігійній сферах і технології їхнього економічного виживання стають предметом обговорення в останній частині курсу.

Як загальна концепція курсу, так і його структура і основні дослідницькі питання були сформовані ще у 2000-х рр. і витримали випробування часом і викликами, серед яких наймасштабнішим стала російсько-українська війна. Зміни, що відбувалися упродовж цих років, передовсім зумовлювалися необхідністю залучати нову фахову літературу і джерела, які з'являлися, бути в курсі фахових дискусій та суспільних обговорень, особливо після початку російсько-української війни.

У контексті повномасштабної війни навчальна дисципліна мала зазнати більш ґрунтового перегляду. Уже неодноразово йшлося про суттєву заміну літератури, використовуваної в курсі. Це менше торкнулося лекційного матеріалу, хоча значно більший акцент робиться на дослідженнях українських істориків. Натомість, семінарська література зазнала повного перегляду, і праці російських істориків повністю вилучені, відповідно до політики університету. Моя пропозиція полягала в тому, щоб на семінарах працювати з українським матеріалом, даючи змогу студентам на конкретному українському кейсі ґрунтовно досліджувати ті загальноісторичні й теоретичні питання, які проговорюються на лекціях.

Реалізація цієї ідеї, однак, постала перед подвійним викликом. По-перше, з таким підходом виникає небезпека звести курс лише до української історії радянського періоду, таким чином дублюючи іншу нормативну дисципліну бакалаврської програми – «Історія України ХХ ст.». Лекційний матеріал, що змальовує загальну – в географічних та хронологічних рамках існування СРСР – картину і задає теоретичну основу для семінарських обговорень, а також і введення джерельного матеріалу (який не зводиться до українських теренів) дозволяє уникнути цієї небезпеки. Другий проблемний момент стосується сучасного стану розробки радянської проблематики в українській історіографії. Не завжди ті питання, які виносяться на

семінарські обговорення, є належним чином висвітлені українськими істориками. Питання про причини такого стану речей, про характер української історіографії радянського періоду є предметом окремого розгляду, що виходить за межі цього тексту. Ознайомлення із розробками західних дослідників — зі збереженням критичного ставлення до них — дозволяє компенсувати нестачу українських, де це потрібно.

На концептуальному рівні, йдеться про застосування деколонізаційної оптики, першочергово при вивченні радянської національної політики, еволюції так званого національного питання в СРСР. Зважаючи на антропологічний фокус курсу, специфічно національне питання висвітлюється лише в одній із перших лекцій [20, с. 37-38] та в першому семінарі [21, с. 33-34]. Це залишилося незмінним. Однак наразі національне питання ми акцентуємо при вивченні практично кожної теми курсу: від (цілком логічно і очікувано) радянської візії історії та політики пам'яті до дозвілєвих практик та, наприклад, протестної музики.

Зважаючи на антропологічний фокус дисципліни, деколонізаційна оптика не може обмежитись національним питанням, взаєминами московського центру і національних республік. Вектор взаємодії людина — суспільство — влада є центральною темою курсу. І тут відкриваються найширші можливості для своєрідної «деколонізації» «радянської людини» і «радянського суспільства», адже застосування такої оптики дозволяє максимально їх суб'єктивізувати, побачити і проаналізувати їхню дієвість там, де раніше йшлося лише про погляд на них як об'єктів дії владної системи. Вибір тематики, постановка відповідних питань, обрання джерел (наприклад, «листів у владу») дозволяють цю амбіцію цілком успішно реалізувати у межах вивчення дисципліни «Історія радянського суспільства».

У цих міркуваннях на конкретному прикладі кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» я спробувала розкрити, як російсько-українська війна вплинула на викладання радянознавчих дисциплін. Морально-психологічний, суспільний та політичний контекст, особливо від початку повномасштабного вторгнення, водночас вимагає відторгнення, заперечення усього радянського і гостро ставить потребу його критичного осмислення. Викладання радянської історії у вищій (як і в середній) школі не може залишитися осторонь, як яскраво демонструє проаналізований випадок. Безумовно, ми знаходимось лише на початках масштабної ревізії, (пере)осмислення радянського минулого, що має мати наслідком подолання російськоцентризму радянської історії, глибинну деколонізацію українського суспільства та пропозицію української альтернативи назовні — задля підважування російських наративів, що досі продовжують домінувати на Заході, зокрема і в науковому середовищі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бородіна Т. Конференція «Радянське «я» і радянське «ми» як важливий майданчик міждисциплінарної дискусії про «радянське». *Україна Модерна. Нотатки-Архів*. 2022. 6 квітня. URL: <https://uamoderna.com/event/konferenciya-radyanske-ya-i-radyanske-mi-yak-vazhlivij-majdanchik-mizhdisciplinarnoi-diskusii-pro-radyanske-korotkij-oglyad-podii/> (дата звернення — 27.06.2025).
2. Досліджуючи минуле: Людина в умовах модерну. Збірник матеріалів Міжнародної конференції молодих дослідників (Київ, ЦПЄС, 31 січня — 1 лютого 2020 р.) / упор. Наталя Шліхта, Оксана Клименко; наук. ред. Наталя Шліхта. К.: Дух і Літера, 2021. 142 с.
3. Єремєєва К. Що таке радянське та з чим його їсти? Огляд міжнародного семінару в Києві. *Україна Модерна. Нотатки-Архів*. 2019. 21 лютого. URL: <https://uamoderna.com/event/yeremeeva-conference-review/> (дата звернення — 26.06.2025).
4. Закон України від 9 квітня 2015 р. № 314-VIII «Про правовий

- статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення — 25.06.2025).
5. Закон України від 9 квітня 2015 р. № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text> (дата звернення — 25.06.2025).
 6. Закон України від 09.04.2015. № 316-VIII «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (дата звернення — 25.06.2025).
 7. Закон України від 9 квітня 2015 р. № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення — 25.06.2025).
 8. Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х — 1930-х рр. (на матеріалах УСРР): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». К.: НаУКМА, 2019. 250 с.
 9. Михайловський М. Казус Шейли Фіцпатрик. Де закінчується советологія і починається російська пропаганда. *Український тиждень*. 2022. 29 квітня. URL: <https://tyzhden.ua/kazus-shejly-fittspatryk-de-zakinchuietsia-sovietolohiia-i-pochynaetsia-rosijska-propahanda/> (дата звернення — 27.06.2025).
 10. Могилянська і україномовне середовище: від заборони російської до законопроекту. 2024. 18 травня. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/5658-mohylianska-i-ukrainomovne-sередovyshe-vid-zaborony-rosiiskoi-do-zakonoproiektu> (дата звернення — 26.06.2025).
 11. Оберенко О. Повсякдення, пам'ять і практики пристосування радянської людини: дослідницькі й етичні виклики в радянських студіях (огляд Міжнародного наукового семінару 'Радянське "я" і радянське "ми": історіографія, джерела, дослідницькі підходи'). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Т. 2. С. 56–58. URL: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2019.2.56-58>
 12. Освітньо-наукова програма «Історія» другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія галузі знань 03 Гуманітарні науки (зміни затверджено Вченою радою НаУКМА, протокол № 20 від 26 жовтня 2023 р.). К.: НаУКМА. 2023. URL: <https://www.ukma.edu.ua/ects/index.php/fgn/122-2018-06-13-07-02-15/istoriya/255-2018-11-01-09-40-23> (дата звернення — 26.06.2025).
 13. Освітня програма «Історія / History» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія галузі знань 03 Гуманітарні науки (зміни затверджено Вченою радою НаУКМА, протокол № 2 від 30 січня 2025 р.). К.: НаУ-

- KMA. 2025. URL: <https://www.ukma.edu.ua/ects/index.php/fgn/157-2018-06-13-07-01-47/bpistoriya/247-2018-11-01-09-14-29> (дата звернення – 26.06.2025).
14. Пилипенко В. «Тут присутнє все – і травма, і сміх». Деколонізаційна та інші оптики круглого столу «Радянське «я» і радянське «ми»» (Київ, НаУКМА, 2 липня 2024 р.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2024. Т. 7. С. 155-157. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.155-157>
15. Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet 'I' and Soviet 'We' between Ideology and Reality. Колективна монографія / Заг. ред. Наталії Шліхти, упор. Тетяни Бородіної. К.: Дух і Літера, 2024. 238 с.
16. Стандарт вищої освіти. Другий (магістерський) рівень вищої освіти. Галузь знань: 03 Гуманітарні науки, спеціальності 032 «Історія та археологія». Затверджено та введено в дію наказом Міністерства освіти та науки України від 31 травня 2021 р. № 603. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/06/07/032-Istoriya.ta.arkheol-mah.21.10.22.pdf> (дата звернення – 15.04.2024 р.).
17. Стандарт вищої освіти. Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти. Галузь знань: 03 Гуманітарні науки, спеціальності 032 «Історія та археологія». Затверджено та введено в дію наказом Міністерства освіти та науки України від 29 квітня 2020 р. № 575. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/06/07/032-Istoriya.ta.arkheol-mah.21.10.22.pdf> (дата звернення – 15.03.2025).
18. Український освітній проєкт «Усна історія». URL: <https://usnaistoriya.info/> (дата звернення – 26.05.2025).
19. Шліхта Н. Західна советологія в пошуках себе і предмету дослідження (середина 1940-х – початок 2000-х рр.) // Docendo discimus – Навчаючи вчимося. Методологія нових ділянок історичного знання та її впровадження у навчальні практики. До 25-річчя кафедри історії НаУКМА / упоряд.: Наталя Яковенко, Степан Бліндер; наук. ред. Наталя Яковенко. К.: Дух і Літера, 2020. С. 107-123.
20. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Акта, 2015. 252 с. (Університетські лекції)
21. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник К.: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, 2010. 218 с.
22. Шліхта Н. Чи варто і навіщо займатися радянською історією? *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2023. Т. 6. С. 21-25. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2023.6.21-25>
23. «Як працювати з радянським минулим на уроках історії». За матеріалами конкурсу учнівських історичних проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії» / автор. текст Наталя

- Шліхта; упор. Елла Ситник, Людмила Махун, Наталя Шліхта; передмова Петро Кендзьор, Андрій Ферт; наук. ред. Наталя Шліхта. Львів: «Панорама», 2020. 88 с.
24. Яшук Є. У пошуках тлумачень радянського минулого: повсякденні практики і виклики людини та соціуму (огляд Міжнародної наукової конференції молодих дослідників «Досліджуючи минуле. Радянське повсякдення: дослідницькі підходи, джерела, теми»). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2021. Т. 4. С.119-121. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.119-121>
 25. Fitzpatrick Sh. Will ostracising Russia bring about an end to the war in Ukraine? The Western media's narrative might be morally satisfying, but it could prove counterproductive. *ABC*. 2022. 21 March 2022. URL: <https://www.abc.net.au/religion/sheila-fitzpatrick-anti-russian-rhetoric-and-western-media/13805488> (дата звернення — 27.06.2025).
 26. Kasianov G. How a War for the Past Becomes a War in the Present. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2015. Vol. 16. No. 1. P. 149-155.
 27. Scott J. C. *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. New Haven–London: Yale University Press, 1985. 392 p.
 28. Shlikhta N. *The survival of the church under Soviet rule: a study in the life of the Ukrainian Exarchate of the Russian Orthodox Church, 1945–1971*. PhD Dissertation in History. Budapest: Central European University, 2004. 491 p.

4.4. Як старшокласникам пояснювати радянське як «чуже»

Війни, як відомо, виграють і вчителі. Освіта як база для майбутнього ціннісно-діяльнісного компонента людського життя — це необхідний стратегічний підмурівок кожної держави, яка хоче мати майбутнє. І падіння престижу освіти, нівелювання її значення для молоді — це насправді велика проблема.

Щодо нашого українського досвіду, то маємо унікальну і дуже непросту ситуацію, оскільки проблеми трансформації освітнього простору поєднуються із проблемами формування української ідентичності, відбуваються в умовах військового стану.

Освіта України має модернізуватись за змістом, але враховувати наш український досвід, а не сліпо копіювати зразки і стандарти освітніх систем інших держав; перестати бути пропагандистською по суті, як було за часів радянськості, але, водночас, мати потужний патріотичний вплив; бути запорукою виживання і збереження нашого українського, що неминуче приводить до переосмислення радянського досвіду; давати не лише знання, а й формувати компетентності, тобто не лише вчити вчитись, а і використовувати набуті знання у повсякденному житті.

Вочевидь, таке коло освітніх проблем, які міцно переплелись за роки незалежності із проблемами державотворення, і визначають сьогодинішнє становище школи, бо суспільство має таку школу, на яку заслуговує.

Напевно, саме історична шкільна освіта є дуже гарним показником того, що відбувалось в Україні, що

Україна переживає сьогодні і що є майданчиком для майбутніх змін. Зауважимо, що історія може бути представлена як академічна наука, публічна історія, популярна історія, масова історія і як дидактична [10, с.104]. Вочевидь, кожна із вказаних категорій історії має свої цілі, особливості змісту, коло реалізації, характер знань. Шкільна освіта, яка визначається загальною нормативною базою МОН України [4; 8; 9; 15], повинна мати зв'язок із академічною освітою, бути рупором нових бачень і нових пошуків, тобто йти «в ногу з часом». Але, на відміну від інших площин історичного у суспільстві, історія у школі насамперед покликана прищепити інтерес до вивчення минулого. Тому викликати емоції, розворушити, зачепити — це про навчання в школі. І тут мова не про спрощення змісту, а про доступність у подачі матеріалу. Мова не про механічну ретрансляцію вчителем знань учням, а про вміння ними оперувати, робити висновки, вміти використовувати у житті. Отже, роль і значення вчителя безперечні. Історія в школі — дуже особистісний предмет. Тут не сховаєшся за формулою, не прикриєшся правилом, тут треба прожити і пережити, тут треба самому «горіти» і вірити в те, чому навчаєш. Значить, методика викладання історії — це та складова, без якої жодне завдання навчальне і виховне не може бути виконаним. У кожного вчителя — свої напівтони, свої акценти, своє «улюблене» у предметі, але без особистого в історії не буде реалізоване і загальне.

Проблема вивчення «радянського» присутня на всіх етапах викладання історії і в середній ланці, і в старшій школі. На 10 — 11 класи припадає період вивчення XX — XXI ст., тому вказана проблема наскрізна саме у старшій школі. Відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти 2011 р., оновленого Державного стандарту повної загальної середньої освіти, запровадження концепції НУШ, саме компетентнісний підхід є основою оновлення змісту освіти і навчальних технологій. Одинадцять загальних компетентностей і наскрізних вмінь

у системі НУШ поєднуються із шістьма предметними. У контексті нашої теми виокремимо такі:

- аксіологічність як вміння формувати власне бачення подій, ставлення до них, їх оцінювання на основі отриманих знань;
- громадянські та соціальні компетентності як формування громадянської позиції, активної участі у суспільному житті;
- полікультурність як зацікавлення, повага до інших культур і їх толерування.

Саме полікультурність дає можливість сформувати поняття «свій», «інший», «чужий». Прищепити учням розуміння того, що ми живемо у світі іншості, неоднomanітності і неодномірності, що збагачує нас, доповнює, вирізняє наш світ. Водночас «інший» може бути «чужим». І для українців, які у всі культурно-історичні періоди жили в умовах полікультурності, саме радянський період є чужим. Він не відповідає ні ментальним рисам українців, ні їх соціально-економічній та суспільно-політичній історії. Наведемо кілька прикладів.

Вивчаючи риси тоталітаризму, можна попрацювати із українськими прислів'ями і приказками і виокремити за ними риси характеру, які відображають український менталітет («я нічого не знаю, моя хата скраю», або «будеш трудиться — будеш кормиться»). На основі такої роботи зробити висновки про риси українців, які не могли бути «вписані» у радянську систему («береженого Бог береже, а козака шабля», «рідна мова — не полова: її за вітром не розвієш»).

Виокреслюючи модель планової, командної економіки, запровадженої більшовиками, порівнюємо її із традиційними козацькими зимівниками із правом «займанщини» на Слобожанщині, із одноосібними, хутірськими господарствами початку ХХ ст. Проводячи історичні паралелі, даємо відповідь на запитання, чому саме на українських землях столипінська реформа мала найбільший успіх і чому саме українці чинили

найбільший опір колгоспній системі. Відтак закономірність Голодомору стає очевидною.

Можна провести лінгвістичні паралелі: у нас «дружина» — в російській мові «жона», у нас «свято» — у них «праздник», у нас «мисливство» — у них «охота» і ін. [1].

Обговорюючи з учнями події сьогодення, проводимо зіставлення між нашим українським Воїном і російським окупантом. Дуже в «тему» цитата О. Забужко: «...Не свої землі не засівають. Ті солдатські «городчики» на лінії вогню — то наша перемога, бо любимо свою землю...» [6, с.410].

Водночас, маємо в учнів формувати розуміння, що радянське нікуди не зникне, воно є частиною історії, як і Середньовіччя, як і Ренесанс. Але його потрібно осмислювати і маргіналізувати. Шлях до маргіналізації радянського пролягає безпосередньо через формування власного українського. Тому прищеплювати учням розуміння свого, залюбленості у своє, патріотизму — просто необхідно. Адже наші скрині і горщики, наші гердани і вишиванки — це унікальні пам'ятки — символи, якими можна і треба гордитись. І одразу ж паралелі — сьогодні провідні модельєри використовують українські етнічні елементи в своїх колекціях (дітям пропоную роботу з інтернет-ресурсами з метою пошуку конкретних прикладів такого використання, популяризації українського як сучасного і престижного в світі). У цьому напрямку можемо використовувати для прикладу методи «усної історії». Пропоную учням зібрати матеріал у своїх бабусь, дідусів про добу «застою», «перебудову» (ціни, одяг, житло, відпочинок, школа). У класі відповіді зачитуємо, обговорюємо. Визначаємо, що було позитивним і чому, що було негативним. Саме осмислення, проговорення є дієвими методами стигматизації. Бо «хрестовий похід» проти радянського не буде мати успіху, оскільки ще живі носії того способу

життя, ті, які ностальгують за тим часом. Врешті, ніколи банальне заперечення не давало успіху.

Щороку в 11 класі, завершуючи тему «Перебудова і проголошення незалежності України», проводжу для учнів анкетування. Їм пропонується відповісти всього на 4 запитання. На питання, чи вважаєте Ви, що радянське на сьогодні для українців є чужим, — щороку кількість позитивних відповідей збільшується, що є дуже позитивним симптомом, цьогоріч так відповіли 42 % учнів. Водночас, розуміємо, що учні є частиною суспільства, і їхні відповіді відображають і загальне ставлення суспільства, яке, на жаль, і сьогодні є амбівалентним. На запитання «Як подолати ностальгію за радянським», учні давали різні відповіді: «пошук нових ідеалів емоцій (наших, українських)», «будувати своє», «показати справжню суть СРСР і переваги незалежної України», «організувати краще життя для пенсіонерів, бо вони найбільше ностальгують за минулим», і навіть варіанти «забути минуле», «зненавидіти минуле». Тобто діти самі вказують шлях маргіналізації радянського через витіснення своїм, українським. Але тут виникає ще одна питання: як це можна зробити, коли частка українознавчого компонента у школі зменшується, незважаючи на прописані у міністерських документах можливі курси і факультативи. Наприкінці 1990-х рр. у школах ще мали курс «Українознавство», факультативи «Український фольклор», «Жінки в українській історії». Вже починаючи із 2000-х рр. у звичайних сільських школах таких курсів немає. А за програмою НУШ кількість годин на галузь «Громадянська і історична освіта» зменшується [8]. От і виникає багато запитань до наших очільників.

На уроках варто використовувати багатий текстовий матеріал. Власне, роботи із текстом не скасовував ніхто. І при всій комп'ютеризації, віртуалізації вивчення історії, робота із текстом має обов'язково бути. Робота із текстовою інформацією — це і робота з документа-

ми, і коментоване читання тексту параграфа, і робота з графічним текстом. А також робота з ілюстраціями, (фотографіями, художніми творами тощо) чудово доповнює інші методичні прийоми на уроці. До прикладу, вивчаючи повсякдення після завершення Другої світової війни, говоримо на уроці про жахливий рівень життя звичайних людей, які були переможцями у війні. І фотографії жінок, які обробляють колгоспне поле коровами, або жінок, які штовхають вагонетки на Донбасі у перші повоєнні роки викликають радше питання до характеру радянської влади, а не відчуття гордості за «могутню і розвинену» радянську батьківщину. Показовим є документ у підручнику для 11 класу: «Жінки із ланки В. Сахно Богодухівського району на Харківщині і справді працювали героїчно: на власних плечах перенесли 8 т гною на колгоспне поле, розташоване більше ніж за 2,5 км від села» [14, с. 102].

Вивчаючи період «перебудови», традиційно запитуємо в учнів, яку ще державу вони знають, де були зроблені спроби поєднати ринкові елементи із збереженням комуністичної ідеології. Зазвичай, ця тема вже вивчається після відповідних тем із всесвітньої історії, тому учні відповідають, що реформи Ден Сяопіна у Китаї нагадують перебудовні експерименти. Але постає наступне питання: чому ж Китай не «розвалився», як СРСР? І учні дають відповідь (нехай трохи спрощено, але ж як влучно!): «Тому що Китай був державою китаїців, а СРСР був державою якого народу?».

Власне, прищеплення розуміння того, що без власної державності годі і думати про повноцінний розвиток, є надважливим. Чому нас нищили, чому морили голодом, забороняли мову, культуру, бо мали ми «накинену» державність. І на уроках підводити учнів до такого висновку — це також шлях до розуміння радянського як «чужого».

Сьогодні маємо не народ, а націю як політичну спільноту. Тому важливо, щоб учні розуміли, що дер-

жава може і не бути «накинutoю» для різних народів, що проживають на території держави, що і не лише представники титульного етносу можуть вважати державу своєю і захищати її. Тому сьогодні на лінії фронту і в тилу на різних напрямках роботи захищають право України бути не лише українці, а й чехи, поляки, білоруси, татари і ін. Це яскравий приклад того, що інші — це не завжди чужі, інших треба поважати, даючи їм розвиватись, та вчитись любити, знати і захищати своє.

Отже, підводячи підсумки, можна вказати на такі основні моменти. По-перше, працюючи над вивченням тем радянської історії, необхідно формувати в учнів поняття радянського як «чужого» в українському контексті. І виокремлювати це «чуже» на всіх рівнях життя суспільства: ментальному, політичному, економічному, культурному, соціальному, національному тощо.

По-друге, прищеплювати учням розуміння того, що радянське нікуди не зникне без наших спільних зусиль. Його не можна механічно заперечити, його потрібно осмислити, проговорити і стигматизувати. А найкращий шлях зречення від радянського — це формування інтересу до свого, українського.

По-третє, інтерес до власної історії — це один зі способів боротьби за власну державу, за право бути. Тому розуміння, що вистояти у сучасній війні допоможе не лише зброя в руках, а й знання власної історії, мови, культури — має бути засадничим. І формування активної громадянської позиції, небайдужого ставлення до подій минулого і сьогодення — це дуже актуально.

По-четверте, на уроках поряд із роботою із текстовим матеріалом (що є важливим елементом формування предметних компетентностей) варто використовувати матеріали для порівняння на контрасті, елементи «усної історії», візуальні свідчення, обговорення і диспути, інтернет-ресурси як засіб для вирішення навчальних завдань.

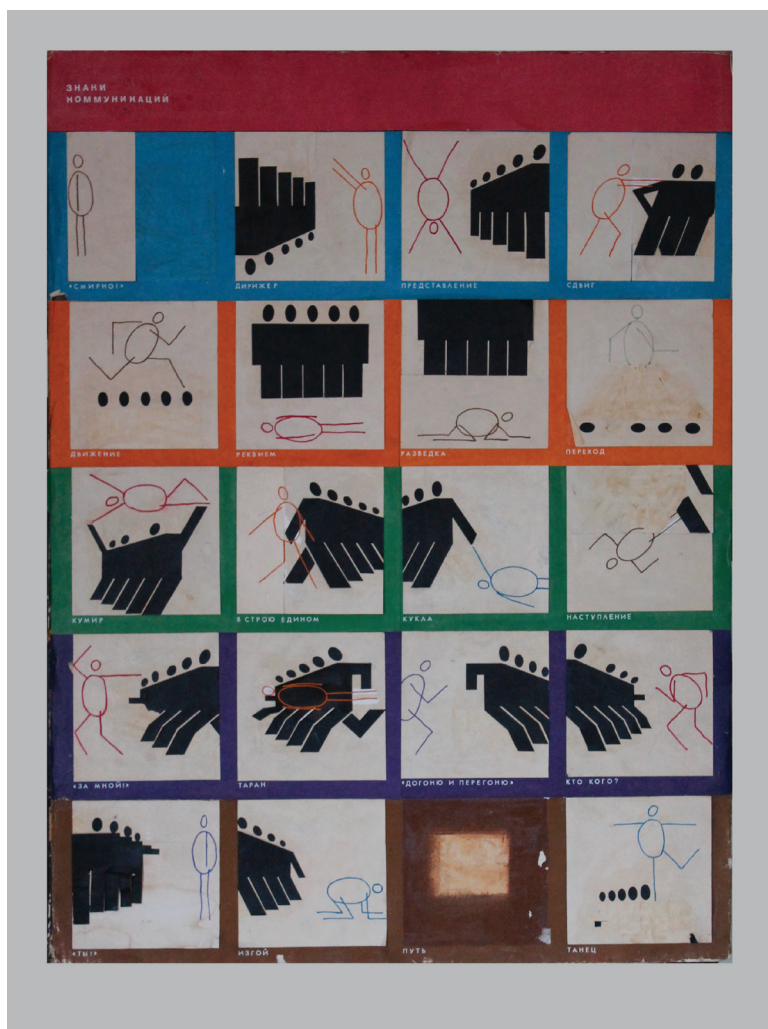
Методична робота на уроці історії має відповідати державним нормам і стандартам, враховувати вікові і психологічні особливості учнів і бути актуальною, динамічною, авторською. Методика не може бути прописана для кожного і бути однаковою для всіх, у тому і цінність власного, індивідуального у роботі вчителя. Робота над собою, що поєднується із постійним професійним розвитком і небайдужим ставленням до проблем сучасності — це також просування у напрямку подолання шаблонного, наперед визначеного і ідеологічно прописаного в добу радянськості. Це ще один крок у подоланні його спадщини.

Шкільна історична освіта відображає весь комплекс викликів і проблеми, які стоять перед освітою і суспільством загалом. Саме історична освіта дає людині відповідь на питання, хто вона, адже, як писав К. Зануссі, «той, хто себе знає, завжди має перевагу над тим, хто до себе лише придивляється. Будь-який характер можна змінити, все життя — в русі. І людина або росте, або маліє. На місці не стоїть ніхто. В кожного мають бути свої «мрії про майбутнє» в його власному масштабі». А історія і має допомогти визначити цей масштаб.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський К. Мова, що стала світовим трендом. Факти про українську мову, яких ви не знали. Л.: Вид-во «Апріорі», 2024. 120 с.
2. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. К.: Літера ЛТД, 2019. 288 с.
3. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. К.: Літера ЛТД, 2018. 304 с.
4. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti>

5. Десятов Д. Л. Використання історичних анекдотів на уроках історії. Х.: Вид. група «Основа», 2010. 128 с.
6. Забужко О. «І знов я влізаю в танк...». Вибрані тексти 2012 – 2016: Статті, есе, інтерв'ю, спогади. К.: КОМОРА, 2016. 416 с.
7. Зануссі К. Стратегії життя, або Як з'їсти тістечко і далі його мати. Київ: ТОВ «Довженко Букс», 2016, 324 с.
8. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році. Громадянська та історична освітня галузь. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/09/12/IMR-2023-2024-Suspilstvoznavstvo.12.09.2023.pdf>
9. Історична та громадянська освітня галузь. Формування компетентностей. 5–6 класи загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник. Київ: Літера ЛТД, 2022. 128 с.
10. Історія як пропаганда: Посібник для вчителя. К.: DVV International Ukraine, 2024. 276 с.
11. Настільна книга молодого вчителя з історії та правознавства. Х.: Вид-во «Ранок», 2010. 256 с.
12. Ніраз Ю., Данилів В. Розвиток життєвих компетентностей на уроках історії України. Тернопіль–Харків: Вид-во «Ранок», 2012. 192 с.
13. Полянський П. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручн. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти. К.: Грамота, 2018, 256 с.
14. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підручник для 11 класу загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. К.: Освіта, 2011. 336 с.
15. Тридцять років Незалежності: знакові події в освіті: URL: <https://osvitoria.media/experience/znakovi-podiyi-v-osviti-za-29-rokiv-nezalezhnosti-ukrayiny>



Анни та Ольги Пустоварови.
Проект «Знаки комунікації». 1987–1988



Анни та Ольги Пустоварови.
Проект «Варіанти одного знаку». 1987–1988

Відомості про авторів

Олена Боряк — докторка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу етнології Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Київ)

Тетяна Боряк — докторка історичних наук, доцентка історичного факультету Вільнюського університету, дослідниця (Вільнюс, Литва)

Вікторія Венгерська — докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України Житомирського державного університету ім. Івана Франка (Житомир)

Наталія Ворончук — учителька-методистка КЗ «Турбівський ліцей №2 Турбівської селищної ради Вінницького району Вінницької області» (Турбів)

Нані Гогохія — кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії та археології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Полтава)

Оксана Годованська — кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України (Львів)

Надія Гончаренко — старша наукова співробітниця Інституту культурології Національної академії мистецтв України (Київ)

Алла Киридон — докторка історичних наук, професорка, директорка Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», Заслужена діячка науки і техніки України (Київ)

Ольга Коляструк — докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін, керівник Центру дослідження повсякдення Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця)

Сергій Корновенко — доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, директор НДІ селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси)

Наталія Кушка — краєзнавиця, членкиня ГО «Вінницьке історичне товариство», директорка музею музики Вінницького фахового коледжу мистецтв ім. М.Д. Леонтовича (Вінниця)

Роман Подкур — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України (Київ)

Сергій Слободянюк — аспірант історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир)

Олена Стяжкіна — докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України (Київ)

Володимир Тарасов — кандидат історичних наук, завідувач кафедри фотомистецтва та операторської майстерності Харківської державної академії культури (Харків), докторант ЛНАМ (Львів)

Наталія Шліхта — PhD, кандидатка історичних наук, професорка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ)

Лариса Якубова — докторка історичних наук, завідувачка відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України, член-кореспондентка НАН України (Київ)

Наукове видання

Радянська ідентичність в Україні:
формування — вкорінення — деконструкція
Колективна монографія

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет історії і міжнародних відносин
Центр дослідження повсякдення

за сприяння
Інституту історії України НАН України
ГО «Вінницьке історичне товариство»

Відповідальний за випуск — Ольга Коляструк
Дизайн-рішення — Володимир Тарасов

Підписано до друку _____

Формат 60X90 ^{1/12}
Гарнітура: «Book Antiqua»
Умов. видав арк. ____
Умов. поліграф. ____
Наклад 100
Зам. № ____